МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Лариса Цибуленко

ОРГАНИ САМОВРЯДУВАННЯ ОДЕСИ, МИКОЛАЄВА, ХЕРСОНА У РОЗБУДОВІ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ ТА ВИРОБНИЧОЇ ВЛАСНОСТІ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Херсон-2003

УДК 947.081/.083(Р477.23)
ББК 63.3 (4 Укр) 5-61
Ц 56

Затверджено до друку Вченою радою Херсонського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ (протокол № 9 від 26.06.03)

Рецензенти: доктор історичних наук, професор **І.Верба**

доктор історичних наук, професор **С.Водотика**

Монографію присвячено 225-річчю заснування Херсона та 200-річчю утворення Херсонської губернії

У монографії на основі чисельного документального матеріалу проаналізовано створення та розвиток органами самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття. У роботі досліджуються етапи становлення муніципального землеволодіння та організація громадським управлінням системи землекористування, вплив на ці процеси формування транспортної мережі на Півдні України та участь у ньому міського самоврядування. Розкрито механізми розвитку муніципального підприємства (скотопереробний, енергетичний, водопостачальний, транспортний та інші комплекси). Простежено розвиток муніципальної власності та роботу самоврядування в цій сфері в умовах політичних трансформацій 1917-1920 рр.

Для істориків, правознавців, політологів, усіх хто цікавиться проблемами вітчизняної історії.

Ц 56 **Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття**. – Херсон: ХЮІ НУВС, 2003. – 160 с.

ББК 63.3 (4 Укр) 5-61

ISBN 966-630-074-3

© Цибуленко Л.О.
© ХЮІ, 2003

ПЕРЕДМОВА

Інтегруючись до міжнародного простору, Україна визнала принципи Європейської хартії про місцеве самоврядування, де проголошено, що “право громадян брати участь в управлінні державними справами... безпосередньо може бути здійснено саме на місцевому рівні”, з огляду на те, що вся сучасна ”побудова Європи... ґрунтується на принципах демократії і децентралізації влади” [1]. Ця тенденція цілком відбиває засади Всесвітньої декларації місцевого самоврядування, в якій проголошується, що “зміцнення місцевої влади зміцнює націю в цілому шляхом забезпечення ефективнішої та демократичнішої суспільної політики... децентралізоване прийняття рішень зменшує перевантаження центру, а також поліпшує та прискорює урядові дії...” [2].

Індикатором ефективності реформи місцевого управління, вирішальним чинником соціально-економічного та матеріально-технічного прогресу стають міста. У рамках регіоналістики все більшої уваги набувають проблеми муніципалізації. Роль міст як регіональних центрів в економічних, політичних, соціальних процесах завжди була значною, але в умовах урбанізації значення міст, їх розвитку та впливу на процеси, що відбуваються в державі, значно зростає. На сучасному етапі в державі здійснюється пошук "конструктивних пропозицій гармонізації місцевих і загальнодержавних інтересів", що пов'язано з питаннями обсягів місцевих податків, правом власності колективних громад, зокрема міських, розвитком муніципальних банків, використанням інституту муніципальної міліції [3]. Актуальними стали питання вибору методологічного підходу щодо удосконалення управління містами, необхідності не абсолютного відкидання певних моделей, а їх трансформації, синтезу минулого досвіду з новим. У зв'язку з цим виникає необхідність вивчення умов формування, динаміки розвитку місцевого самоврядування.

Для сучасної України, вектор розвитку якої спрямований на поглиблення політики реформування, важливим підгрунтям визначено стратегічну програму ”Європейський вибір”. Дана програма в сфері державної регіональної політики як складової стратегії економічного та соціального розвитку України передбачає “...створення умов для динамічного, збалансованого розвитку територій, усунення основних регіональних диспропорцій”. При реалізації процесу децентралізації

влади постає проблема розмежування функцій та повноважень центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з розширенням повноважень місцевих органів як виконавчої влади, так і самоврядування. Поставлено завдання адаптації національного законодавства з питань регіональної політики до норм і стандартів Євросоюзу [4].

Особливого значення в цьому контексті набуває вивчення зародження і становлення муніципальної власності як основи муніципального господарства і виробництва – альтернативної форми надходжень до міського бюджету. Міста Півдня України, заснування яких відноситься до кінця XVIII ст., не пов'язані з періодом так званої європеїзації та з досвідом застосування Магдебурзького права. Їх утворення відбулося в межах Російської імперії. Становлення цих міст було пов'язано з імперськими структурами, а система міського громадського управління складалася в умовах реформування суспільних і державних інституцій [5]. Особливо відчутними для них стали ті зміни, що відбулися після запровадження Міського положення 1870 р. Крім того слід зазначити, що саме в Одесі разом із С-Петербургом і Москвою уже в 1863 р. було проведено міську реформу [6]. Пройшовши випробування, вона стала зразком для системи міського самоврядування і була запроваджена у подальшому реформою 1870 р., а згодом уже поширена майже на всі міста імперії.

Зазначені міста стали на той час потужними промисловими, торговельними та транспортними центрами, до яких тяжіли інші регіони України, що в свою чергу підвищувало їх економічний статус. Дослідження муніципального досвіду цих міст цікаве ще й тим, що ці міста мали різний адміністративний статус: Одеське градоначальство, Миколаївське військове губернаторство, губернський центр Херсон. Така специфіка дає можливість порівняти різні умови формування муніципальної власності та діяльності органів самоврядування в цьому напрямку, виявити спільне й відмінне в складному процесі розвитку.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1870 року до 1920 року. Це дає можливість простежити розвиток муніципальних форм власності в історичній динаміці, тобто з моменту запровадження Міського положення, що при всіх його недоліках створювало умови для достатньої самостійності органів самоврядування при здійсненні контролю з боку держави лише за законністю дій самоврядних структур і впродовж XIX ст. за умов контрреформи початку 90-х рр.,

що зменшило компетенцію міських громадських управлінь та посилило нагляд за ними з боку державних інституцій влади, які слідкували навіть за доцільністю дій органів самоврядування.

У період революційних змагань 1917-1920 рр., коли одночасно робилася спроба запровадження нової національної моделі місцевого самоврядування та діяла модель, запропонована Тимчасовим урядом, питання муніципальної власності набули ще більшої актуальності, гостроти і складності їх вирішення. Фактично в результаті постійних змін політичних режимів продовжувала існувати система міського самоврядування, що почала формуватися після Міської реформи 1870 р. Увесь цей час характеризується досить несталою ситуацією, постійними трансформаціями, модернізацією запроваджених національних моделей, наявністю рад, які в подальшому стали єдиною системою місцевого і, зокрема, міського самоврядування.

У монографії поставивлено мету відтворити реальну картину діяльності міського самоврядування щодо формування та розвитку муніципальних систем власності таких значних виробничо-торговельних центрів Півдня України, як Одеса, Миколаїв та Херсон.

Розділ 1.
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Із впровадженням у 1870 р. міської реформи паралельно з розвитком самої системи розпочався процес осмислення цього явища. Під впливом різних соціально-політичних і національних тенденцій розвиток наукової думки з проблеми міського самоврядування пройшов декілька етапів.

1.1. Історіографія проблеми

Міська реформа 1870 р. зумовила появу наукових праць, де подавався критичний аналіз недосконалості її законодавчої бази. Дослідники робили свої висновки, спираючись на перші нормативно-правові акти та початкові заходи місцевого самоврядування. Так, А.Головачов уважав, що самоврядування як форми управління реально не існувало у зв'язку з відсутністю в ньому виконавчої влади [1]. К.Головін убачав у впровадженій системі недостатню частку самоврядування, що зводилося нанівець в результаті відсутності свободи дій у міських громадських управліннях, надмірної опіки з боку держави [2].

І. Дитятін на ранньому етапі досліджень [3] позитивно оцінив систему міського самоврядування. Окресливши вертикаль “особистість – суспільство – держава”, дослідник розглянув самоврядування в межах суспільства як сполучну ланку між державою та особистістю, співвідношення процесу надмірної централізації і рівня автономності місцевих територіальних одиниць. Аналізуючи статус міст до реформи 1870 р. та після неї, І.Дитятін визначив початок перетворення міст у юридичну особу, яка володіє правом та правоздатністю, а міська громада через свої органи утверджує домінування громадянських інтересів по відношенню до станових, наслідком чого виявилося формування міста як єдиного цілого, як самостійної земської одиниці з певними автономними правами.

У 1895 р. І.Дитятін, на відміну від попередніх праць, починає теж критично оцінювати реформу, вважаючи за необхідне розширити самостійність органів міського самоврядування і зменшити опікування над ними з боку державних установ. Щодо результативності діяльності міських громадських управлінь, то автор, спираючись на перші узагальнюючі статистичні результати, подає негативну оцінку, зазначаючи, що досвід їх роботи не призвів до очікуваних результатів [4].

З огляду на важливість функціонування міста як єдиного фінансового організму низку робіт дорадянських авторів було спрямовано на

вивчення фінансової власності. Так, В. Лебедєв дослідив фінансову систему міст у контексті загальнодержавної, податкову політику як її складову [5]. У працях А. Мошкіна [6] подається аналіз динаміки міських бюджетів у цілому і наводяться дані про міста Півдня України, зокрема Одесу, Херсон, Миколаїв.

Спираючись на досить значну фінансову статистику, зазначені дослідники подали перші загальні характеристики джерел надходжень до міських бюджетів, здійснили їх класифікацію, визначили юридичну основу державного і міського бюджетів, однорідність їх формування, відзначивши роль податкової політики місцевих самоврядувань.

Низку робіт, написаних безпосередньо працівниками органів міського громадського управління, слід виділити в окрему групу. Вони цікаві тим, що несуть у собі історичну інформацію і конкретику практиків.

Так, у роботі І.О.Фесенка – міського голови Харкова – узагальнюється досвід діяльності міських громадських управлінь за 20-річний період їх існування напередодні контрреформи 1892 р., розкривається роль міських громадських банків як різновидів фінансової діяльності громадських управлінь і одного з шляхів для стимулювання розвитку промисловості, торгівлі, підвищення благоустрою [7]. У дослідженні розглядаються чинники, що впливали на зміну цінності нерухомого майна, його роль в операціях міського банку, вплив на податкову систему, особливо у разі невдалих операцій банку.

Голова Московської міської думи А.Новиков в умовах негативної дії наслідків контрреформи визначив низку проблем, що потребували вирішення міським самоврядуванням. У своїх роботах він порушує питання вартості земельних угідь, співвідношення заборгованості та прибутковості міських бюджетів, приватної та муніципальної ініціативи, комерціалізації діяльності міських громадських управлінь для досягнення конкурентоспроможності, визначає характерні недоліки міського самоврядування [8]. Проте роботи А.Новикова мають публіцистичний характер.

Незважаючи на те, що означені праці мають не наукове, а більшою мірою практичне спрямування, вони подають певну конкретику на основі правової та справочинної документації.

Протягом 90-х рр. XIX ст. виходить низка ювілейних видань працівників міського самоврядування Півдня України. Роботу Г. Ге [9] присвячено 100-річчю Миколаєва, Д. Горловського [10] – 25-й річниці діяльності громадського управління міста Херсона. Громадське управління Одеси до 100-річчя заснування міста підготувало грунтовне видання [11]. У цих роботах на підставі звітно-справочинного матеріалу та періодики в узагальнюючих рисах з окремих проблем відбито динаміку розвитку міст від часу їх заснування. Робиться спроба осмислити досвід ді-

яльності міських громадських управлінь після 1870 р., здійснюється загальний порівняльний аналіз розвитку міського господарства дореформеного та пореформеного періодів, характеризуються стартові умови діяльності самоврядних структур, напрямки їх діяльності, проблеми, з якими вони стикалися, результати роботи, причини невирішеності тих чи інших проблем. Зрозуміло, що такі видання мають відбиток парадності, що суттєво зменшує їх наукову цінність. Проте порушені в них проблеми становлять певний інтерес для дослідників.

На початку XX ст. вийшла низка праць, у яких розглянуто узагальнюючі тенденції історичного розвитку міст [12] і органів самоврядування та їх роль у суспільно-політичному розвитку [13]. Особливо слід відзначити роботу А.Количева [14], в якій досліджується специфіка стосунків між міським і земським самоврядуванням у сфері оподаткування.

У цей період робиться спроба узагальнити досвід, нагромаджений міськими громадськими управліннями протягом понад тридцяти років, проаналізувати наслідки контрреформи 1892 р. і переосмислити Міське положення 1870 р. В цілому цим роботам властива деяка ідеалізація міської реформи 1870 р., проте вони стали значним науковим доробком, у якому досліджувалися соціальні, політичні, господарські та правові засади міського самоврядування.

Так, у роботах Д.Семенова [15], В. Пічети [16], В. Нємчинова [17], та Г. Шрейдера [18] подається характеристика основних засад самоврядування. Найголовнішим тут було визначення процесу децентралізації, що відкривав широкі і достатньо самостійні повноваження самоврядних структур. На цій основі проведено порівняльний аналіз Міських положень 1870 р. та 1892 р., визначено масштаби зменшення компетенції міського громадського управління, особливо в комерційній сфері. Розглядалися позитивні сторони муніципальної реформи – перш за все отримання містами бюджетного права, якого не було до 1870 р., і самостійний вибір способу завідування міськими підприємствами та впровадження комерційної ініціативи. Власне, роботи визначали, чим є самоврядування, і в яких умовах воно діяло в Російській імперії протягом другої половини XIX ст. Роботи грунтувалися на значному законодавчому та статистичному матеріалі, а в роботі Г.Шрейдера використовується чисельний матеріал тогочасної періодики, що робить працю насиченою тогочасною проблематикою, нагальною для міського самоврядування.

Наступна група дослідників у своїх працях приділила увагу господарській діяльності громадського управління. До них можна віднести роботу А.Михайловського [19], який розглядає загальні питання соціально-економічного плану. Роботи інших дослідників, присвячені пи-

танням господарського спектра, грунтуються на матеріалах досвіду муніципального будівництва Західної Європи.

Так, у роботах В. Тотоміанца [20] на всебічному аналізі західноєвропейського досвіду окреслено основні проблеми, що постали перед міським самоврядуванням у Росії. Він визначив залежність міського господарства від широкого муніципального виборчого права, дослідив зростання в капіталістичну добу міст за рахунок сільської території і вплив цих процесів на формування міських бюджетів. Мотивацією цих досліджень була потреба впровадження в Росії західного досвіду щодо монополізації муніципалітетами певних видів діяльності. Це дозволяло вирішувати питання соціальної спрямованості та кредитування муніципалітетів, що за умов наявності значного і різнопрофільного міського господарства надавало перевагу приватним особам й акціонерним товариствам.

А.Дамашке [21], розглядаючи структуру міського господарства, особливу увагу приділив висвітленню значення земельної власності і податкової політики як регулятора її подальшого розвитку. У роботі показано взаємозв'язки між зростанням населення, промисловим розвитком і зростанням незаслуженої цінности землі. Автор розглянув проблему відчуження міської землі та доцільності збереження монополії міста на свій земельний фонд.

М.Загряцков [22] багато уваги приділив закономірностям зростання земельної ренти, залежності ціни квартир від вартості землі, ролі міської общини як власника міської землі і регулятора вартості квартирної платні в місті. Він розглядав питання взаємної зумовленості рівня розвинутості міста і розвитку промисловості безпосередньо в місті та навколишньому регіоні, необхідність ініціативи громадських управлінь у цьому напрямку і соціальну значущість цього процесу. М.Загряцков зазначив переваги муніципальної форми виробництва при становленні нового ладу промислових відносин.

Таким чином, місцеве самоврядування розглядалося як планомірний регулятор приватно-правових відносин.

Означені роботи містять певний фактологічний матеріал, що грунтується на статистико-економічних збірках, і надає уявлення про загальні тенденції розвитку вітчизняного муніципального господарства, залишаючи поза увагою реальні механізми втілення та напрямки виробничого розвитку.

Окреме місце посідають праці істориків права, які віддзеркалюють погляди громадської і державницької шкіл щодо існування системи самоврядування.

Так, прибічники громадської теорії самоврядування вбачали в державі окрему сферу, змістом якої були загальнонаціональні інтереси. Са-

моврядування ж, на їх думку, існувало поряд з державою і повинно було опікуватися суто місцевими проблемами. Прибічником цього напрямку був О.Васильчиков [23]. У цілому, вітаючи запроваджену систему місцевого самоврядування, він уважав, що міські громади за господарською орієнтацією наближені до сільських, що зумовлює недоцільність існування міського самоврядування, за винятком столиць та губернських центрів. В інших містах дослідник убачав за доцільне введення сільського управління. Тобто О.Васильчиков не бачив у містах осередків, що сприяли б побудові громадянського суспільства та слугували каталізатором при інтенсифікації цього процесу. Таким чином, це позбавило б важливі промислово-торговельні центри міського громадського управління, що негативно вплинуло б на їх подальший розвиток.

Представники державної теорії трактували поняття самоврядування як політичне, що визначалося мірою участі суспільства не тільки в адміністративних справах регіону, а й в загальнодержавному управлінні. Прибічник цього напрямку М. Свєшников [24] аналізує витоки теорії самоврядування, причини виникнення, розвитку, класифікує існуючі теорії самоврядування і подає їх характеристику. Він ставить проблему побудови правової держави в залежність від співвідношення її з системою самоврядування, взаємозв'язок між можливостями самоврядування і сферою свободи громадян даної держави.

Історик права А. Градовський у фундаментальній праці "Начало русского государственного права" [25] розкриває зв'язок держави із суспільством саме через інститут самоврядування. Недоліком для Росії він уважав розподіл місцевого управління на урядове та суспільне, що виводило самоврядування за межі державної системи влади. На аналогічних позиціях перебували А. Кізеветтер [26] і В. Гессен [27], хоча останній критично оцюнював надто ретельний контроль з боку держави – як за законністю, так і за доцільністю роботи місцевого самоврядування.

Характерною особливістю робіт даної школи було те, що вони, грунтуючись на фундаментальній законодавчій базі Російської імперії, розглядали правовий аспект діяльності самоврядних структур та їх роль в державній системі, у тому числі політичну. Поза їх увагою залишилися питання господарського спрямування міського самоврядування і конкретика регіональних проблем.

З початком революції 1917 р. у принципово нових історичних умовах роботи, присвячені міському самоврядуванню, розглядали цю систему з погляду нових політичних змін [28]. У 1919 р. вийшла монографія В.Твердохлєбова [29], де вперше досліджується діяльність міських громадських управлінь у складний період між Лютневою революціію та жовтневим переворотом, специфіка ситуації в північних

та південних частинах колишньої Російської імперії. Особливий інтерес має аналіз економічного стану міських господарств в означений період та їх господарсько-фінансова діяльність.

У радянські часи тему дореволюційного міського самоврядування вважали неактуальною, мотивуючи тим, що міські громадські управління практично не займалися політичними справами, а сутність їх діяльності складало "лудження умивальників", і вони були неспроможні вирішити питання ліквідації приватної власності [30]. Демократичними органами місцевої влади, здатними вирішувати соціально-економічні питання у потрібному напрямку, вважалися ради. Результатом такого ставлення була нечисельність робіт, присвячених різним аспектам діяльності міського самоврядування дорадянського періоду.

Наприкінці 20-х рр. вийшла фундаментальна праця Л.Веліхова [31], де, спираючись на попередні роботи дореволюційних авторів і опрацювавши широкий спектр джерел, викладено теорію загального вчення про місто, принципи його управління, структуру фінансового господарства і методи міських громадських управлінь, за допомогою яких вони здійснювали та активізували свою господарську діяльність. У роботі також відзначено роль будівництва залізничних колій для міського господарства. При розгляді економічного потенціалу міста автор подає загальний аналіз муніципального виробництва, його потреби, класифікує муніципальні підприємства, визначає деякі результати їх діяльності. Автор порушив проблему необхідності монополізації муніципалітетом певних галузей міського господарства. Марксистське забарвлення роботи мало фоновий символічний характер.

Починаючи з 50-60-х рр. XX ст., в умовах відносної десталінізації і лібералізації знов до поля зору дослідників потрапляє проблематика, пов'язана з міським самоврядуванням. У своїй краєзнавчій роботі В.Загоруйко [32] торкається деяких аспектів функціонування громадського управління Одеси. П. Риндзюнський, вивчаючи економіку пореформеної Росії, розглядає проблеми тогочасного міста [33]. Дослідником методом порівняльного аналізу визначено рівень впливовості, значущості сільської та міської території. Однак роботи П. Риндзюнського та його багатьох учнів і послідовників насамперед було спрямовано на розробку проблем генези капіталізму і, зрозуміло, проблематика самоврядування міських громад у них не домінувала. У праці П. Зайончковського [34] міське самоврядування Росії другої половини XIX ст. розглядається в контексті трансформації політичної системи держави.

У 1974 р. вийшла монографія В. Терещенка [35], в якій наводиться матеріал щодо використання органів міського самоврядування в умовах політичної боротьби більшовиками, які вбачали в муніципалітетах одну із форм легальної діяльності. Роботу написано на значному фак-

тичному матеріалі, відтворено процес політизації органів міського громадського управління, їх багатопартійний склад, діяльність гласних міських дум.

Окремо треба виділити монографію В. Нардової [36], в якій на основі чисельних матеріалів центральних архівів С-Петербурга та Москви, загальноросійських статистичних видань докладно розглянуто систему виборчого права за Міським положенням 1870 р., склад виборців, визначено активність певних станів, зокрема подаються дані міст Півдня України. Відображено динаміку відносин між урядом і системою міського самоврядування в першу частину пореформеного періоду і напередодні контрреформи 1892 р., зміст якої автор подає як бюрократизацію громадського управління.

З розвалом Радянського Союзу і розбудовою на його уламках суверенних держав гостро постало питання створення нової соціально-політичної системи. За цих умов активізувалася зацікавленість досвідом існування систем міського самоврядування, що діяли в кінці XIX – на початку XX ст. Це зумовило нову хвилю публікацій з цього питання в Росії [37], на теренах якої діяли означені структури. Нові, порівняно неупереджені підходи до проблеми розкрили широкі перспективи дослідження історії становлення органів громадського самоврядування.

Особливо слід відзначити фундаментальну роботу з історії міста Одеси П.Герлігі [38], в якій значну увагу надано становленню і розвитку громадського самоврядування та його діяльності в різних напрямках господарської сфери. У роботі наводяться окремі приклади формування муніципального виробничого комплексу.

У пострадянський період у зв'язку з розбудовою власної держави, будівництвом громадянського суспільства на засадах законності та розвитку ринкових відносин зростає інтерес українських учених до теми місцевого самоврядування, зокрема міського й особливо до його історичного досвіду, набутого в соціально-економічній сфері. У 1995 р. у Києві відбулася науково-практична конференція, присвячена проблемам управління сучасним містом, яку було організовано Фондом сприяння становленню і розвитку муніципального та регіонального самоврядування України, Асоціацією міст України, Українською асоціацією місцевих і регіональних влад, Асоціацією демократичного розвитку і самоврядування України, Міжнародним інститутом урбаністики та регіонального розвитку. Рівень, на якому проводилася конференція, та склад її учасників свідчить про актуальність тематики місцевого самоуправління та ставлення державних структур до інституту самоврядування, у тому числі міського – однієї із головних засад громадянського суспільства.

У матеріалах конференції наголошувалося на необхідності розгляду міста як єдиної соціально-економічної системи і відновлення досліджень та розробок, спрямованих на порівняльну оцінку рівня розвитку міст як в сучасному, так і в історичному плані, синтизуючи попередній досвід з новим, а не відкидаючи його. Особливо наголошувалося на вивченні досвіду приморських міст з прилеглою до них територією, що разом складають рекреаційну зону України, та обласних центрів [39].

Важливе місце в розробці концепції дослідження міського самоврядування посідають роботи, присвячені теоретичним аспектам [40]. Подальшим кроком у розробці цього напрямку стали матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Адміністративний устрій та самоврядування в Україні XVII – XX століття", що відбулася 1999 р. у м.Запоріжжі. У наукових дослідженнях М.Шульги [41], В.Березовського [42] розкривається роль системи самоврядування в розвитку громадянського суспільста, політичної системи та побудови правової держави і реорганізації соціальної структури.

У роботі І.Грицяка [43] подається модель періодизації місцевого самоврядування в Україні. У статтях В.Кравченка [44] та О.Старух [45] порушується проблема ставлення Тимчасового уряду та Центральної Ради до системи місцевого самоврядування.

У роботах П.Тригуба, Н.Довганя [46], В.Ткаченка [47], О.Осташко, Т.Плаксій [48], О.Марченка [49] та Т.Плаксій [50] розглядаються формування, політична та соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування окремих регіонів та міст.

У середині 90-х рр. з'являються перші дисертаційні дослідження з питань діяльності міського самоврядування в Україні. Так, наприклад, В. Горбачов захистив дисертаційну роботу за темою: "Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.)" [51], де порівнює соціальну структуру системи міського самоврядування в дореформений та пореформений періоди, аналізує правовий аспект реформи, організацію діяльності громадського управління містами, відносини органів самоврядування з урядовою владою.

В.Горбачовим розглядається фінансове становище міст у цілому і основні напрямки діяльності міських громадських управлінь. У роботі використано великий архівний матеріал ЦДІА Росії, де нагромаджено значну кількість звітового та статистичного матеріалу, а також уведено до наукового обігу матеріал ЦДІА України. У роботі наявні деякі відомості щодо станового складу й управління, фінансової діяльності органів самоврядування Одеси, Миколаєва та Херсона.

Стосовно деяких висновків, то не можна погодитися з безпідставним твердженням автора, що самоврядування в більшості випадків було фікцією [52], принаймні в економічній сфері, а також з твер-

дженням про те, що при енергійному міському голові колегіальність в управі перетворювалася на "чисту формальність" [53]. Навіть зважаючи на можливість відносної узурпації влади міським головою і певні порушення принципу колегіальності, позитивні економічні результати міських громадських управлінь були наслідком діяльності інститутів громадянського суспільства, що формувалися, а не енергійності тільки однієї людини.

Проблематиці становлення і розвитку Харківського міського самоврядування в період з 1893 по 1917 рр. присвячено дисертаційне дослідження О. Головка [54]. У ньому розглянуто формування, компетенцію, соціальний склад органів Харківського громадського міського самоврядування, суспільно-політичні, економічні аспекти їх діяльності, заходи щодо розвитку освіти, охорони здоров'я. Висвітлено економічну діяльність органів Харківського самоврядування.

У 1997 р. захищено дисертацію О. Марченком на тему "Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст." [55]. У роботі розглядаються основні етапи становлення та еволюції органів міського самоврядування в Південному регіоні напередодні 1870 р., зокрема Міського положення 1863 р., запровадженого в С-Петербурзі, Москві та Одесі. Аналізується переважно політико-правовий аспект Міських положень 1870 та 1892 рр.: досліджується механізм виборів, становий і майновий розподіл виборців і гласних міських дум міст означеного регіону за 70-90-ті рр. XIX ст., подається характеристика угруповань гласних у думах, їхніх інтересів, взаємовідносин з губернською адміністрацією. Робота органів міського самоврядування Півдня України в різних сферах господарської діяльності, проблеми земельної та інших форм муніципальної власності висвітлюються в загальних рисах або взагалі залишаються за межами дослідження.

Ряд робіт [56] було присвячено розвитку окремих структур муніципальної власності міст Одеси, Миколаєва і Херсона. В запропонованій монографії нами здійснено комплексне дослідження формування органами самоврядування означених міст земельної та виробничої власності з аналізом нормативної бази та бюджетної системи.

1.2. Характеристика джерельної бази

Джерельна база монографічного дослідження складається зі значної кількості документів центральних та місцевих органів влади, державного управління і господарської діяльності. За ступенем їх значущості вони умовно можуть бути згруповані таким чином:

Перша – законодавчі акти Російської імперії, вищих органів державної влади, якими регламентувалася діяльність органів міського самоврядування, а також правові і нормативні документи Тимчасово-

го уряду, конституційні акти відновленої Української Держави 1917-1919 рр.;

Друга – архівні матеріали, що дають інформацію про стосунки органів міського самоврядування з державними установами, їх становлення і розвиток на різних етапах, започаткування різних галузей виробництва, оформлення і перерозподіл муніципальної власності.

Фонди: 16 – Одеська міська управа (Державний архів Одеської області. Далі – ДАОО) 38.391 од. зб., 4 – Херсонська міська управа (Державний архів Херсонської області. Далі – ДАХО) 33 од. зб., 216 – Миколаївська міська управа 4.373 од. зб., 222 – Миколаївська міська дума (Державний архів Миколаївської області. Далі – ДАМО) 1.886 од. зб. містять матеріали діяльності органів міського самоврядування. У них зосереджено інформацію фінансового становища міського господарства, розвитку муніципального виробництва, еволюції муніципальної земельної власності, стосунки з питань управління з приватними власниками і державними установами місцевого і центрального рівня.

У фондах: 2 – Канцелярія Одеського градоначальника, 634 – Прокурор Одеського окружного суду (ДАОО), 180 – Управління робіт Херсонського порту, 296 – Управління по спорудженню залізничної колії Джанкой-Херсон товариства Чорноморської залізниці, м. Херсон (ДАХО), 229 – Канцелярія Миколаївського градоначальника, 239 – Миколаївський міський статистичний комітет (ДАМО), 692 – Правління Київського округу шляхів сполучення (Центральний державний історичний архів України) зосереджено інформацію щодо контролю місцевих державних установ над органами міського самоврядування та їх взаємодії.

Фонди: 1060 – Генеральне секретарство земельних справ. Народне міністерство земельних справ УНР, 1061 – Міністерство земельних справ Української Держави, 1062 – Міністерство земельних справ Директорії, 1063 – Генеральне Секретарство Центральної Ради, Рада Народних Міністрів УНР, 1064 – Рада Міністрів Української Держави, 1065 – Рада Міністрів УНР, 1092 – Міністерство внутрішніх справ УНР, 1115 – Українська Центральна Рада, 1118 – Міністерство торгівлі і промисловості Української Держави, 1216 – Міністерство внутрішніх справ Української Держави (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України) містять матеріали щодо розвитку місцевого самоврядування в Україні у 1917-1920 рр. і про взаємостосунки центру й регіонів за умов трансформації політичної влади у цей період.

Слід зазначити, що головний обсяг матеріалів зосереджено саме в місцевих архівах. За цими матеріалами можна простежити етапи становлення і головні напрямки розвитку муніципального виробництва,

формування системи бюджетних надходжень, їх динаміку та структуру. Саме в них зосереджено важливу інформацію щодо господарської діяльності органів міського самоврядування, напрямків розвитку виробництва, використання міських земельних і водних угідь. За цими матеріалами можна чітко виявити суспільно-громадську функцію міського самоврядування в загальних процесах реформування суспільства і держави кінця XIX – початку XX ст. та його роль в інтеграції міської економічної структури до економічного простору регіону як повноправного суб'єкта.

До наукового обігу ми вводимо значну кількість матеріалів. Вони дають можливість відкрити невідомі раніше сторінки історії розвитку міського самоврядування і такого його важливого складника як муніципальна власність. В архівних документах відбилися стосунки керівництва органів міського самоврядування з представниками державних установ, ставлення до політики різних урядів, внутрішні протиріччя. Значною мірою ця група джерел надає можливість висвітлити безпосередню роботу цих установ щодо захисту соціально-економічних інтересів міського населення і населення регіону в цілому, а також складні національні відносини відродження Української державності та становлення нових форм соціально-економічної і політичної організації суспільства.

Третю групу джерел складають опубліковані документи органів міського самоврядування, що відбивають діяльність громадських управлінь Одеси, Херсона, Миколаєва. Це, у першу чергу, звіти міських управ, що відбивають структуру міського бюджету, його прибуткову та витратну частини, джерела його надходжень, їх частку в бюджеті. Складність аналізу цих матеріалів пов'язана з досить великими розбіжностями в фінансових підрозділах, що потребувало значної пошукової роботи.

Четверту групу історичних джерел складають довідкові та статистико-економічні матеріали. Серед них слід виділити загальноросійські та міські збірки і статистико-економічні огляди Херсонської губернії. У них подається інформація, що доповнює попередні джерела, розкриває динаміку формування бюджетів, чисельний склад населення, напрямки господарської діяльності. До цієї групи також належать огляди Миколаївського та Одеського градоначальств і Херсонської губернії; збірки документів, що були присвячені ювілейним датам м. Херсона [57] та Миколаєва [58], в яких зібрано матеріали з фінансово-господарської діяльності органів самоврядування.

П'яту групу джерел складають матеріали періодичних місцевих видань [59], що відбивали діяльність громадського самоврядування, стан міського господарства, нагальні проблеми його розвитку, проце-

си політизації міського громадського управління в період революційних змагань.

Таким чином, дореволюційна історіографія з проблеми міського самоврядування досить чисельна. Незважаючи на те, що низка праць має публіцистичний характер, більшість з них містить широкий узагальнюючий аналіз правових норм, основних положень, в яких визначалися засади функціонування міського самоврядування і його роль у розвитку політичної системи. У роботах було зроблено спроби узагальнити досвід міських громадських управлінь, визначено перспективи їх подальшого розвитку, розглянуто на загальноросійському рівні системи муніципального виробництва і власності. Проте незначне висвітлення у цій групі робіт знайшли питання соціально-економічного спектра системи міського самоврядування. Деякі з них – наприклад, проблеми становлення і функціонування муніципальної земельної та промислової власності, аналіз їх структури і практичної роботи, зовсім залишились поза увагою дослідників.

У радянській історіографії під тиском упереджених підходів, що грунтувалися на існуючій ідеології, в окремих нечисельних роботах досліджувався механізм виборчої системи, майновий, соціальний, національний склад виборців. У сфері економічної діяльності надавалася загальна характеристика роботи органів міського самоврядування без грунтовного аналізу використання різних форм міської власності окремих регіонів чи міст. Це зумовлювалось упередженим негативним ставленням до буржуазного самоврядування в цілому і до його господарської діяльності зокрема.

Можна стверджувати, що у пострадянські часи зростає інтерес до теми міського самоврядування, вивчення діяльності міських громадських управлінь окремих регіонів, зокрема Півдня України. Проте в роботах подається лише загальна характеристика діяльності міських самоврядних структур цього регіону. Спеціального дослідження, присвяченого вивченню ефективності економічної діяльності міських громадських управлінь таких значних міст причорноморського регіону, як Одеса, Миколаїв та Херсон, зокрема в галузі становлення та розвитку муніципальної земельної власності та муніципального виробництва протягом тривалого періоду від уведення Міського положення 1870 р. до встановлення принципово нової системи міського самоврядування, немає.

Джерельна база дослідження є достатньою та різноманітною, що поряд із значним історіографічним доробком дає підстави вважати тему документально забезпеченою.

Розділ 2.
МУНІЦИПАЛЬНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Завданням даного розділу є висвітлення формування та розвитку інституту муніципальної земельної власності, впливу транспортних систем на розвиток земельної власності міста, його виробництва та інтеграцію міст до регіонального економічного простору.

Незаперечною істиною можна вважати положення, що земельна власність є основою добробуту. За кордоном міські громади дбали про збереження та збільшення землеволодінь. Так, Філіппсбург з населенням 2.400 мешканців на 105 тис. марок придбав додаткові землі, що склали 514 га луків і ріллі та 407 га лісу. Лебау збільшив землеволодіння на 224 га, Герліц – на 1.357 га. Завдяки цим діям велика кількість міст звела свої податки до нуля. Міста Російської імперії, що володіли значно більшою кількістю землі, але мало займалися муніципальним будівництвом, створенням муніципального житлового фонду, не мали такого зростання вартості землі та росту прибутків [1].

2.1. Становлення основних засад муніципального землекористування

При формуванні громадянського суспільства забезпечується свобода щодо особистості та майна. Зміст майнової свободи передбачає, що кожен може розпоряджатися своєю власністю на свій розсуд згідно із законом; без суду ніхто не може бути позбавлений власності. Податі й повинності при цьому сплачуються згідно із законом [2]. Міське Положення від 16 червня 1870 р. давало міським громадським управлінням право від імені міста купувати та відчужувати нерухоме майно, укладати договори, виступати у суді позивачем та відповідачем у майнових справах міста [3]. Цим самим визнавалося право власності міст на міський земельний фонд, право встановлення цін за оренду чи користування міськими землями, дарування концесій на спорудження різного роду підприємств з користуванням міською землею.

Під поняттям "міські землі" Урядовий Сенат розумів увесь обсяг у межах міської території та всі відведені місту землі, що закріплювалося не міським планом, в якому позначалося розташування будов у місті, а планом генерального межування. Всі землі, відмежовані за цим планом до міста, належали до міської, а не повітової території незалежно від їх господарського призначення і місця розташування [4].

Причому під поняттям "міські землі" малися на увазі землі, що належали безпосередньо міській общині, приватновласницькі, казені, що входили до меж міської території, на відміну від повітової [5].

Контроль за діями громадського управління в цій сфері з боку державних інституцій посилився після реформи 1892 р. За пп. 1, 2 ст.78 нового Міського положення постанови думи про встановлення розцінок міських земель, призначених під забудову, про умови викупу садибних ділянок, що були у безстроковій оренді, повинні були затверджуватися губернатором. За п. 3 ст. 79 міністр внутрішніх справ затверджував постанови Думи про відчуження нерухомого майна, що належало місту і призначалося за планом під забудову приватними будинками [6].

Таким чином, контроль над міським самоврядуванням з питань відчуження ним нерухомої власності розподілявся між окремими рівнями урядових структур залежно від масштабу операцій, що обмежувало громадське управління під час операцій з нерухомою власністю. Фактично обмежувалося саме право власності. Держава, виступаючи верховним власником, вирішувала остаточно найголовніші питання, пов'язані з нерухомим майном. До того ж формування інститутів колективної муніципальної власності проходило тільки етап свого становлення. Але навіть в умовах такого ретельного контролю над містом громадське управління, виступаючи, хоча і не повним обсягом, як власник, повинне було вчитися раціональному користуванню та розпорядженню землею, причому при постійному зростанні витратної частини бюджету.

У цілому бюджет тогочасних міст можна поділити на три частини. До першої входили митні надходження та різні збори з нерухомого майна домовласників, з торгів, промислів, трактирів тощо. Це була та частка бюджету, що залежала виключно від визначення державними нормативами. Друга частина складалася з допомог держави, земств, прибутків від міських банків, позик, спеціальних капіталів, від продажу міської власності і по суті поєднувала в собі фінансово-комерційну ініціативу міста і державну підтримку. Третя частина бюджету складалася з прибутків, які місто отримувало за рахунок розвитку муніципального виробництва і господарського використання міських земель та угідь. Ця частка бюджету формувалася виключно залежно від господарсько-фінансової ініціативи органів міського самоврядування, що свідчило про їх зрілість.

Досліджувані міста мали різний ступінь розвитку цих часток бюджету. За даними табл. А.2 (додаток А) в Одесі прибутки коливалися від 31,1% до 53,3%, що в середньому становило 45,4% бюджету. Це пояснювалося тим, що Одеса мала значні надходження від комерцій-

но-фінансової діяльності та від зборів з приватних структур. У Миколаєві прибутки коливалися від 47,0% до 72,1% і в середньому складали 63,1%. У Херсоні – від 55,3% до 86,0% і в середньому складали 75,1%. Для Херсона і Миколаєва ця частка бюджету була провідною.

За 20 років після реформи 1870 р. прибутки міст збільшилися в 4,8 рази. У 1870 р. загальний показник прибутків у містах України становив 2.747.660 крб., а в 1890 р. – 13.185.445 крб. [7]. Згідно зі ст. 1 Додатків до Міського положення 1892 р. міські прибутки поділялися на окладні та неокладні [8] – тобто ті, що були сталими і надходили щорічно і ті, що були випадковими. Серед окладних значилися надходження з майна, що належало місту, зокрема із земель.

Незважаючи на те, що оптимальне користування землею було одним з основних джерел поповнення бюджету, у чому було безумовно зацікавлене кожне місто, брак досвіду в цій сфері і взагалі в господарській діяльності на початковому етапі ставив громадські управління в скрутне становище, прибутки з міської землі надходили слабко, із значними недоплатами, які з роками нагромаджувалися, а в подальшому й списувалися [9].

Міські землі поділялися на декілька груп. До першої належали землі, якими міста володіли на повному чи обмеженому праві власності, і вони слугували джерелом міських прибутків. Це орендні статті в межах міста – ділянки під будівлями, торгові майданчики, сади тощо; і поза межами міста – вигонні землі, лісові, орні й сінокосні угіддя, пристані, рибні промисли та ін. До другої групи належали землі, що слугували для виконання покладених на них повинностей. Це ділянки під казармами, поліцейськими та арештними будинками, ділянки для задоволення суспільних потреб – під лікарнями, церквами, богодільнями, монастирями та ін. До третьої групи належали землі, що перебували в громадському користуванні – вулиці, майдани, садки, сквери, канали, дамби та ін., а до четвертої – приватновласницькі дворові ділянки як предмет обкладення міськими, земськими і державними податками [10]. Саме землі першої групи слугували джерелом прибутків міського бюджету і формували муніципальну земельну власність.

Якщо при заснуванні Херсону було відведено 40.331 тис. десятин 400 кв. сажн. землі, Одесі 40.140 дес. 322 кв. саж., то Миколаєву тільки 17.379 дес. 2.089 кв. сажн. – з огляду на те, що всі землі навколо було визнано або адміралтейськими, або казенними, навіть ті, на яких розміщувалися землеробські селища [11]. За інструкціями, що доповнювали Міське положення, містам відводилися вигонні землі тільки за наявності вільних казенних земель. У разі неможливості такої акції існувала заборона на претензії для грошової компенсації [12].

З другої половини 60-х рр. XIX ст. внаслідок великого попиту на збіжжя на ринках Західної Європи та його високої вартості на Півдні України виробники, зокрема й міські, переходять до посівів зерна, після чого орендні ціни на землю почали швидко зростати, а скотарство й вівчарство витіснялося. Структурні зміни досягли таких розмірів, за яких практично повністю міські землі було переведено під ріллю.

За цих умов міське землекористування було чітко структурованим, встановлювалися умови оптимального розвитку та контролю за динамікою, стимулюючи його розвиток переведенням певних земельних наділів з умовного володіння в приватну власність. Для цього всі землі було поділено на чотири категорії. До першої належали подвір'я в межах міста на умовному володінні з перспективою переходу до приватної власності. Другу категорію складали садибні землі приміської зони, а третю – віддалені хутірські землі, що відводилися в умовне користування і при зміні власника залишалися власністю міста. Четверту категорію складали ділянки без забудов, що використовувалися як орні землі і передавалися в умовне користування.

За встановленими правилами ділянки від 3 до 7 дес. повинні були обсаджуватися деревами і живим забором з чагарників. При дотриманні всіх умов на ділянку видавався відкритий лист, і її у разі потреби можна було продати. При невиконанні цих умов ділянки відбиралися. Особи, які не належали до міщан-хліборобів, з придбанням ділянок підпорядковувалися правилам для хутірських володінь [13]. Безумовно, при цьому місто втрачало певну кількість землі, але в умовах його становлення та освоєння території це була виправдана поступка. Така ситуація сприяла подальшому розвитку міста за умов співіснування муніципальної та приватної власності, що взаємодоповнювали одна одну.

Разом з тим у цьому процесі виникали певні труднощі, що заважали прогресу. Так, під час користування землею відбувалися певні порушення. Значна частка польової землі захоплювалася досить інтенсивно без попереднього отримання документів. "Ділянки" та садиби потрапляли до сторонніх рук, навіть не міщан. Земля, переходячи з рук у руки, переставала фігурувати як умовне володіння і видавалася за приватну власність [14]. Існування фактичних протизаконних дій потребувало активного втручання громадського управління і проведення ним чіткої земельної політики, упорядкування свого земельного господарства і реалізації можливостей, наданих Міським положенням у цій галузі. Для цього при управах утримувався землемір і наглядач міської землі. При виявленні захоплень, зверненні до управи з пропозицією відновлення взаємостосунків на законних підставах клопотання, як правило, задовольнялися. До того ж місто не накладало штраф-

них санкцій, але поземельні відносини між міським громадським управлінням і міщанами даного міста набували правового характеру.

Проте за таких сприятливих умов сотні ділянок у передмістях Одеси залишалися незабудованими. Це змусило активізувати діяльність громадського управління у 1873-1874 рр. щодо їх забудови, для чого до планових ділянок у разі потреби відводилися прирізки. Для підгородніх міщан стали відводити садиби з видачею тимчасових свідоцтв на право забудови й "даних" після виконання цих умов [15], що, як і для ділянок у місті, забезпечувало право переходу землі в повну власність.

У Миколаєві міська управа, прагнучи упорядкувати землекористування, у 1881 р. оголосила, що іногородні не можуть брати ділянки під садиби чи магазини, але ці вимоги неодноразово порушувалися – спочатку шляхом захоплення, а в подальшому шляхом маніпуляцій із землею. Миколаївське міське управління змушене було впорядковувати свої поземельні відносини з хуторянами, замінюючи відкриті листи свідоцтвами. Це ще більше заплутало документальну основу цих відносин, і управою було проведено перереєстрацію документів, що давали дозвіл на володіння садибами. Причому для отримання свідоцтва вносилася платня як за нове відведення. Подальшими заходами щодо реєстрації та впорядкування хуторів була фіксація всієї землі, зайнятої садибами, й складання детальних планів хуторів, що розташовувалися на міських землях [16].

Щодо кількісних характеристик земельних ділянок хуторян, то діапазон їх був досить значним – від 200 кв. сажн. до 2,5 дес. Ще у 1879 р. з метою захисту середнього землеволодіння управою Миколаєва було встановлено розміри ділянок, що надавалися під садиби, у 800 кв. сажн. Слід зазначити, що це рішення не стосувалося хуторян, ділянки для яких вже було відведено. Як наслідок – у середньому на кожний хутір приходилася ділянка у 805 кв. сажн. Ці заходи не тільки впорядкували документальну основу, а й, що найголовніше, забезпечили захист дрібних землекористувачів, обмеживши концентрацію землі виключно в руках заможних міщан. Поряд з цими заходами у 1867 р. було регламентовано й орендну платню за кв. сажн. міської землі, яка склала 2 коп., а у 1880 р. вона зросла до 5 коп. для шинків та трактирів і 5,24 коп. для садиб [17].

Проте слід зазначити, що в результаті недостатньої правової чіткості у визначенні державою муніципального землеволодіння та його прав міські структури самоврядування досить часто при вирішенні питань оренди свої стосунки з приватними особами будували на спотворених нормативних положеннях. Так, свідоцтво на користування землею видавалося на підставі тимчасового володіння, але термін його не визначався, що позбавляло договір ознак оренди та, за положен-

нями Урядового Сенату, чиншових відносин (вічне спадкове користування), а отже при попередженні користувача за рік про припинення угоди надавало місту право відібрати землю. Такі правові норми унеможливлювали приватизацію міської землі за правом давності володіння, оскільки, сплачуючи щорічно оброк, орендарі документально підтверджували строкове користування [18].

Найгірша ситуація, незважаючи на губернський статус міста, була в Херсоні. Він володів 40.331 дес. земельно-водної площі, з якої було 36.994 дес. зручної та 3.337 дес. – незручної. На початковому етапі, коли розпорядником міської землі спочатку був будівник і управитель міста генерал І.Ганнібал, а з 1803 р. вже губернатори, місто прибутків не отримувало. Безприбутковість земельного потенціалу зумовлювалася недостатньою організованістю міської громади, а також тим, що опікування міським майном покладалося на місцеві адміністративні установи, відсутністю межування землі на окремі ділянки та, що найголовніше, відсутністю справжнього господаря. Міськими землями користувалися безсистемно й безкоштовно. Тільки за кошторисом 1845-1846 рр. передбачалося отримати прибуток від земель у розмірі 1.650 крб. З уведенням Міського положення 1870 р. прибуток за цією статтею склав 35.163 крб., а площа ріллі збільшилася з 16.050 дес. (1866 р.) до 28.172 дес. [19].

Незважаючи на певні позитивні зміни, невпорядкованість земельного міського господарства Херсона була очевидною. На муніципальних землях міста розташовувалося 12 хуторів, але на право влаштування й володіння цим майном жодних документів не видавалось, і особливої платні за користування землею під садибами вони до міських бюджетів не вносили, окрім загального оцінного збору [20]. Місто в результаті такої недбалої земельної політики реально не контролювало весь свій земельний фонд, втрачаючи певну кількість можливих надходжень.

Крім названих, існувала ще низка важливих проблем, від вирішення яких багато в чому залежало майбутнє міста. Так, нагальною була проблема раціонального використання міської оброчної землі, збільшення прибуткових надходжень від цієї статті бюджету. В Одесі в 1874 р. оброчна земля, що складала 8.793 дес. 2.226 кв. сажн., була розподілена на 828 ділянок розміром від 2 до 15 дес. Вони передавалися з торгів на чотири роки без застави, що давало змогу міщанам за несприятливих умов відмовлятися від виконання угоди. Після надходження ділянок на нові торги вони потрапляли до тих же орендарів, але вже за нижчу плату. Щоб унеможливити дію подібного механізму на зменшення вартості оброчних ділянок, міська управа в жовтні 1874 р. затвердила нові умови, згідно з якими ділянки віддавалися на один і чотири роки, причому в останньому випадку орендарі, окрім орендної плати, яку

вони сплачували за рік уперед, були зобов'язані внести заставу в розмірі 1/3 річного оброку. На цих умовах було передано 414 ділянок, з яких 399 – загальною площею 4.459,5 дес. віддано в оренду з оплатою у середньому по 3,24 крб. за дес. [21], що було зумовлено неврожаями та порівняно великою пропозицією ділянок на ринку.

Незважаючи на перший негативний результат, особливо враховуючи, що попередня орендна плата складала 5 крб. 40 коп. за дес., позитивним був сам факт експериментування, намагання змінити ситуацію на краще за допомогою введення певних новацій, що в цілому позитивно вплинуло на прибутки з міських оброчних статей. З табл. 1 (додаток Б) видно, що прибутки із земель у 1864 р. складали 37.892 крб., у 1874 р. вони збільшилися до 84.306 крб., а в 1883 р. – практично через десять років – склали 101.981 крб.

Систематичні заходи щодо поліпшення земельного господарства впливали на його ефективність. З табл. 1 (додаток Б) видно, що прибутки за 1885-1888 рр. значно зменшилися в середньому до 62 тис. крб. з огляду на те, що міське громадське управління в цей період проводило протекціоністську політику, здаючи землю за низькими цінами з метою уможливити кожному міському рільнику доступ до оренди, але це не слугувало підняттю прибутковості й збільшенню врожайності ґрунтів [22].

Своя специфіка спостерігається в інших містах. Так, у Миколаєві в 1876 р. ріллю у кількості 6.688 дес. було поділено на три категорії, що відповідно вплинуло на орендну платню за десятину. Вона склала 3,5 крб. за ділянки, віднесені до першої категорії, 2,5 крб. за ділянки другої категорії й третя категорія оцінювалася в 1,5 крб. [23]. Такий диференційований підхід до земельних угідь свідчив про більш високий рівень поземельних відносин.

Відповідно до їх даних, твердження А.Дамашке про те, що сума орендних надходжень, тобто земельна рента, буде залежати виключно від попиту та пропозиції [24], може бути скорегованим. До означеної квінтесенції можна додати нові ознаки, що впливали на ренту, перш за все такі, як якість ґрунтів на орендних ділянках, система зрошування на них, віддаленість ділянок від міста.

У результаті відчутної потреби в додатковій орній землі Миколаївське і Херсонське громадські управління вирішили залишити під випас худоби по 2.000 дес., а інші землі віддати під рільництво. У Миколаєві це дало збільшення орної землі з 6.688 до 8.167 дес. 622 кв. сажн. [25]. З 1879 р. орендну землю з метою захисту дрібного орендаря почали поділяти на 10-десятинні ділянки, що було завершено в 1883 р. [26].

Із зростанням цінності землі зростало й обережне ставлення громадського управління до неї. Миколаївська міська управа у 1880 році порушує питання про зайняття Гарматним відомством 4.166 дес. 1.600 кв. сажн. кращої міської землі за орендну плату всього по 1 крб. з десятини, у той час як найбідніші орендарі сплачували по 1,5 крб. Розуміючи, що це одна з найголовніших державних установ, яка реалізовувала стратегічні пріоритети держави, міська управа, захищаючи свої права власника, тільки зазначала, що місто щорічно втрачало від цього біля 6.250 крб. При загальному прибутку з землі в 26.588 крб. [27]. втрати складали близько 1/4 усіх надходжень до бюджету за цією статтею. Не досягнувши вирішення проблеми після клопотання про заміну орендованої у міста землі казенною, громадське управління своєю постановою визначило, що земля площею 252,5 дес., яка з 1872 р. віддавалася в оренду незаможним міщанам по дві десятини з оплатою 1,5 крб. за дес., з 1880 року буде здаватися з торгів [28]. Це дало можливість управі Миколаєва збільшити надходження. За даними табл. 2 (див.: додаток Б) видно, що вони коливалися з 1881 р. по 1891 р. у межах 39-64 тис. крб. і складали 10-15% бюджету.

У Херсоні на 1866 р. в оренді перебувало 16.050 дес., що давало прибуток 20 тис. крб. [29]. У 1871 р. кількість орної землі зросла до 28.172 дес. і прибуток склав 35 тис. крб., що становило 41,6% бюджету. Міське громадське управління Херсона, розуміючи потребу в додатковій орній землі, виділило із міського вигону понад 2 тис. дес. У 1880 р. було додатково відведено під ріллю з того ж вигону ще 800 дес. [30]. Це було зумовлено тим, що значною мірою прибуток зростав не від інтенсифікації земельного господарства, а від зростання орендних цін, викликаних збільшенням попиту на зерно. Тому якщо у 1871-1880 рр. орендна плата складала 0,74-1,70 крб., у наступному десятилітті вона зросла до 1,78-4,65 крб. [31]. Це збільшило на 1892 р. прибуток із орендних земель у 3,2 рази, що склало 112.252 крб. Однак його частка зменшилася до 26,3% бюджету, що все одно в декілька разів перевищувало показники по Одесі та Миколаєву (див.: табл.1, 2, 3 додатка Б).

Іншим джерелом надходжень до міських бюджетів була плата за користування вигонами та розведення садів. Частка надходжень із земель під вигонами була незначною, але поступово формувалося розуміння про необхідність раціонального використання означених земель. Якщо на міських землях Одеси після реформи 1870 р. було встановлено платню за випас корів по 1 крб., овець по 50 коп., то в 1874 р. платню було підвищено у 1,5 разу [32]. Але прибутки, що надходили за випас худоби, були досить нерівномірними і з 1870 по 1879 рр. коливалися в діапазоні від 594 до 1.248 крб. Зважаючи на це, управа дійшла висновку про

доцільність віддати вигони обсягом 1.019 дес. 752 кв. сажн. на 1880 р. у вигляді експерименту в оренду з торгів приватним особам з умовою не підвищувати існуючої такси за випас худоби [33], що забезпечило стабільні надходження до бюджету (див. табл. 1 додатка Д).

Частину міської землі громадське управління Одеси роздавало під розведення садів, надаючи також саджанці дерев та виноградної лози. У цій справі міське управління відставало від приватних садівників. Але робота в цьому напрямку постійно проводилася. У 1884 р. на утримання міських садів було асигновано 11.660 крб. [34]. За даними табл. 2 (додаток Д) видно, що прибуток ледве перекривав витрати, проте важливість самої галузі в господарстві міста вимагала від міського самоврядування таких витрат.

У Херсоні в користуванні різних осіб перебувало 68 ділянок загальною площею 265 дес., відведених на основі правил 1842 р. для розведення садів та виноградників [35]. Орендна платня іноді надходила своєчасно лише від 48 володарів. За даними табл. 3 (додаток Д) за садові ділянки міська управа Херсона отримувала у 1883 р. 822 крб., а на 1892 р. – 1.108 крб.

Цікавим був досвід Одеського громадського управління щодо розширення площі оброблюваних земель шляхом зрошування пісків і солончаків Пересипу клоачними водами. У 1886-1887 рр. було проведено підготовчі роботи щодо з'єднання колекторів та водостоків в єдиний комплекс та побудовано водопідйомну станцію. Це дало можливість уже навесні 1888 р. ввести в дію 20 дес., що передавалися під городи [36].

Означені вище заходи були першими кроками органів міського самоврядування Одеси, Миколаєва та Херсона щодо формування системи муніципального землеволодіння в перше двадцятиріччя свого існування. У цей час поземельні відносини між громадськими управліннями і міщанами набули правового характеру, відбулося впорядкування муніципального земельного фонду та визначено систему його експлуатації, здійснено диференціацію земельних угідь. Все це свідчило про високий рівень поземельних відносин, позитивно відбилося на економічному розвитку, прибутках міст із земельних статей і дало можливість їм вирішувати питання соціальної сфери.

2.2. Розвиток муніципальної земельної власності після прийняття Міського положення 1892 року

У цей період проблема збільшення прибутковості міського бюджету залишалася першочерговою. Подальший розвиток господарства потребував коштів, пошуком яких активно займалося міське самоврядування. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. держава, остерігаючись суспільної активності, почала підготовку контрзаходів. Як

наслідок, уведено у дію нове Міське положення 1892 р. За ст. 11 губернатору надавалося право здійснювати нагляд не тільки за законністю, але й "правильністю" дій дум та управ [37]. Керуючись по суті неправовою категорією, губернатор як глава місцевої адміністрації отримував право визначати доцільність дій громадського самоврядування. До того ж значно посилило урядовий нагляд положення про вирішальне право міністерства внутрішніх справ з питань закладу муніципальної власності [38]. Проте досвід, який було набуто в процесі роботи, певні позитивні результати, зацікавленість в ефективності міського господарства, потреба в збільшенні прибуткової частини бюджету змушували міські громадські управління шукати шляхи подальшого оптимального розвитку земельного господарства.

Так, в Одесі гласний Ю.Коншин у 1892 р. вніс проект щодо поліпшення раціональної експлуатації оброчних земель, що були сильно виснажені беззмінною культивацію зернових та засміченістю посівів бур'янами, незважаючи на сприятливу протекціоністську політику соціальної спрямованості громадського самоврядування, про що йшлося вище. Особливо це стосувалося ділянок міщан приміських поселень. Наслідком такої експлуатації стало падіння продуктивності та зменшення врожайності.

У проекті було запропоновано впровадження багатопільної системи зі значним розвитком кормових рослин, що поліпшують ґрунти й забезпечують господарства кормами. Пропонувалося зобов'язати орендарів виділяти 1/3 орендованої ними землі під ці культури, запроваджувати багатопільний сівообіг, чередування зернових із просапними рослинами (картоплею, кукурудзою, квасолею), кормовими рослинами. При цьому відпадала потреба залишати переліг. Особливо цінним для Півдня було те, що дана система забезпечувала скотарство, до того ж кормові трави запобігали розвитку бур'янів.

У ході обговорення проекту було створено комісію, на яку покладалося вивчення даного питання, для того щоб якомога повніше використовувати надані ст. 7 Міського положення 1892 р. права щодо можливостей міського управління укладати угоди про передачу майна в оренду шляхом проведення торгів чи без них [39].

У листопаді 1892 р. дума ухвалила ввести на міській землі, що здавалася в оренду, нову систему землекористування, за якою господарям пропонувалося залишати щорічно 1/3 усієї землі під сінокіс чи випас терміном на п'ять років, обов'язково вводити до сівозміни культури кормових трав, для чого їм передбачалося продавати насіння кормових трав за собівартістю. Ця система повинна була стати обов'язковою після добровільного переходу на неї 1/4 орендарів, що робило реальним введення 9-польного чи 12-польного сівообігу, переходу до

невеликого фермерського господарства з обов'язковим і постійним угноєнням ґрунтів, утриманням на удобрювану десятину не менше двох голів великої рогатої худоби чи восьми дрібної [40].

Наведені факти суперечать висновкам А.Михайловського про те, що міські громадські управління не прикладали жодних зусиль для підняття прибутковості земель, не впорядковували земельне господарство [41].

Маючи право розпоряджатися землею й отримувати прибутки з неї, зокрема й орендну плату [42], місто не могло на відміну від приватного власника орієнтуватися тільки на прибутки, воно повинне було враховувати соціальний аспект проблеми. Тому міська земля в Одесі між лиманами здавалася в оренду не так, як у приватних власників у цій же місцевості – по 6,4 крб. за дес., а по 3,85 крб. Землі під оренду також було поділено на 12-десятинні ділянки, що заборонялося перездавати. Це унеможливлювало їх концентрацію в одних руках та отримання суборенди. Такі підходи скорочували прибуток до бюджету, але робили оренду землі більш доступною і придатною для орендарів.

У 1894 р. для запобігання спекуляціям міськими землями, що складали 9 тис. дес., Одеське громадське управління поділило їх на ділянки по 6,25 дес. і менше. Це збільшило кількість ділянок з 873 до 1565. Для поліпшення умов оренди було запроваджено розстрочку оплати [43].

Прагнучи підвищити ефективність використання земель, самоврядування Одеси запровадило їх диференційовану оцінку, продовжило термін оренди та запропонувало орендарям взяти на себе обзаведення ділянок зрошувальними пристроями. Результатом цього стало підвищення оренди до 40 крб., проте вона все ж була нижчою від приватновласницької, що складала 82-85 крб. за дес. Для земель, що залишалися в господарському завідуванні, управою на спеціального наглядача покладався пошук механізмів отримання прибутків, у разі надходження яких він додатково до окладу отримував по 1% з кожних понаднормативних 5 тис. крб. [44].

Таким чином, громадське управління Одеси визначило основні пріоритети подальшого розвитку земельного господарства міста: відновлення й збереження врожайності ґрунтів, розвиток скотарства, встановлення раціональної організації у веденні господарства орендарями та поліпшення їх благоустрою, упровадження різних видів рослин. Для здійснення прийнятої програми щодо збільшення прибутків міста від оброчних земель запроваджувалася гнучка система заохочування як орендарів, так і відповідальних працівників.

У 1893 р. після нового неврожаю 1891 р. до сфери дії експедиції міністерства держмайна по зрошуванню на Півдні Росії, організованої 1881 р., потрапила і Херсонська губернія. Міська управа Одеси у

1894 р. звернулася до начальника експедиції з проханням включити до системи зрошування і міські землі зрошення [45], загальна площа яких на 1893 р. складала більше 200 дес. Зокрема площа зрошувальних городів, про які вже йшлося вище, становила 165 дес., з яких біля 60 дес. знаходилися під пустотами, куди виливалися клоачні води. Це вирішувало проблему утилізації нечистот, які раніше скидалися в море, що поліпшило екологічну ситуацію в місті й забезпечило додаткові прибутки. На 1894 р. піски, що орендувалися під городи по 150 крб. за дес. [46], як видно з табл. 4 (додаток Д), давали загальний прибуток у 24.626 крб. На 1907 р. він уже зріс до 58.087 крб., а у 1913 р. – до 64.104 крб., збільшившись у 2,6 разу порівняно з 1894 р.

Зменшення прибутку в 1912 р. пов'язане з низьким урожаєм, викликаним дощовою погодою, що призвело до грибкового захворювання помідорів, баклажанів та перцю, які займали практично половину площі полів зрошування. До того ж Балканська війна вилучила частину чоловічого населення [47]. Проте в цілому це була високорентабельна галузь, адже протягом літа городники встигали збирати по 2-3 врожаї з цих ділянок, що задовольняло споживчий ринок і здешевлювало сільгосппродукцію.

Міська управа, враховуючи високу рентабельність полів зрошування, планувала збільшення їх площі, за які орендарі сплачували 60-80 крб. за дес., і оплати за воду, яка коштувала 6 коп. за бочку [48]. Поливні городи як більш впорядкована й прибуткова частка орендної землі мали змогу компенсувати недобір з інших орендних ділянок, що надавало сенсу подальшій модернізації земельного господарства, для чого залучалася агрономічна лабораторія Новоросійського університету, яка на дослідницькій ділянці провадила експерименти, що доводили можливість культивування різних рослин – зернових, олійних, технічних, кормових [49].

Наведені у першому підрозділі дані також заперечують твердження Михайловського, що громадським управлінням нічого не робилось для проведення дренажних і зрошувальних робіт [50]. Можна стверджувати, що активність міського громадського управління в цьому питанні свідчила про творчий підхід до подальшого розвитку земельного господарства міста, пошуку альтернативних варіантів його розвитку, раціонального комплесного підходу до вирішення продовольчих, екологічних проблем, широкого задоволення попиту міського населення на землю.

В Одесі в 1900 р. активізувалася діяльність у напрямку поліпшення якості та врожайності міських земель. Для цього міська дума внесла корективи до системи експлуатації оброчних земель, за якої тепер збільшувався термін оренди до 6 років, і 1/4 частину ділянки кожен був зобо-

в'язаний залишати під пар чи просапні рослини, не обмежуючись кормовими. Серед просапних рослин переважали баштанні культури, із зернових – озима пшениця, яка на Півдні висівалася у невеликій кількості в зв'язку з низькою врожайністю. При посівах у великій кількості просапних рослин міські орендатори мали можливість відвести озимій пшениці краще місце у полі, внаслідок чого вона давала вищу врожайність. Унаслідок цих нововведень у 1903 р. на міських оброчних землях було отримано: жита – 40-100 пуд., озимої пшениці – 30-180 пуд., ярої пшениці – 50-100 пуд., ячменю – 60-140 пуд., вівса – 60-120 пуд., цибулі – 300-600 пуд., кукурудзи – 25-30 пуд. з дес. У зональному плані врожай був вищим у приміській зоні, де завжди в наявності була велика кількість просапних рослин і земля внаслідок цього була очищена від бур'янів. На більшості міських земель, де нововведення культивувалися тільки три роки, починаючи з 1900 р., вони щойно розпочинали позитивно впливати на результативність господарювання.

Важливим для цього процесу була наявність у достатній кількості досконалих сільськогосподарських знарядь, чим не завжди відзначалися господарства на міських землях. Так, у с. Дальник Одеського градоначальства із загальної кількості 796 домогосподарів, які займалися сільським господарством, 64 не мали жодних сільськогосподарських знарядь. У цілому на мешканців села припадало понад 2 тис. землеробських знарядь і машин, з яких фабричного виробництва – 458, виготовлених німцями-колоністами – 231, інші 1382 одиниці – старої конструкції, переважно кустарного виробництва. Прагнучи поліпшити забезпеченість виробників реманентом, Одеська міська управа звернулася з проханням до земської, щоб вона виділила землеробські знаряддя, що відпускалися на пільгових умовах для селян.

Незважаючи на те, що в цьому проханні було відмовлено, органи самоврядування постійно піклувалися про те, щоб запобігти розоренню орендарів міської землі. Слабко забезпечені технічно, господарства сприяли занедбанню ділянок, а отже й зниженню продуктивності земель, що безпосередньо впливало на їх орендну вартість. Це був цілий комплекс пов'язаних між собою питань, що потребували вирішення. У зв'язку з цим місто, прагнучи зберегти орендарів, робило все можливе для збереження їх майнового забезпечення, не проводило описів майна за борги, хоч останні і складали за 12 років понад 2 тис. крб. [51].

На 1907 р. в Одесі під рільництвом, городництвом та сінокосом було 7.786 дес. землі. З 1906 р., регулюючи відносини землекористування, Одеська управа не дозволяла брати більше чотирьох ділянок. У цілому із загальної кількості землі тільки 4,5 десятини перебували під паром, що було свідченням небажання орендарів використовувати цю форму агрономії через обмеженість міського земельного клину. 2.188

дес. перебували під просапними рослинами – цибулею, картоплею, баштанними культурами, кукурудзою тощо. Це дещо більше, ніж заплановані 25%, що було свідченням систематичної та спланованої роботи в напрямку збільшення врожайності землі. Високий показник просапних рослин був зумовлений першим роком уведеного 6-річного терміну оренди. Проте на 83 господарства залежно від ступеня порушення встановлених кондицій було накладено штрафні санкції у розмірі 2-0,5 крб. з дес. [52], що свідчило про усвідомлення громадським самоврядуванням Одеси значущості економічних важелів.

Певні труднощі в розвитку системи муніципального землекористування викликав неврожай 1907 р., коли падіння врожайності досягало 2-12 разів. Це було наслідком інтенсивної експлуатації землі та збереженням на більшій території низької агрокультури. Така ситуація відразу позначилася на платоспроможності орендарів, і багато з них не могли навіть внести орендну плату за рік наперед, як це передбачалося встановленими правилами. За таких обставин розпочалася часта перездача містом орендних ділянок іншим господарям [53], що скоротило прибуток за цією статтею до 93.848 крб. Це було менше від надходжень за 1903 р., коли відповідний показник складав 108.940 крб. (таблиця 1 додатка Б).

За цих умов дії громадського самоврядування Одеси були спрямовані на підвищення агрокультурного рівня орендних господарств. У 1912 р. серед загальної кількості орендної землі, що складала 9.094 дес., під паром уже було 43 дес., збільшення якої сама управа вважала випадковістю. Під просапними рослинами було тільки 15% землі, замість необхідних 25%. Причиною такого падіння використання просапних рослин порівняно з 1906 р. стала, на думку керівництва управи, невпевненість господарів в останній рік оренди в можливості отримання на новий термін тих же ділянок [54].

Ще однією з важливих проблем, що потребувала свого вирішення, був низький рівень агрокультури і маломірність ділянок. Прагнучи задовольнити потреби ширших кіл господарів, що відповідало соціальній орієнтованості економічних заходів, Одеська управа практикувала роздачу дрібних ділянок. Дотримуючись постанови 1912 р. про максимум оренди в 25 дес. і зберігаючи максимум розміру ділянки, визначений рішенням 1894 р. в 6,25 дес., громадське управління в 1914 р. із 1581 ділянок 929 (58,8%) здало дрібним власникам, які орендували від 2 до 12 дес. [55]. За умов зростання попиту на землю запроваджувалися торги з високими цінами, що повинно було забезпечити управі зростання надходжень до бюджету від 100-110 тис. крб. до 175 тис., але внаслідок розпочатої Першої світової війни надходження склали лише 73.342 крб. (таблиця 1 додатка Б).

Зміна кон'юнктури світового і внутрішнього ринків, висока врожайність, легка обробка і збирання зробили зокрема ячмінь провідною товарною культурою і в господарствах, що функціонували на муніципальній землі. У 1914 р. ця культура займала половину земельного клину, що становило 4.425 дес. Порівняно з 1913 р. зменшилися площі під озимою пшеницею практично наполовину і склали 1.362 дес., а під ярою становили 134 дес. [56].

У цілому динаміка прибутків Одеси від оренди міської землі мала чітку тенденцію до зростання, і надходження зросли з 114.465 крб. у 1893 р. до 241.707 крб. у 1913 р. Падіння надходжень у 1914 р. пояснювалося об’єктивними причинами війни. Проте, враховуючи незначну вагу цієї статті, це суттєво не позначилося на бюджеті та прибутках (табл. А.1, А.2, Б.1 додатків).

У той час, коли громадські управління переважно здавали землю з торгів, у Миколаєві навпаки – з 1900 р. відмовилися від подібної практики. Орендна платня за землю навколо міста за три роки підвищилась, і навіть на відстані 200 верст не можна було її заорендувати нижче 12-14 крб. за дес. Проте і після збільшення оплати на 1 крб. оренда на міську землю залишалася нижчою, ніж на приватну. Якщо самоврядування Одеси збільшувало термін оренди, на основі чого запроваджувало обов'язкову систему сівозміни, то в Миколаєві вважали за доцільне запроваджувати річний термін оренди. Це мотивувалося тим, що у випадку дострокового розриву орендарями угоди втрати складали (як наприклад у 1902 р.) 15 тис. крб. [57].

У 1903 р. Миколаївська управа порушила питання про підвищення продуктивності ґрунтів, виснаженню яких сприяв річний термін оренди, що не стимулював запровадження пару та сівозміни. Частково цю проблему планували вирішити за рахунок зрошування. Тому при укладанні угод орендарів зобов'язували запроваджувати в прирічковій частині систему поливу шляхом використання традиційних для району поливних коліс. Такі заходи повинні були збільшити вартість землі, адже аналогічні городи на приватних землях, навіть віддалені на 40-50 верст від міста, здавалися в оренду по 60 крб. за дес. [58].

До того ж, це повинно було збільшити поставки до міста необхідних продуктів харчування за низькими цінами.

У 1896 р. у Миколаєві військове відомство звільнило полігон, розташований на міських землях. Це збільшило земельний клин з 8.000 до 12.170 дес. Протягом 1896 р. відбулася нарізка міської орної землі на 20-десятинні ділянки [59]. Проте таке різке збільшення призвело до падіння орендних цін. Через це міська каса втрачала 20-30 тис. крб. щорічно. Прагнучи зберегти соціальну спрямованість муніципальної земельної оренди та збільшити бюджетні надходження, міська управа

ухвалила рішення про зміну існуючої системи. Із загальної кількості землі виділяли 7-8 ділянок по 500 дес. для передачі їх в оренду, інші ділянки планувалося віддавати з торгів. Мінімальні ціни для них визначали, орієнтуючись на вартість аналогічних поміщицьких земель [60]. Було також заплановано створити спеціальний резервний фонд для покриття недобору коштів у випадку неврожаю. Для цього передбачалося відраховувати 5% із сум, отриманих з торгів. Це давало за рік 6 тис. крб., гарантувало сталу роботу без залучення додаткових позик і забезпечувало збереження в несприятливі роки 30-50 тис. крб., що йшли на покриття витрат [61].

Запроваджені заходи були особливо важливими й своєчасними ще й тому, що йшлося про статтю, яка давала 12,5% міського бюджету та чверть усіх прибутків (табл. 2 додатка Б). Саме тому стабілізація надходжень із земельного фонду робила відносно сталими надходження до бюджету в цілому.

У подальшому на торгах 1898 р. велика ділянка у 684 дес. була віддана по 14 крб. 15 коп. за дес., а потім у результаті перездачі вартість оренди зменшилася до 10 крб. за дес., що принесло збитки міській касі. Тому у 1899 р. член Миколаївської управи, завідувач торгово-фінансовим відділенням І.А.Бойкін відзначив недоцільність виділення великих ділянок для оренди і запропонував поділити всю землю на ділянки не по 20, а по 10 десятин [62]. Така акція повинна була знову забезпечити міський бюджет стабільними повноцінними надходженнями і соціальну захищеність дрібного орендаря.

У питанні надходжень з міської землі нагальною для Миколаєва залишалася проблема недоїмок, суттєву долю яких складала плата за землю, відведену під садиби, розмір якої був визначений у 6 тис. кв. сажн. Незважаючи на пільговий тариф для міщан, що за постановою 1894 р. становив 1/4 коп. за кв. сажн. щорічно [63], хуторяни його не сплачували своєчасно і вже звикли до того, що через декілька років Дума списувала недоїмки. Тому органи самоврядування змушені були вилучати заборговані кошти примусово під час переоренди орної землі. З роками тільки менша половина хуторян зберегла сільськогосподарську орієнтацію, але не бажаючи втрачати потенційних орендарів, управа жодного разу не висувала позовів з цього приводу [64]. Проте в 1913-1915 рр. для поліпшення ситуації громадське управління Миколаєва посилює заходи щодо забезпечення дотримання орендарями угод [65] і запроваджує диференціацію орендної оплати в межах 12,5-18 крб. за дес. залежно від якості, віддаленості від хуторів та наближеності колодязів до ділянок [66].

У цілому бюджет поповнювався надходженнями з орендних земель досить активно, і вони, продовжуючи складати вагому частку

прибутків (табл. 2 додатка Б), зросли до 223.209 крб. у 1913 році, що було в 3 рази більше, ніж у 1894 р.

Такою ж мірою важливим було й влаштування землеволодіння і для міського самоврядування Херсона. На 1896 р. завершилися роботи щодо обмежування муніципальної землі [67]. Середня прибутковість десятини у невеликих містах складала 2 крб. 42 коп., у великих – 4 крб. 39 коп. [68]. У Херсоні середня прибутковість складала 7 крб. 50 коп. Це було свідченням того, що міське управління почало серйозно ставитися до організації міського земельного господарства, постійно працюючи над підвищенням коефіцієнта його продуктивності. Простежується зростання орендних цін на землю з 3,5-6 крб. в 1890-1900 рр. до 5-7,4 крб. в 1900-1909 роках [69].

Прибутки від експлуатації землі в бюджеті Херсона складали від 32% до 58% (табл. 3 додатка Б), що робило їх основним джерелом надходжень. Це було зумовлено тим, що потенціал земельного орендного фонду міста був значно більшим, ніж Одеси та Миколаєва, й становив 29.510 дес. 2184 кв. сажн., а також слаборозвиненістю альтернативних форм муніципальної власності, окрім податкових та підприємств (табл. 3 додатка Б). Така структура міського господарства зумовлювала необхідність якомога ефективнішого функціонування земельної власності.

З метою впорядкування землекористування міське управління в 1898 р. всю орну землю в кількості 29.073 дес. поділило на п'ять категорій з різною вартістю за десятину, яка коливалася від 14,5 до 4,5 крб., що було нижче від розцінок на приватні землі. Було визначено, що плата за оренду землі розміром до 15 дес., повинна вноситися попередньо в половинному розмірі. При розмірі ділянки понад 15 дес. визначалося, що плата повинна вноситися повним обсягом за рік наперед [70].

Після того, як за розпорядженням Херсонської думи було вилучено зайву землю в орендарів, які мали понад 75 дес., кількість самих орендарів зросла з 1500-1700 в 1903-1904 рр. до 2.736 осіб у 1906 р. Прагнучи захистити якомога більшу кількість мешканців, управа у 1907 р. частку відібраних лишків орної землі обсягом 82 дес. 632 кв. сажн. поділила між 25 малоземельними та безземельними господарями. У цьому ж році, урахувавши заяви орендарів щодо невідповідності орендних цін якостям землі, управа поділила її на 7 категорій, установивши нові ціни в розмірі 12-5,5 крб. за дес. Переважна більшість ділянок належала до 3-7 категорій, серед яких 4-та з грунтами середніх якісних характеристик була найпоширенішою [71]. Із загальної кількості орендарів 1.231 господар (50,3%) займали ділянки в 1-7 дес. (табл. 5 додатка Д). Друга половина орендарів користувалася се-

редніми і великими ділянками. Таким чином, самоврядуванню Херсона вдавалося забезпечувати ділянками різні категорії міського населення, ураховуючи соціальні та економічні потреби.

У 1908 р. 15.576 дес. 1740 кв. сажн. орної землі Херсона було поділено на ділянки по 10 дес., що за розрахунками Херсонської управи повинно було унеможливити земельну спекуляцію. Стало також зрозумілим, що проведених заходів недостатньо, експлуатація міських земель не відповідає сучасним вимогам ведення сільського господарства й невигідна як для міста, так і для орендарів, а отже потребує віднайдення більш раціональних способів ведення земельного господарства [72].

До цього питання додавалася ще ціла низка проблем. Демографічне зростання населення супроводжувалося подрібненням господарств і потребувало виділення додаткових муніципальних земель. До того ж гострота земельного "голоду" визначалася ще й тим, що під час падіння орендних цін до 30-75 коп. заможні хуторяни, укладаючи орендні контракти терміном на 12-24 роки, сконцентрували в своїх руках до 200-300-х дес. Під час обмеження розміру оренди 75 дес. вони зуміли обійти означену вимогу, отримавши відібрані землі через підставних осіб, що полегшив неврожай 1907-1908 рр., який зменшив кількість потенційних орендарів у 1909 р. на 18% за рахунок дрібних господарств розміром в 1-3 дес. [73].

У муніципальному земельному господарстві Херсона домінували пшениця, ячмінь і жито. Пар та сівозміна не застосовувалися. Тому, прагнучи вдосконалити систему землекористування, органи самоврядування провели розрахунки прибутковості муніципальних земель. Врахувавши коливання врожайності пшениці та жита в 60-15 пуд. з дес., ячменю в 100-25 пуд., було визначено середню прибутковість десятини протягом 10 років, що склала 17 крб. 18 коп. на рік [74].

Проте такий рівень міг бути тільки при застосуванні системи перелогових полів, що за умов збільшення населення ставало неможливим. Тому дрібним ділянкам загрожувало повне виснаження грунтів, що не було характерним для великих ділянок, на яких з кінця XIX ст. почали запроваджувати чорний пар із подвійним переорюванням.

Херсонське громадське управління, спираючись на закордонний досвід Англії, Німеччини, Америки, вбачало вихід із цієї ситуації в систематичному угноєнні грунтів, розвитку корисних азотопоглинаючих бактерій, змішаної плодозміни та використанні вдосконалених механізмів, що забезпечувало 125-200 пуд. врожаю з дес. [75]. Тому в Херсонській міській думі, розглядаючи питання землекористування, дійшли висновку, що задовольнятися отриманням орендної платні, навіть в оптимальному розмірі, не достатньо. Назріла потреба в роз-

робці програми раціонального землекористування, що визнавала першочерговим впровадження зрошування, ретельної обробки полів, використання кращих сортів насіння та розумної сівозміни. Складність у реалізації вищеозначених заходів полягала в тому, що значна частина орендарів була малозаможною. У зв'язку з цим було вирішено влаштувати прокатну станцію, що могла забезпечити їх на пільгових умовах реманентом, організувати муніципальну дослідницьку ділянку, склад посівного насіння зернових і кормових трав для продажу орендарям на виплат, вологозатримуючі роботи в балках шляхом насадження дерев.

Першим кроком у 1908 р. у напрямку вдосконалення муніципального землекористування став розподіл 15 тис. дес., що складали 50% загальної площі земель Херсона, на ділянки по 10 дес. Це особливо повинно було задовольнити попит на землю серед дрібних орендарів близькорозташованих хуторів. Термін оренди становив шість років і передбачав щорічну передоплату. У разі несплати оренди угода анульовувалася автоматично без рішення суду. Крім цього, орендарі зобов'язувалися 1/4 частину землі залишати для однорічного відпочинку з обов'язковим дворазовим заорюванням, засівати 1/10 ланів кукурудзою, 1/20 кормовими травами. Також до угоди вносилося положення про обов'язкове насадження дерев на північній та східній межах ділянок [76].

У 1909 р. управа виносить на розгляд думи пропозицію про підвищення орендних цін за міську землю. Це було зумовлено тим, що приватні землевласники гірші за якістю ділянки здавали по 15-16 крб. за десятину. Їх віддаленість від міста збільшувала витрати на транспортування сільськогосподарської продукції. У той же час хуторяни-орендарі, які проживали біля самого міста, мали право на безкоштовний видобуток каменю та заготівлю очерету. Їм надавалися пільги при продажу молочної продукції та живності, сіна і палива на ринках Херсона. До того ж для них було організовано безкоштовну агрономічну допомогу і створено показові ділянки [77]. Враховуючи це, управа вважала, що підвищення орендної плати не погіршить конкурентної спроможності орендарів.

Усі вищеназвані заходи поступово забезпечували розвиток і вдосконалення використання муніципальної землі. На 1913 р. прибутки від цієї статті складали 300.852 крб. (табл. 3 додатка Б) і збільшилися відносно 1892 р. в 2,7 разу, становлячи третину всього бюджету міста.

Однак оренда землі приносила не лише прибутки, а й збитки. Це траплялося, коли місто вступало у відносини з державними установами, що мали абсолютний пріоритет, подолати який було практично неможливо. Так, у 1914 р. розквартирований у Херсоні Модлинський полк до орендованих вже 137 дес. додав ще 350 дес. для організації

полігону. Результатом цього стала відмова господарів навколишніх територій від орендованих ділянок, оскільки працювати на них було незручно через постійну стрілянину. Разом з боргами за оренду від військового відомства за 1914-1916 рр. місто втратило і плату за оренду від своїх мешканців [78].

У структурі міських сільськогосподарських угідь значне місце займали вигони. В міру запровадження Міського положення 1870 р. відведені містам вигонні землі надавалися їм у повну власність на загальних підставах. Відповідно із ст.ст. 2, 7 і 63 (п. 9) та подальшого роз'яснення Урядового Сенату завідування міським майном і визначення засобів отримання прибутків від них надавалися міському управлінню. Внаслідок цього Дума отримувала право встановлювати плату за випас худоби на міських вигонах і визначати правила її визискування [79].

За відсутності бажаючих брати всю вигонну землю в оренду, частину випасів міській управі Одеси доводилось експлуатувати господарським способом. Поступове збільшення попиту на землю підняло плату за випас худоби. У 1907 р. вона досягла 1-3 крб. [80], що в 2-3 рази перевищувало оплату на початок 70-х років. Мінімум стабільних надходжень за цією статтею (табл. 1 додатка Д) більшою мірою свідчив про прагнення максимально використати муніципальну власність.

У Херсоні вигонна земля надавалася для безкоштовного випасу худоби [81]. Однак з 1892 р. було заборонено випасати овець на міських вигонах через знищення ними трав'яного шару. У зв'язку з цим мешканці хутора Киндійка звернулися до органів міського самоврядування з проханням скасувати своє рішення. Мотивувалося це тим, що вівці в кількості близько 200 голів утримувалися лише малозаможними господарями, і впроваджені заходи позбавляли їх єдиного засобу до існування. В той же час заможні хуторяни тримали гурти великої рогатої худоби та коней по 70-200 голів, не сплачуючи місту нічого [82]. Вивчивши ситуацію, Дума Херсона в лютому 1908 р. ухвалила рішення стягувати плату за випас усіх видів худоби. Але ці заходи були недовготривалими і вже в квітні були призупинені в зв'язку з неможливістю контролю за сплатою та, що найголовніше, з підвищенням цін на м'ясо та м'ясопродукти на ринку Херсона [83]. Сама ж проблема прибутковості міської вигонної землі не знімалася з порядку денного. Земельній комісії було доручено віднайти оптимальні заходи використання вигонних земель. Виходячи з цього, у 1909 р. було запропоновано передати частину вигонів під рільництво [84].

Активізація роботи в напрямку оформлення угод на користування вигонами поставила перед органами громадського самоврядування Херсона нову проблему. Між міським громадським управлінням і жи-

телями 12 хуторів виникло протистояння через право першості на вигони площею біля 4 тис. дес., що зумовлювалося недосконалістю законодавства з питань муніципальної земельної власності.

Пояснювалось це тим, що з метою захисту інтересів землеробських господарств в дореформений час вигонна земля не обкладалася податками і закріплювалася державою за сільськими громадами. За ст. 120 Положення 1870 р. міською земельною власністю вважалися території, що йшли під забудову, та системи сполучення [85], а вигонні землі вважалися власністю казни. У листопаді 1871 р. було видано новий закон, за яким вигонні землі переходили до власності міст, і органи самоврядування могли розпоряджатися самі на підставі роз'яснень державного касаційного департаменту Урядового Сенату, де для майнових справ становий характер міської громади не враховувався, і вона розглядалася як юридична особа. Тому спроба жителів хуторів Музикине й Проценкине закріпити вигони за собою не вдалася. Окружний суд і судова палата їх позови відхилили, що зберегло місту вигін площею 4 тис. дес. і вартістю в 1 млн. крб. [86].

Аналогічні непорозуміння виникали і з деякими урядовими установами, що були наділені вигонами до видання закону. В цьому випадку Урядовим Сенатом справи вирішувалися на користь державних установ, що, до речі, й викликало домагання хуторян. У конфліктах з державними структурами відстояти своє право власності було значно важче, тому що завжди могло мати місце мотивування в формі загальної доцільності та державних інтересів.

Щодо членів міської громади, які зазіхали на власність міста, то відстояти свої права місту було легше, оскільки вони регламентувалися правовим полем. Так, коли з 265 дес. під садами 45 дес. стали об’єктом зазіхання з боку орендарів, розпочалася ціла низка судових процесів. Причиною цього стала неврегульованість муніципального і приватного землеволодіння. Означені ділянки було відведено ще у 1842 р. за Правилами про роздачу земель в Новоросійському краї та Бессарабській області приватним особам для розведення садів і виноградників. Ураховуючи, що земля містилась в околицях міста і мала велику цінність, зазіхання користувачів на неї було дуже сильним. Проте міська дума в 1908 р. доручила управі та юридичній комісії з'ясувати спроможність міста підвищити орендну плату за ділянки, відведені під сади на основі правил 1842 р., а також чи відповідає рівень господарювання на них існуючим вимогам [87]. Після тривалого протистояння було досягнуто компромісу. Міські управління не мали права за додатковими інструкціями Положення 1892 р. підвищувати оплату, затверджену правилами 1842 р., але на них покладався контроль за виконанням зобов'язань орендарів і за передачею ділянок

[88]. До того ж підвищення оренди давало незначні прибутки (табл. 3 додатка Д), а розвиток садівництва та виноградарства в регіоні був вигідним як державі, так і місту.

В Одесі на утримання міських садів було асигновано в 1894 р. 28.359 крб. [89]. Хоча прибуток ледве перекрив витрати (табл. 2 додатка Д), ці заходи започаткували розвиток садівництва на міських землях, для чого використовувалися потужності розсадника в Ботсаду, який забезпечував саджанцями муніципальні і приватні господарства та участь у діяльності Комітету виноградарства при Імператорському товаристві сільського господарства Півдня Росії, що організувало в Одеському градоначальстві та повіті демонстраційне лікування виноградників [90]. Усе це сприяло розвиткові промислового садівництва і виноградарства та впливало на процес загального озеленення міста, що позначалося на його благоустрої і тим самим збільшувало вартість землі.

Важливою часткою міських угідь були також плавні та водні простори. У Херсоні ці угіддя займали площу у 5.896 дес. 467 кв. сажн. [91], що складало 13,5% загальної площі володінь. З табл. Д.6 (див.: додатки) видно, як активно використовувалися ці землі. З 1892 по 1908 рік прибуток з них збільшився практично в 2 рази, склавши 4.097 крб., що становило 1% прибутків, які збиралися містом.

У 1897 р. всі лісові насадження в плавнях було поділено на дві категорії: перша – лісозахисна, друга – незахищена частина плавень. Цю частину планувалося поділити на ділянки і здавати для сільськогосподарського використання, або, засадивши деревами, використовувати під городи та сінокоси, що й було впроваджено в 1900 р. Успіх справи та активна робота гласного думи І.І.Корбуля зумовила подальші роботи щодо насадження дерев у плавнях, для чого виділялися кошти на 1901 р. [92].

У ході переорієнтації вигонних та плавневих земель шляхом різноманітних заходів, про які йшлося вище, та в результаті осушення плавень вдвічі зросла вартість і продуктивність городних та сінокосних берегових ділянок. Проведені агрокультурні заходи дозволили міському самоврядуванню Херсона у 1901 р. запровадити нову систему землекористування в навколишній зоні міста. Прагнучи задовольнити потреби найнезаможнішого міщанства, було поділено землі на ділянки від 3 до 10 дес., що було менше ніж у Миколаєві та Одесі. Термін оренди визначався в один рік. Для ділянок, де господарям треба було піднімати цілинні землі, термін оренди складав три роки, і ділянки віддавалися з торгів [93].

З 1907 р. розпочався новий етап розвитку плавневих господарств. Було встановлено 3-річний термін оренди плавневих гряд, що зумовлювалося розливами Дніпра, які завдавали великих збитків орендарям, та їх відмовою від подальшої оренди. Це зменшувало надходження до

бюджету, до яких додавалися ще й втрати в зв'язку з відмовами сплачувати орендну плату. У 1908 р. місто, здавши 204 господарям 253 ділянки плавнів загальною площею 421 дес., отримало 3.877 кр., з яких 1.224 крб. було отримано через судові позови до 54 господарів. Тому було впроваджено систему контролю за землекористуванням. Проводилися також заходи щодо поліпшення плавневих угідь. З метою запобігання пожеж, особливо в тій частині міських плавнів, що були під захистом лісоохоронного комітету, з дозволу останнього було викошено траву, продаж якої дав місту додатковий прибуток. Було посаджено 98.550 дерев. У подальшому планувалося розпочати осушування, що повинно було ввести до землеволодіння міста 3-4 тис. дес. [94].

Окремо слід відзначити про водні угіддя, що займали важливе місце в міському господарстві Херсона. Як видно з табл. 1 (додаток Е), вони приносили хоч і незначний, але сталий прибуток. До 1900 р. ставки і річкові території орендувалися терміном на 6 років лише однією компанією, що сплачувала 1.300 крб. Прагнучи зберегти своє монопольне становище, компанія запропонувала подовжити термін оренди і збільшити орендну плату на 10%, що давало додатково місту лише 130 крб. Органи міського самоврядування визнали як недоцільну таку ситуацію, коли компанія-монополіст, перездаючи водні угіддя дрібним промисловцям за високу плату, отримує надприбутки, контролює ринок, експлуатує рибалок та скорочує надходження до міського бюджету. Для ліквідації існуючого становища, з 1908 р. дума муніципальні водні угіддя, поділивши їх на п'ять ділянок, здавала в оренду терміном на 3 роки – чотири за договором, а п'яту – з торгів. Це зумовило зростання прибутків, що за 1909-1912 рр. перевищили на 17,2% надходження за 1906-1909 рр. [95].

Рибні промисли Одеси та Миколаєва приносили містам набагато менше коштів. Але з табл. 2 і 3 (додаток Е) видно, що ці прибутки були постійними і поступово зростали. Це свідчить про певну роботу громадського самоврядування в цьому напрямку. Так, органи самоврядування Одеси організували рибосховища із підрозділами для заморожування, соління, переробки та складування, що повинно було сприяти розвитку місцевого рибного промислу, транзитній торгівлі і забезпечувало санітарний контроль [96].

Якщо забудована міська земля оцінювалася за вартістю будинків і квартир, то оцінка землі під вигонами, городами та нивами визначалася за її сільськогосподарськими якостями, наближенням до міста транспортних та зрошувальних систем. Проте зростання населення, розвиток міста, його промисловості та торгівлі, і особливо витрати на благоустрій, збільшувало попит на землю.

У зв'язку з цим міські управління Одеси, Миколаєва та Херсона активно працювали в напрямку благоустрою. В Одесі у 1890 році Державна Рада дозволила 70 тис. із 1/2 копійкового збору, уведеного у 1860 р. на пуд вивезених з міста товарів, витратити на портове влаштування та замощення вулиць, які вели до порту. На освітлення було витрачено 40.985 крб., а на створення шляхів сполучення – 55.972 крб. [97]. У Херсоні для замощення вулиць використовувався граніт, що було досить дорого. На 1896 р. було замощено 263 квартали загальною площею 64 тис. кв. сажн., на що було витрачено 400 тис. крб. [98]. Поряд з цим міська управа проводила роботу щодо благоустрою набережної, будувала пасажирські причали, налагоджувала пароми, укріплювала яри [99]. Це дозволило Херсону на 1911 р. зробити найприбутковішою власну територію, що займала 1.119 дес. (2,5% загальної кількості міського земельного фонду) [100].

Якщо в 1880-1884 рр. кошти на благоустрій взагалі не витрачалися в 15 містах імперії, а в 11 містах витрати становили лише 1% витратної частки бюджету [101], то можна впевнено зазначити, що витрати в містах Півдня України в сфері благоустрою були суттєвими і сталими. Як свідчать дані табл. 1 (додаток В), витрати на благоустрій постійно зростали і складали в середньому 7,2% по Одесі, 6,6% по Миколаєву та 12,9% по Херсону. Високий ступінь витрат по Херсону пояснювався потребою благоустрою значної кількості земель сільськогосподарського призначення.

Витрати на гасове, а згодом електричне освітлення, влаштування водогонів, що вирішувало одну з найважливіших проблем постачання міста здоровою питною водою, будівництво трамвайних колій, поєднання з їх допомогою окраїнних районів з центром, благоустрій міст, оздоровлення через озеленення й підтримання чистоти сприяло зростанню цінності муніципального володіння та виробництва. Все це забезпечувало розвиток промисловості, торгівлі, домобудування, збільшувало приплив населення.

Поступальний розвиток цієї сфери був порушений військовими конфліктами, безладдям і мародерством 1917-1920 рр. Так, у 1919 році в Одесі було пограбовано міське садівниче господарство на суму в 2.501 крб. [102]. Враховуючи ту важливість, яку мало це підприємство для озеленення міста та розвитку садівництва, а також відсутність зайвих коштів, можна оцінити ступінь руйнації, якого завдало це пограбування досить важливій муніципальній галузі міста, про що йшлося вище. Проте і за таких умов у місті широко планувалося розгортання муніципального виробництва з наведенням горизонтальних зв'язків між різними галузями, що започатковувало формування єдиного муніципального господарського комплексу. У 1918 р. Одеське

громадське управління навіть розглядало питання про відкриття консервного заводу на полях зрошення [103].

Таким чином, незважаючи на подальше обмеження контрреформою 1892 р. права міських громадських управлінь розпоряджатися муніципальною землею, що обмежувало правоздатність міст як суб'єкта власницьких відносин, сама система міського землеволодіння та землекористування продовжувала свій розвиток. Було сформовано механізм схем оренди різних категорій земель, і в першу чергу орних. Запроваджувалася методика раціонального і більш продуктивного використання орних земель, створювалася система заохочування щодо використання досягнень агрокультури. Органами міських громадських управлінь вирішувався соціальний аспект проблеми в ланцюгу відносин власник – орендар, унаслідок чого відбувалося подрібнення земельних ділянок. У разі потреби запроваджувалася система пільг для хуторян. Потреба зважувати на соціальний фактор поземельних відносин не давала можливості максимально підвищувати орендні ціни на землю, збільшуючи прибуткову частину бюджету. Це ставило органи громадського управління в положення необхідності балансування між нарощуванням економічного потенціалу за рахунок зростання прибутковості бюджету і соціального захисту представників територіальної міської громади.

Вивчення господарської діяльності місцевих органів управління дає підстави не погодитись з негативною оцінкою культури землекористування, що наводиться в роботах А.Михайловського. Їх господарська діяльність відрізнялася не лише наполегливістю, але й творчим пошуком – використанням наукового потенціалу, зокрема напрацювань Новоросійського університету.

2.3. Роль транспортних систем у формуванні муніципальної власності

Розвиток міст безпосередньо залежав від рівня розвитку регіону, який у свою чергу розвивався під впливом регіонального центру. Каталізатором подальшого розвитку капіталістичних відносин у Росії в цілому і в окремих регіонах зокрема у пореформений період був розвиток залізничного транспорту. Залізниці дали поштовх для розширення зовнішньої торгівлі, стимулювали розвиток старих міст, перетворюючи їх у промислово-торговельні центри. У дореволюційний період у Росії було споруджено понад 70 тис. верст залізниць. Провідну роль у цьому процесі відігравав Південь, де тільки у 60-70-х рр. XIX ст. довжина залізниць збільшилась у 15,6 разів – у той час, як цей показник у цілому по Росії становив лише 10,8 [104].

Фінансова, земельна, промислова власність, а також торговельна діяльність були основними причинами швидкого зростання міст Півдня. Географічне розташування Одеси, Миколаєва та Херсона зумовило їх роль як вузлових центрів внутрішньої і, що головніше, зовнішньої торгівлі. Проте між ними існували певні технічні відмінності. Так, недостатньо глибокий рейд Херсона зумовлював його менш значну роль у зовнішньому товарообігу, незважаючи на те, що він був розташований на такому важливому водному шляху, як Дніпро. Рейд Миколаєва був глибоководнішим від херсонського, хоч і поступався одеському.

Виходячи з цієї однієї з найважливіших проблем, перед міською управою Миколаєва постало завдання поглиблення рейду. З цією метою управа проводила активну роботу щодо залучення державних коштів, оскільки власні ресурси не давали можливості здійснити таку широкомасштабну акцію. Держава, зважаючи на розташування Миколаєва між Бугом та Інгулом, на виняткову можливість існування поряд комерційного та воєнного портів, взяла на себе подальшу роботу в доведенні Очаківського каналу до 30 футів глибини, проте цю роботу було розпочато громадським управлінням міста [105].

Як видно з таблиці 1 (додаток Ж), Миколаїв мав значно вигідніше розташування щодо важливих центрів порівняно з Одесою, яка була від них занадто віддаленою, що значно збільшувало тарифні витрати і час доставки вантажів. Це робило Миколаїв основним конкурентом Одеси на Півдні [106].

Та все ж Одеса зберігала за собою торговельну першість. За 100 років з невеликої фортеці вона перетворилася на значне торговельне місто. Цьому сприяли наявність природного порту, рейди якого достатньо глибокі і замерзають на нетривалий час, а також запровадження системи порто-франко. Такі умови для міста приносили додаткові прибутки, підносили роль транзитної торгівлі, готували основу для подальшого торговельного та промислового розвитку, формували економічний район. Одеса стає своєрідною столицею Півдня, а в масштабах імперії поступається тільки таким значним містам, як Петербург, Москва та Варшава.

Одним із сприятливих чинників для розвитку зовнішньої торгівлі було будівництво залізниць, що зв'язували окремі економічні райони країни, та розвиток пароплавства як вітчизняного, так і іноземного. Перші залізниці Одеса-Балта (1865 р.) та Одеса-Єлисаветград (1869 р.) сприяли розвитку міста як важливого порту Росії в галузі зернової торгівлі. В цілому вантажообіг Одеси зріс і становив щороку 4 млн т., а зовнішній обіг склав у 1893 році 129 млн крб. [107].

Цей період для Одеси характеризувався тим, що вітчизняне пароплавство впорядковувало доставку в порти вантажів, особливе значен-

ня серед яких мало збіжжя, що надходило річками Дніпром, Бугом і Дністром. Через останню регіон сполучався з Бессарабією та Західною Україною. Одночасно відбувався процес підвищення загального обігу між портами Чорного та Азовського морів, відкриваються швидкісні морські сполучення між Одесою та російськими портами Балтійського моря, зростає імпортно-експортний обіг із Західною Європою, що здійснювався іноземними пароплавствами.

У цей же час формується і залізничний вузловий комплекс Одеси, пов'язаний з портом. По-перше, залізниці давали можливість звозити збіжжя з близькорозташованих районів північно-західної частини Херсонської, з Подольської та Бессарабської губерній. По-друге, утворювалася комплексна мережа між південним, центральним і східним регіонами України через з'єднання Фастівської залізниці на Київ, Катеринінської – на Катеринослав (гілка від станції Долинська), на Миколаїв, колією Одеса – Кременчук – Харків – Ромни. По-третє, залізничний шлях на Волинську губернію і далі на Ровно, Брест до Петербурга залучав західні райони Росії. По-четверте, колії Бендери на Галац, через Унгени на Яси та Буковину, через Волочиськ на Львів, через Радзивілів на Броди інтегрували Одесу до транспортної мережі Західної Європи, а прокладання залізниці на Кавказі ввела до торгового обігу Одеси Кавказький регіон, Персію та країни Центральної Азії [108].

Результатом такого бурхливого будівництва залізниць було зростання торговельних операцій та подальшого розширення промислового сектору, що сприяло збільшенню Одеси практично у 1,5 рази [109] Це зумовило збільшення попиту на землю, що в свою чергу призводило до зростання природного приросту вартості землі, на відміну від штучного, викликаного спекулятивними операціями. Тому міські громадські управління були зацікавлені в будівництві залізниць та визначенні їх спрямованості. Для цього безкоштовно відводилася міська земля. Ще в 1866 р. казні було надано 42 дес. 642 кв. сажн. для побудови станції Одеса-Товарна. Проте у 1870 р. уряд передав залізницю Російському товариству пароплавства та торгівлі, а місто не отримало компенсації. Більше того, означене товариство почало перездавати частину цієї землі в оренду приватним особам. Такі дії змусили органи міського самоврядування звернутися до Державної Ради.

Але, враховуючи правовий статус міста на той час і фактичну неможливість визначити правила порядкування міською землею, Одеса фактично втратила право контролювати внутрішні порядки, заведені товариством [110]. Зайву землю, що не використовувалася безпосередньо для потреб станції, місту також не повернули. Це стало уроком для громадського управління і навчило, як треба порядкувати земельною власністю, що становить основу міського господарства.

У 1891 р. при відведенні 38 дес. 573 кв. сажн. Товариству Південно-Західних залізниць Одеське громадське управління отримало компенсацію за міську землю, але при цьому вартість землі була визначена у розмірі 75 коп. за кв. сажн., що склало 68.830 крб., у той час коли ринкові ціни на землю доходили до 6 крб. за кв. сажн. Таким чином, реальна вартість землі становила 550.638 крб. [111], що було у 8 разів більше отриманих коштів (можна вважати символічною платою).

Громадське управління Одеси зайняло активну позицію у формуванні залізничного зв'язку з Південною Бессарабією, багатою на сільськогосподарські та промислові виробництва, не пов'язані з Одеським економічним районом. Тільки по Акерманському повіту рільництво давало до 20 млн. пудів різного роду збіжжя, виноградарство – до 2,5 млн. відер вина, Тузловські соляні промисли – до 10 млн. пудів солі. Географічне становище Південної Бессарабії між низов'ями Дунаю і Дністра та західним узбережжям Чорного моря визначало її економічне значення. Тому питання будівництва залізниці, що з'єднала б Одесу з цим регіоном по лінії Одеса – Овідіополь – Акерман – Лейпциг, розглядалося ще у 1885 р. правлінням Південно-Західних залізниць, але брак коштів не дав можливості реалізувати цей проект [112].

Із надходженням у 1892 р. клопотання від Бессарабського губернатора та Акерманського земства Одеським громадським управлінням у 1894 р. було створено комісію про вигоди і потреби міста, що дійшла висновку про необхідність будівництва колії в напрямку Південної Бессарабії. Ця залізниця повинна була інтегрувати означений регіон до економічного простору Одеси, зупинивши продаж коней, яких розводили в німецьких колоніях Акерманського повіту, до Румунії, а також це зорієнтувало б на Одесу тамтешні рибні промисли, продукція яких збувалася за кордон і користувалася популярністю у Відні та Лондоні. Крім того, Припрутська частина Румунії тяжіла до Одеського порту, і це робило можливим постачання кам'яного вугілля і продукції нафтових виробництв до Нижнього Дунаю.

Враховуючи політику держави, цей проект також аргументувався потребою асиміляції німецьких і болгарських колоністів. Прийнята програма будівництва колії до Румунії з відгалуженнями на Кілію і Тузли набувала особливого значення з уведенням у дію колії від Одеси до станції Долинської. Це пов'язувало Волзький і Донецький басейни з низов'ями Дунаю [113]. За таких умов значення Одеси як ключового транспортного вузла суттєво зросло б. Проте брак коштів у казні відкладав вирішення цієї проблеми. Прагнучи реалізувати свою програму, органи самоврядування Одеси намагалися залучити приватні кошти [114].

У 1895 р. виникла проблема розширення Одеського порту з облаштуванням залізничної колії, з огляду на що постало питання про кордон, що відділяє міські землі від портової території [115]. Органи міського самоврядування доводили приналежність берегової території міста. Портова присутність посилалася на постанову Державної Ради від 10 листопада 1871 р., за якою до власності міст переходили тільки ті вигонні землі, що не були зайняті казенними установами. Після тривалих позовів у 1898 р. місту було запропоновано, враховуючи всі форми оплат, визначити вартість кв. сажня міської території, яка підлягала відчуженню [116]. Така ситуація була пов'язана з непевністю визначень міських положень 1870 р. та 1892 р. з питань земельної власності, що і породжувало непорозуміння між міським громадським управлінням і державними установами.

У 1899 р. громадське управління Одеси разом з Одеським Біржовим комітетом і Комітетом торгівлі і мануфактур виявило ініціативу в залученні до Одеси нових транспортних мереж. Ініціювалося будівництво колії на Київ та Петербург, що скорочувало шлях сполучення між Фінською затокою та Чорним морем на 400 верст, колії через Вознесенськ, Черкаси на Москву та від Вознесенська до станції Долинської Харківсько-Миколаївської залізниці, яка інтегрувала до економічного простору Одеси Донецький кам'яновугільний басейн [117]. Ця мережа також повинна була охопити значний хлібний район Херсонської губернії, в якому вироблялося близько 30 млн. пудів зернових продуктів і здійснювалися перевезення лише гужовим транспортом і річкою Буг, що замерзала саме тоді, коли зростав попит на збіжжя [118]. Крім цього місто опікувалося розвитком шосейних під'їзних шляхів для Одеського повіту [119].

Наприкінці 1918 р. самоврядування Одеси виступило з ініціативою переуступки місту військовим відомством залізниці Одеса-Бєляєвка з метою з'єднання Дністра з портом [120], що розширило б транспортний комплекс міста. Навіть у такий важкий час, незважаючи на суцільну дестабілізацію економічного простору регіону, виявилася провідна роль міського самоврядування Одеси в спробі подальшого розвитку міста як важливого транспортного вузла.

Ключову роль транспортні мережі відігравали і в розвитку Миколаєва. У 1863 р. було відкрито Миколаївський комерційний порт [121]. Ця подія збіглася з селянською реформою, яка сприяла збільшенню потоків збіжжя, що зумовило вихід міста на третє місце серед чорноморських портів Росії [122].

Необхідною умовою ефективної роботи порту були залізничні комунікації, які б надавали можливість швидкої концентрації збіжжя в Миколаївському порту та втягували значний регіон до сектору зерно-

вої торгівлі. У 1867 р. органи самоврядування виступили з клопотанням про з'єднання Миколаєва з Кременчуком [123], але міністерство шляхів сполучення в проханні відмовило. Проте у 1873 році було збудовано Харківсько-Миколаївську залізницю, яка з'єднала порт із транспортною системою, що розширило район тяжіння хлібних вантажів із територій кількох губерній – Херсонської, Катеринославської, Київської, Полтавської та Харківської [124].

Проте будівництво створило для міста серйозну проблему. Кінцева станція залізниці перебувала за дві версти від комерційного порту, що вело до втрати товарної якості зерна при доставці його гужовим транспортом до порту. Цим вирішило скористатися правління Харківсько-Миколаївської залізниці – комерційна структура, що прагнула сконцентрувати в своїх руках перспективний торговельний комплекс. Правління вимагало від міста як компенсацію за будівництво колії до порту переуступки пристані з прилеглим до неї берегом. Це повинно було позбавити міське населення значних прибутків і реального впливу на торговельну політику регіону. Тільки з переходом Харківсько-Миколаївської залізниці до власності держави правління дороги збудувало цю важливу за значенням ділянку дороги [125].

З 1874 р. після відкриття Знаменсько-Миколаївської дільниці залізничної колії експорт збіжжя почав зростати. У 1878 р. через місто було здійснено перший великий продаж збіжжя за кордон у кількості близько 35 млн. пудів. З цього часу, на думку міськголови В.А.Даценка, і розпочався Миколаїв як важливий порт, інтегрований до світової торгівлі збіжжям [126].

Якщо завдяки створенню залізничної мережі значення Миколаївського порту почало зростати, то завдяки правлінню Харківсько-Миколаївської залізниці перед містом постала загроза втрати свого статусу. Ще в 1865 р. міським громадським управлінням було відчужено інженерному відомству землю в місцевості Широка Балка [127]. Було розроблено проект створення там порту, в якому б із залізниці, що планувалося побудувати, зерно перевантажувалося б на судна з плавучої пристані. Здійсненням цього проекту правління намагалося підвищити прибутковість Харківсько-Миколаївської залізниці [128]. Більше того, проект уже було схвалено міністерством шляхів сполучення і фінансів, що опікувалися загальними інтересами торгівлі, і внесено на розгляд Держради [129]. У разі реалізації проекту Миколаєву залишилися б тільки торговельні операції із збіжжям, що підвозилося до міста гужовим транспортом і водою, а це, як видно з табл. 2 (додаток Ж), вело до втрати 47,4-65% обсягів експортованого збіжжя. Це могло призвести до втрати Миколаєвом значення торговельного центру, який перебирав портовозалізничний вузол Харківсько-Мико-

лаївської залізниці. У цих умовах органи міського громадського управління Миколаєва розпочали боротьбу за збереження своїх позицій. У переговорах з державними установами в Петербурзі міський голова В.А.Даценко досяг того, що проект правління Харківсько-Миколаївської залізниці було відхилено.

Проте це створило нові проблеми. Піклування про подальшу модернізацію порту уряд узяв на себе. За державні кошти за умови переходу порту у власність держави було вирішено побудувати нову пристань та кам'яну набережну. В результаті такого розбігу подій міський бюджет втратив п'яту частину своїх прибутків [130], а за розрахунками міського голови В.А.Даценка – навіть четверту. Окрім цього у міста безкоштовно було відібрано берегову землю для устрою порту. Всього з володінь Миколаєва для потреб комерційного порту та Харківсько-Миколаївської залізниці вилучили 6.840 кв. сажн. [131]. Незважаючи на те що законодавство визнавало за містом право розпоряджатися береговою смугою і визискувати з неї прибутки [132], урядові структури, спираючись на традиційну формулу державних інтересів, фактично вилучили з відома громадського управління найприбутковіші території, що в цілому склали 28 тис. кв. сажн. [133].

Таким чином, уряд, з одного боку, опікуючись інтересами Миколаєва, унеможливив втрату його значення як портового міста, а з іншого, вважаючи міське самоврядування нездатним через брак коштів достатньою мірою розвивати портовий комплекс, позбавляв місто значної частини прибутків і можливості володіти комбінованим транспортним комплексом. Але попри все останній варіант був кращим, оскільки загальний розвиток торговельної та промислової діяльності робив більш сталим становище муніципалітетів, хоча й позбавляв їх певної торговельної ініціативи.

Зниження тарифів на збіжжя у 1893 р., улаштування гранітної набережної та каботажного молу, поглиблення Очаківського каналу і побудова елеватора Харківсько-Миколаївської залізниці збільшили надходження хлібних вантажів до Миколаївського порту [134]. Із з’єднанням через станцію Долинську Харківсько-Миколаївської залізниці з Катеринінською, що була головною магістраллю не тільки на Півдні, але й в Росії, і за перевезенням вантажів на 1896 р. посідала перше місце [135], відбулося залучення північного, центрального та східного регіонів України до торгового простору Миколаєва. Це спричинило позитивні економічні зміни. Уже на 1900 р. 30% вивозу хліба через чорноморські порти припадало на Миколаїв [136] На 1912 р. Миколаїв вийшов на перше місце в Росії по експорту збіжжя та випереджав усі портові міста Чорного моря по вантажообігу [137].

Окреме місце у формуванні транспортної мережі причорноморського регіону посідав Херсон. При заснуванні йому відводилася роль

головного торгового порту і верфі Південної Росії, але після заснування Миколаєва та Одеси він втратив своє значення. Занепад Херсона поглиблював також і розвиток залізничних шляхів у напрямку портів Чорного та Азовського морів, які перебрали на себе вивіз деревини з районів лісової промисловості, що значно скоротило сплав вантажів Дніпром і вилучало Херсон з транспортної мережі Півдня.

Єдиним, що ще зберігало певну транспортну вагу Херсона, була найбільша водна артерія України – Дніпро. Він був найголовнішим і досить дешевим шляхом сполучення, яким йшли вантажі, роблячи місто великим складським і перевантажувальним пунктом. Частина коштів від цієї сфери діяльності залишалася в Херсоні і слугувала його подальшому розвиткові [138].

Суттєвою перепоною для прискореного і широкомасштабного економічного розвитку міста на основі ефективної експлуатації водної транспортної артерії був неглибокий фарватер, що постійно заносився піском. Це унеможливлювало вхід до порту морських суден із глибокою осадкою, які приймали Одеса та Миколаїв. До 1866 р. ініціатива щодо поліпшення судноплавства в Дніпровському гирлі належала місцевій держадміністрації і була спрямована на поліпшення його по Збур'ївському гирлу. У 1866 р. питання щодо поліпшення судноплавства Дніпровського гирла, будівництва порту, відкриття митниці підняло Херсонське повітове земство. У 1869 р. до клопотання земства приєдналася міська громада. У 1871 р. міська дума підтримала утворення означеного комітету й ухвалила клопотати перед міністерством шляхів сполучення про виділення 150 тис. крб., мотивуючи це тим, що Дніпро протікає через весь південний край і дає вигоду не тільки Херсону [139].

У 1874 р. означене міністерство ухвалило рішення про виділення 279.239 крб. на роботи для поглиблення Білогрудівського гирла до 15 футів. Відповідальність за виконання всіх робіт і ремонтне утримання гирл протягом 6-7 років за певну допомогу від казни покладалося на міське управління. У 1875 р. ним створюється комісія з контролю за розчисткою гирл, що отримала в своє розпорядження лише 236.739 крб. [140]. Міською управою було укладено контракт на очищення гирл з фірмою "Гідротехнік". Управа також здійснювала необхідні доплати. Проте фірма, не закінчивши роботи, у 1878 р. оголосила про свою неспроможність. Прагнучи мати зручний фарватер для проходу морських суден, і особливо іноземних з осадкою в 15 футів, міське самоврядування Херсона докладало максимум зусиль для завершення робіт у цьому напрямку. Але відсутність достатніх технічних потужностей та коштів призвела через 2-3 роки до занесення піском очищеного гирла [141]. Звернення у 1887 р. органів самоврядування Херсо-

на до Міністерства шляхів сполучення про прийняття каналу до управління державою було відхилено через передачу каналу міському управлінню. Спроба продовжувати роботи з очищення Білогрудівського та Збур'ївського каналів із залученням Російського товариства пароплавства і торгівлі не дала позитивних результатів. Безперспективність робіт стала причиною їх припинення. Загальна сума, витрачена на поглиблення гирл, дорівнювала 540.537 крб., з яких кошти міста склали 114.755 крб. [142].

Незважаючи на всі труднощі наприкінці XIX – на початку XX століття, значення Херсонського морського та річкового портів стало зростати. Кількість вантажів, що пройшли у 1891 р. через Херсон, виросла втричі порівняно з 1861 р. Протягом наступного десятиліття з 1891 по 1901 рр. вантажообіг порту зріс до 400.000 тонн, з яких 250.000 тонн припадало на зерно, 50.000 тонн на вугілля, метал та різні вироби.

24 березня 1903 р. Державною Радою було дозволено розпочати роботи з поглиблення підходів до Херсона для суден з осадкою в 22 фути, завершення яких планувалося на кінець 1906 р. Окрім того було завершено будівництво пальової дерев'яної пристані для пароплавів. Загальна довжина причальної лінії становила 140 погонних сажнів. У результаті проведених робіт діяльність порту значно пожвавилася. У 1904 р. до порту заходило 40 закордонних пароплавів, у 1905 р. – вже 125 [143]. Після проведених робіт відбулося збільшення вантажообігу до 960.000 тонн на рік, що відразу наблизило місто за обсягом експорту збіжжя до головних портів Миколаєва, Одеси та Новоросійська [144].

Зростання притоку суден створило нові проблеми. Портова територія не відповідала протяжності причальної лінії, була відсутня залізнична гілка, яка б могла обслуговувати портову територію, а щорічне затоплення дерев'яної пристані виводило її з дії [145]. Все це викликало потребу дообладнання порту шляхом збільшення території та розширення інфраструктури (залізничні колії, склади, пакгаузи, елеватори). Міське громадське управління неодноразово зверталося до відповідних міністерств з поданнями про переобладнання порту та розчистку річки Кошової для розвантаження Дніпровського рейду [146].

Серед багатьох проблем, які потребували вирішення, першочерговою стала проблема будівництва кам'яної набережної. На підставі постанови Херсонської міської думи від 23 березня 1906 р. міською управою було порушено перед міністерством торгівлі та промисловості піклування про будівництво набережної з передачею цієї нової портової споруди іноземному відділу порту. Уряд погодився вести будівництво своїм коштом, але за це він вимагав права повної власності на полосу портової території, яку місто зобов'язувалося не продавати і

не віддавати в користування. Прагнучи благоустроїти місто і розширити порт, управа, не витримавши трирічного тиску, змушена була в 1910 р. віддати означену територію у власність міністерства. Відчуження відбулося безкоштовно. Міський бюджет втрачав 17.776 крб. щорічних прибутків, а можливо, за підрахунками управи, й більше. Єдиною вимогою міста, яку вдалося відстояти, було збереження права на оренду двох причалів для Російського товариства пароплавства і торгівлі, що орендувало їх з 1901 р. [147]. Ціною за втрату володіння важливим транспортно-торговельним комплексом була часткова модернізація порту та облаштування кам'яної набережної довжиною 525 погонних сажнів, на що держава витратила 915 тис. крб. [148].

Іншою проблемою Херсона була тривала відсутність залізничної мережі. Тому органи місцевого самоврядування Херсонської губернії неодноразово зверталися з проханням до державних установ включити Херсон до залізничної мережі. Наприкінці 70-х рр. при будівництві Харківсько-Миколаївської залізниці губернське земство вело переговори з урядовими структурами про з'єднання рейковим шляхом Миколаєва з Херсоном. Паралельно, за пропозицією міського голови В.Г.Терещенка, у квітні 1882 р. Херсонське земство порушило питання про з'єднання означених міст шосейною дорогою. З 1881 р. міська дума за ініціативою того ж діяча розпочала роботу з вивчення питання про з'єднання Херсона з Кривим Рогом, для чого було створено комісію з міських і земських гласних. У ході роботи комісія дійшла висновку щодо доцільності будівництва залізниці, корисної не тільки для міста, але й для регіону та держави в цілому. Проте департамент залізниць міністерства шляхів сполучення разом з міністерством фінансів відмовили в проханні, мотивуючи це тим, що колія Херсон-Кривий Ріг, прямуючи паралельно Харьковсько-Миколаївській залізниці, стане її конкурентом [149].

У квітні 1882 р. В.Терещенком було розроблено новий проект з'єднання рельсовим шляхом Херсона з Миколаєвом та з регіоном перекопських соляних промислів. Проте, незважаючи на підтримку цього проекту повітовим земством, його теж було відхилено державними структурами. Тоді В.Терещенко у 1886 р. запропонував міській думі будувати залізницю концесійним способом, для чого планувалася угода з іноземною компанією. Ця ідея теж не знайшла підтримки в державних установах, де, враховуючи стратегічне значення залізниці, вважали за недоцільне передавати її в приватні руки, особливо іноземним компаніям. У 1891 р., скориставшись обіцянкою міністра шляхів сполучення, що було дано херсонській депутації в Одесі у 1889 р., голова, підтриманий земством, виступив з ініціативою про активізацію роботи в напрямку з'єднання Херсона з Миколаєвом [150].

Опікування цими важливими для міста питаннями продовжив новий міський голова І.І.Волохін. У 1893 р. він порушив питання щодо будівництва залізниці перед міністром шляхів сполучення під час його відвідування Одеси та огляду в Херсоні дніпровських пристаней, а в 1894 р. перед міністром фінансів [151]. Але всі клопотання залишилися безрезультатними. Тому, підсумовуючи роботу в цьому напрямку, у 1896 р. органи самоврядування Херсона змушені були констатувати, що незважаючи на значні досягнення, місто, втративши статус військово-морського і втрачаючи своє значення портового міста, потрапило у складне економічне становище. Дніпро ще деякий час залишався головною транспортною артерією губернії, і регіони України, економічно пов'язані з ним, використовували Херсонський порт як перевалочну базу. Проте з розвитком залізничної мережі та зниженням тарифних ставок річкова магістраль стала нерентабельною, а отже і неконкурентоспроможною [152]. За цих обставин відбулося скорочення обсягів товарообігу по Херсону з 20 до 10 млн. крб. [153]. Таким чином, значення Херсона як портового міста зменшувалося, а будівництво залізниці відкладалося на далеку перспективу, в той час коли такі портові міста, як Миколаїв та Одеса – свого роду економічні конкуренти Херсона – вже були інтегровані до системи залізниць.

В останні десятиліття XIX ст. зростання будівництва залізниць набуло широких масштабів. За 10 років було введено в дію 21.396 верст залізничних шляхів, що склало понад третину всіх залізниць Росії на початку XX ст. [154]. Паралельно йшов процес розширення посівних площ, особливо інтенсивно на Півдні. У степових губерніях України (Херсонській, Таврійській, Катеринославській) у 80-90-х рр. посівні площі збільшилися на 152,4%. Середньорічний збір збіжжя за той же час збільшився на 213,9% [155]. Тому питання про будівництво залізниці було для Херсона, за влучною характеристикою гласного Херсонської міської думи Попова, “застарілою, хронічною залізничною недугою” [156].

Ускладнення цього питання було пов’язане з будівництвом у 1901-1904 рр. ІІ-ї Катерининської дороги, що, проходячи через Харківську, Катеринославську, Херсонську та Таврійську губернії, мала довжину 563 версти і посідала за вантажообігом перше місце серед 48 залізниць Росії. На початку XX ст. вона стала найзначнішим транспортно-промисловим підприємством [157]. У зв'язку з цим навколо дороги розгорнулася боротьба за напрямки деяких гілок її мережі між приватними підприємцями Фальц-Фейном і Скадовським і Херсонським громадським управлінням. Компанія Фальц-Фейна та Скадовського пропонувала мережу придніпровських залізниць спрямувати через Каховку на Крим вздовж Дніпра через континентальну Таврію, а Хар-

ківсько-Миколаївську залізницю з'єднати з Кримом через Берислав і Каховку. Передбачалася також окрема гілка на Херсон [158].

Громадське управління Херсона розгорнуло активну боротьбу проти цього проекту. Питання докладно вивчалося, розглядалося на засіданнях думи, було вироблено пропозиції міста, після чого дума звернулася з клопотанням до голови ради міністрів. Доводилося, що з'єднання Харківсько-Миколаївської дороги з Катеринінською доцільніше зробити шляхом створення гілки Миколаїв-Херсон-Джанкой, а не Миколаїв-Каховка-Джанкой, що буде довшою на 40 верст. До того ж вартість лінії Миколаїв-Каховка з мостом через Дніпро за кошторисом компанії повинна була становити 5.750.000 крб. На відміну від цього запропонований міським самоврядуванням проект проведення залізниці через Херсон скорочував витрати на 2 млн. крб., а гілка Новий Буг-Дебальцеве, пересікаючи значну частину Херсонського повіту та практично всю Катеринославську губернію, з'єднувала всі вузлові станції, що забезпечувало суцільну інтеграцію до загальноросійської залізничної мережі. До того ж Херсон як найближчий пункт до Чорного моря повинен був стати ключовим вузлом при виході до нього II-ї Катеринінської залізниці через Харківсько-Севастопольську гілку [159].

За проведеними громадським управлінням Херсона підрахунками довжина ліній Миколаївка-Херсон і Миколаїв-Джанкой становила 315 верст і була коротшою на 60 верст від ліній, запланованих компанією Фальц-Фейна та Скадовського. Крім того, управа міста Херсона вважала, що ці великі землевласники більшою мірою керуються особистими інтересами. Проведення залізниці через Херсон повинно було відтягнути потоки вантажів від портів Скадовськ та Хорли, що будувалися в їхніх маєтках у Дніпровському повіті Таврійської губернії, а отже, унеможливити через концентрацію чотирьох провідних загальноросійських шляхів сполучення з двома новими чорноморськими портами отримувати величезні надприбутки. Такий контроль над створеною транспортною мережею робив Фальц-Фейна та Скадовського монополістами торговельного простору значної частини Півдня Російської імперії, особливо в галузі експорту збіжжя. До того ж це збільшувало ренту за рахунок зростання вартості земель у зв'язку з проведенням через них залізниці [160].

Протидіючи цим заходам, громадське управління доводило необхідність наділення Херсонського повіту хоча б одним наскрізним шляхом сполучення та звинувачувало проект приватної кампанії як такий, що не відповідає інтересам населення Херсона, Миколаєва і держави в цілому. Вони доводили, що витрати уряду в сумі 5 млн. крб. на поглиблення Миколаївського порту, який мав велике комер-

ційне значення і був однією з кращих баз Чорноморського флоту, та до 2,5 млн. на поглиблення дніпровських гирл будуть марними. Фактично інтереси означених міст і держави приносилися в жертву приватній компанії. Тому в зверненні до голови ради міністрів громадське управління наголошувало на тому, що будівництво колій за проектом компанії Фальц-Фейна і Скадовського негативно вплине на пароплавство, державні колії й економічне життя цілого регіону, а також на тому, що вони не відповідають стратегічним інтересам Росії [161].

Можна вважати, що першопричиною такого активного піклування про інтереси держави і населення Придніпров'я була власна зацікавленість міста. Будівництво приватної колії, без сумніву, могло призвести до втрати Херсоном свого становища економічного і портового центру регіону, що, зрозуміло, дуже непокоїло міську буржуазію в першу чергу, а також усе міське населення. До того ж така активність органів міського самоврядування пояснювалася ще й тим, що на 1904 р. 86% губернських міст імперії вже мали зв'язок з іншими регіонами через мережу залізниць. Навіть через 44% повітових міст проходили залізничні шляхи сполучення [162].

Довготривала робота органів самоврядування, зокрема й міського, про включення Херсона до залізничної мережі принесла позитивні наслідки. Уведення в дію в 1907 р. колії Херсон-Миколаїв включало Херсон до Харківсько-Миколаївської залізничної магістралі, яка, з'єднуючись з Катеринінською дорогою, інтегрувала Херсон до залізничної мережі імперії. Це дало можливість спрямувати частину вантажів до Херсонського порту, що давало змогу розвантажити Миколаїв і тим самим скоротити державні витрати щодо збільшення його вантажоємності. Єдиним недоліком було те, що дорога не була з'єднаною з Херсонським портом. Херсонська міська управа, розуміючи необхідність якомога швидшого вирішення цього питання, ухвалила рішення про виділення міської землі для будівництва портової гілки [163]. Для прискорення рішення управа, об'єднавшись з Херсонським біржовим комітетом, відрядила до Петербурга уповноваженого – заступника міського голови Д.Н.Горловського [164].

На 1908 р. громадське управління Херсона розгорнуло роботи щодо розширення залізнично-портового вузла, у чому були зацікавлені як торгово-промислові верхи, так і землеробське населення губернії. Для вирішення цього питання планувалося прокласти гілку завдовжки в 7 верст, вартість якої складала 400 тис. крб., з яких 140 тис. становила вартість відчуженої міської землі. У квітні 1908 р. міська дума ухвалила постанову про безкоштовну передачу землі під будівництво [165]. Паралельно здійснювалися заходи щодо подальшої модернізації порту, що повинно було забезпечити підвищення статусу Херсона як економічного центру губернії.

Надаючи перевагу Миколаївському порту, міністерство не давало згоди на будівництво колії, незважаючи на очевидні переваги Херсона. За останні часи вантажообіг порту досяг 100 млн. пудів, з яких 34 млн. становило зерно, що йшло на експорт. Херсон був найбільшим на Півдні лісопромисловим ринком. До нього тяжіло 30 млн. десятин лісу, що за кількістю дорівнювало лісовим площам Австро-Угорщини та Швеції разом узятих. Улаштування Дніпровського каналу та введення пільгових тарифів, якими користувалися порти Миколаєва та Одеси, відкрило б лісовій промисловості вихід на міжнародний ринок. До того ж безпосередня відправка за кордон зерна придніпровського регіону з Херсона, замість Одеси чи Миколаєва, де віддаленість хлібних магазинів значно збільшувала витрати на гужову доставку, щорічно зберігала хліборобам 1,5 млн. крб. [166]. Проте Херсонському самоврядуванню в цій гострій конкурентній боротьбі за лідерство вдалося відстояти будівництво портової гілки [167]. Одним з аргументів цього була можливість залізнично-портового комплексу Херсона розвантажити Миколаївський порт, який зазнавав труднощів при відправці рудних вантажів на міжнародний ринок, для чого пропонувалося перерозподілити хлібні вантажі [168].

Така ж активна робота проводилася громадським управлінням Херсона і щодо інтеграції до колії Апостолове-Козельськ довжиною 40.553 верст II-ї Катеринінської залізниці, що в 1904 р. була введена в експлуатацію [169]. Міська дума Херсона ухвалила рішення порушити клопотання про дозвіл розпочати роботи по підготовці до будівництва гілки від станції Миколаївка I названої колії на Херсон. Після отримання дозволу дума планувала залучити до будівництва приватних підприємців [170]. Здійснити розробки проекту і будівництво залізничної колії взяло на себе бельгійське акціонерне товариство ”Волга-Маас” [171].

3 березня 1911 р. на спільній нараді Херсонської міської управи та залізничної комісії було визнано за необхідне з’єднати Херсон зі станцією Миколаївка-I II-ї Катеринінської залізниці. Цей шлях розглядався як магістральний і мав окупити себе досить швидко за рахунок збільшення хлібних вантажів з навколишнього регіону на 3,5 млн. пудів щорічно і залучення через Катеринінську дорогу транзитних хлібних вантажів та руди з Криворізького району, експорт якої через Херсонський порт міг становити десятки млн. пуд. Ураховуючи це, органи громадського управління вирішили прискорити будівництво, виділивши безкоштовно під дорогу міську землю та надавши право користуватися міськими каменярнями [172].

Нарада, з огляду на те, що до Херсонського порту тяжіє значна частина Дніпровського повіту Таврійської губернії, визнала бажаним будівництво лінії від лівого берега Дніпра до м. Перекопа. Він став би

частиною накресленої урядом магістралі Херсон-Джанкой-Керч і дав би вихід через Херсон великій кількості солі перекопських промислів. Із Херсона до Дніпровського повіту могли надходити вугілля, нафта ліс, скло, залізо та вироби з них, що отримували з Півночі. У перспективі для того, щоб лінія Херсон-Миколаївка-І стала основою цілої системи, нарада накреслила будівництво цілої мережі шляхів, зокрема від Новомиколаївки до станції Апостолове, що з'єднувало землеробські райони з вугільними [173].

За особливим розпорядженням штабу верховного головнокомандувача також будувалася друга важлива лінія Мерефа-Херсон [174]. Спроектовано було лінію Джанкой-Херсон, після побудови якої ці дві лінії повинні були мати спільну станцію, що перетворювало херсонський залізничний вузол із губернського в загальноукраїнський, який об'єднує урядову Південну залізницю з приватною – Товариства Чорноморських залізниць. Передбачалося також, що лінія Джанкой-Херсон буде мати свою окрему станцію Херсон-ІІ, з'єднану зі станцією Херсон-І для обслуговування товарного руху [175].

Збільшення транспортних шляхів активізувало зернову торгівлю і зумовило необхідність будівництва в Херсоні елеватора. Міська дума, визнаючи за необхідне влаштування елеватора за рахунок казни, ухвалила рішення відвести для цього безкоштовно потрібну ділянку міської землі [176]. Елеватор значною мірою підвищив би технічну оснащеність Херсонського порту для зернової торгівлі. Крім цього, дума у 1907 р. організувала торги на земельні ділянки під забудову їх хлібними складами [177].

Таким чином, на початку ХХ ст. транспортний потенціал міст причорноморського регіону почав вирівнюватися. Миколаїв та Херсон стають значними конкурентами Одеси. Органи громадського самоврядування цих міст, розвиваючи провідні статті прибутків, поступово зуміли наростити рівень фінансової забезпеченості населення (табл. 1 додатка А). У 1911-1913 рр. цей показник по Миколаєву та Херсону зрівнявся з показниками по Одесі.

Наведені вище факти дають можливість констатувати, що після реформи 1870 р., коли міста стали власниками своєї землі, вони почали вчитися управляти своїм земельним господарством, і, незважаючи на обмеженість їх компетенції законодавчою базою, зростало розуміння залежності ефективності експлуатації власного земельного потенціалу від власного управління, власного досвіду, власного впливу на інтенсифікацію даного господарства. Навіть контрреформа 1892 р. з усіма своїми обмеженнями компетенції міських самоврядувань не могла призупинити процесу утвердження міст у власницьких правах і їх реалізації. Виступаючи як власник, а не просто визискувач податків, місто як суб'єкт діяльності, було безпосередньо зацікавленим у

позитивних результатах свого господарювання, що безумовно впливало на кінцевий результат. Той факт, що міста постійно відчували нестачу коштів, не міг не відбитися на їх діяльності, з одного боку стимулюючи пошук нових надходжень, а отже і нововведень, а з другого, обмежуючи можливість міст щодо запровадження новацій.

Порівнюючи земельний потенціал міст, бачимо, що більш сприятливі умови в цьому плані мав Херсон, землеволодіння якого було найбільш значним. Саме тому прибутки за цією статтею бюджету в Херсоні посідали провідну роль. Проте такий стан зумовлював і більшу активність у вдосконаленні землекористування органів самоврядування Одеси та Миколаєва, які активізували орендну систему й широко впроваджували агрономічні та меліоративні досягнення ще на початковому етапі 1870-1892 рр., коли тільки починав формуватися інститут муніципального землекористування.

На наступному етапі ці заходи набувають свого розвитку. Впорядкування з приватними особами системи землекористування, урегулювання питань у випадках спорів з державними структурами забезпечили формування чітких схем оренди різних категорій земель, і в першу чергу орних. Першість Миколаєва та Одеси зумовили їх рішучі заходи щодо створення умов раціонального і більш продуктивного використання орних земель та впровадження орендарями систем, що стимулювали використання досягнень агрокультури. Ці успіхи активізували і роботу херсонських органів самоврядування, що, включившись до цього руху, теж активно розвивали і механізми муніципального землекористування в напрямку соціальної орієнтації. Важливими заходами в цій діяльності стало подрібнення ділянок, сталість і зростання термінів оренди земель. Це не стосувалося Миколаєва, де зазначене питання було пов'язаним із незначними землеволодіннями, впровадженням для хутірського населення різних пільгових умов і наданням допомоги в сферах забезпечення реманентом, посівним зерном, агрономічною допомогою.

Важливою ознакою зрілості міського самоврядування було також і широкомасштабне використання всіх типів міської землі, навіть такої малопридатної, як солончаки, піски, плавні або малорентабельної як вигони. Тільки значний потенціал міст міг забезпечити введення їх до сільськогосподарського виробництва, що було неможливим для дрібного і середнього виробника, який переважав у містах. Проте органи міського самоврядування опікувалися не лише соціальною спрямованістю землекористування, а й активно вдавалися до дій, здатних збільшити економічний потенціал і землеволодінь, і міста в цілому.

У цій сфері важливим напрямком роботи органів громадського самоврядування Одеси, Миколаєва та Херсона була їх діяльність щодо розвитку транспортних мереж і портових комплексів, що повинні бу-

ли стимулювати розвиток міст. До того ж така робота ставила ці органи на рівень з державними, роблячи їх повноправними суб'єктами управління економікою країни. У цій сфері органи самоврядування виявили значну активність. Різні умови транспортних систем для означених міст були пов'язані з різними географічними чинниками. Найгіршими вони були для Херсона, де річкова магістраль поступово втрачала своє значення, а залізничні колії були відсутні взагалі. Якщо Одеське громадське управління більшою мірою піклувалося про подальше розширення інтеграції міста до загальнодержавної транспортної мережі, спираючись на свою попередню базу, то Херсонське і Миколаївське громадські управління докладали максимум зусиль для доведення своїх транспортних мереж до високого рівня.

Такий розбіг подій у подальшому розвитку муніципального землеволодіння та оформлення комплексного розуміння про інститут муніципальної власності, зростання прагнення громадського самоврядування управляти економічними процесами в регіоні зіткнули ці установи із загальнодержавними владними структурами та їх інтересами. Ці стосунки мали свою специфіку, що визначалася певною відстороненістю міського самоврядування від політичної влади, а отже, протиставляло центр і регіон. Захист загальнодержавних інтересів у розумінні центру не збігався в деяких аспектах з інтересами місцевого населення, що по суті і було носієм державних інтересів. Існуюча політична система фактично протиставляла державний бюрократичний апарат, що захищав пріоритет центру у вигляді "державних інтересів" від зазіхань з боку суспільства в особі такого інституту, як органи міського самоврядування.

Гостро також розгорталися стосунки міського самоврядування з великими приватними землевласниками, які, використовуючи своє панівне становище, прагнули позбавити ці установи економічного контролю над регіоном шляхом концентрації в своїх руках важливих економічних важелів.

Таким чином, міста повинні були захищати свої інтереси у протистоянні з державною та приватною ініціативою. У ході цього складного процесу відбувалося формування економічних районів навколо міських портових центрів з мережею комунікацій, що підвищували значення портових комплексів, стимулювали розвиток економіки краю і особливо зернове виробництво.

Розділ 3.
СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК МУНІЦИПАЛЬНОГО ПІДПРИЄМСТВА

Вивчення історії розвитку муніципальних виробництв потребує ретельного дослідження конкретної роботи міських органів влади щодо пошуку та вирішення питань підвищення їх ефективності. Ми маємо дослідити, чи вплинув високий рівень розвитку промисловості та торгівлі цих міст на соціальний комфорт міст, на підвищення добробуту населення. У зв'язку з цим постає завдання визначити види міських підприємств, реальну ефективність їх діяльності та вагу в загальних надходженнях до міського бюджету. Слід також визначити, яку роль відігравала при цьому вирішальна умова успіху – розвиток і правове закріплення власності місцевих органів влади на землю і господарсько-промислові підприємства.

Муніципалізації підлягали в основному підприємства загальнокорисного значення – водогони, електричні станції, трамваї, бойні тощо. Рівень означених міст Півдня України вивів їх на рівень одних із найзначніших центрів Російської імперії в цілому.

3.1. Загальна характеристика муніципального виробництва в системі муніципальної власності

Реформи 60-70-х рр. XIX ст. прискорили розвиток капіталістичних відносин, в основі яких лежали ініціатива, підприємництво, конкуренція. У статтях 1 та 5 Міського Положення 1870 р. зазначалося, що міське громадське управління у межах своєї компетенції має самостійно опікуватися і розпоряджатися міським господарством [1]. Проте вже в Міському Положенні 1892 р. самостійність міського самоврядування обмежується губернаторським наглядом за законністю і доцільністю його рішень, що безумовно посилювало адміністративний нагляд за цими органами. Але все ж порівняно з дореформеним періодом над громадським управлінням зменшувався бюрократичний нагляд і зростала його господарська ініціатива.

Включаючись до ринкових відносин, муніципалітети формували фінансову, земельну та промислову власність. Бюджет став технічним утіленням фінансово-виробничої політики, а податки – основною його частиною. З розширенням сфери господарської діяльності зросла потреба у збільшенні надходжень до бюджету та боротьбі із зростанням заборгованості. Ця проблема була специфічною не тільки для Ро-

сійської імперії – аналогічна ситуація існувала й на Заході. Міська заборгованість на кожного мешканця (у франках) на початок ХХ ст. становила: у Лондоні – 222,07, у Парижі – 1.948, у Берліні – 185,8, Римі – 500,6, Одесі – 85,7 [2].

Цей процес загострював демографічний чинник, який став особливо відчутним з інтенсифікацією капіталістичного розвитку. Чисельність міського населення європейської частини Росії на 1897 рік зросла на 215,8% порівняно з 1858 р. [3]. Також зростало споживання на душу населення. Значна частина витрат, наприклад на утримання поліції, пожежних команд, військові потреби, була обов'язковою для міського громадського управління [4], що в свою чергу теж обтяжувало бюджет, а правова обмеженість призводила до обмеженості економічної [5]. Проблеми благоустрою також потребували коштів, а, як відомо, збільшення податків призводить до уникнення від їх сплати. Це стимулювало пошук нових джерел надходження до бюджету. Тому саме муніципальні підприємства стали альтернативою фіскального пресу. Вони були не просто новою статтею надходжень до бюджету, а принципово новою комерційною діяльністю органів громадського управління.

На Заході цей досвід уже був відомим і поширеним, хоча ще на початку XIX ст. сфера діяльності західного муніципалітету теж була досить обмеженою. У Берліні, наприклад, у 1806 р. магістрат, окрім управління міським майном, прибутки якого становили 53 тис. талерів, а витрати 55 тис., завідував лише наглядом за ремеслами, справами школи і церковного піклування та опіки. Друкування, утримання в належному стані освітлення та очищення вулиць знаходилось у руках поліції ще десятки років [6]. Та з розвитком капіталізму і зростанням промисловості відбулася певна трансформація муніципалітетів, які, за В.Тотоміанцом, були продуктом капіталістичного ладу [7].

Всередині XIX ст. почав здійснюватися перехід найважливіших служб у підпорядкування міського самоврядування, що мало певні позитивні наслідки. Так в Англії – класичній країні муніципалізації – в 1898 р. було отримано в містах-графствах від муніципальних підприємств 41% прибутків, а в інших містах – 33% [8]. Тому аналіз західного досвіду показує, що міські підприємства суттєво збільшують майно міста. У зв'язку з цим важливим стає не показник боргу міста, а показник різниці між вартістю майна і боргом. Якщо підприємство могло дати 4,5% прибутку при можливості отримати позику під 4% [9], це було підставою для муніципалітетів Заходу робити нові позики. Тим більше, що кредити забезпечувалися всім майном міста. У цьому й полягала ще одна позитивна риса, яка вигідно відрізняла місто як юридичну особу від концесіонерів та акціонерних товариств і полегшувала пошук джерела фінансування для власного підприєм-

ства. Позики, спрямовані на поліпшення благоустрою, виконали б функцію каталізатора щодо підйому місцевої промисловості і торгівлі [10]. Таким чином, комунальний борг збільшував у містах потенціал прибуткової власності.

Ця перевага давала можливість громадським управлінням міст передавати ініціативу концесіонерам, акціонерним товариствам тільки в разі великого ризику щодо прибутковості підприємства чи абсолютної відсутності коштів у самого громадського управління. Сама ж муніципалізація основних галузей промисловості важливих для міського господарства давала міському самоврядуванню можливість більш активного впливу на подальший розвиток інфраструктури міста. В іншому разі міське громадське управління потрапляло в ситуацію пасивного спостерігача і було досить обмеженим щодо впливу на розвиток окремих галузей. Так Париж, роздавши приватним фірмам концесії на залізниці та вуличне освітлення, володів на початок XX ст. всього однією лінією електричного трамвая і мав газове освітлення – в той час, коли низка провінційних міст мали муніципальні трамвайні мережі та електричне освітлення [11].

Крім того, муніципальна форма виробництва продуктів у значних обсягах виключно для міського ринку є ідеальною порівняно з аналогічними приватногосподарськими та кооперативними підприємствами. Останні за своєю природою є обмеженими. Навіть при успішному розвитку справи настає той час, коли прийом нових членів призупиняється. Вигоди муніципальної форми організації розподіляються між усіма членами даної громадської одиниці [12]. З іншого боку, ризик розорення підприємства лежить не на окремій групі, а на всій міській громаді, що стимулює її відповідальність та обережність у цій сфері.

Одним із позитивних результатів діяльності муніципальних підприємств на Заході була відмова від визискування податків. Муніципалітети Лейпцига, Кіля, Данцига, шотландське місто Глазго, шведське Орса відмовилися від низки податків. Останнє надавало також у безкоштовне користування телефон і трамвай. У деяких містах Італії та Швейцарії було безкоштовне користування лазнями.

Основним же досягненням муніципалітетів було те, що вони отримали можливість регулювати ціни. В Англії подешевшали освітлення, вода, користування трамваями. Французьке місто Турень після викупу в приватної компанії станції знизило ціну газу з 22,5 сантимів до 12. У Франкфурті-на-Майні електроенергія була на 20% дешевшою, ніж у Гамбурзі, де електропостачання було в руках акціонерної компанії, а Бремен реалізовував трамвайні квитки по 5 пфенігів, що було у два рази дешевше, ніж на приватних трамваях [13].

Таким чином, як приклад активності муніципалітетів, їх економічного та соціального експериментування визначаємо Англію, Швецію, Швейцарію, Францію, Німеччину, Італію. Громадянське суспільство передбачає функціонування певного правового механізму, який забезпечує політичні права, зокрема виборче. Широке муніципальне виборче право, особливо в Англії, Швейцарії, Італії, Франції, давало змогу населенню безпосередньо брати участь у міському управлінні та спрямовувати міське господарство в інтересах більшості.

Господарство міст Російської імперії, на відміну від західного, не було таким упорядкованим. Промислова ініціатива органів громадського управління як нове джерело надходжень до бюджету була досить незначною. Середній показник прибутків по імперії від муніципальних підприємств складав лише 5% [14]. Однак ставлення держави до цього питання поступово змінювалося. У циркулярі Міністерства внутрішніх справ від 22 жовтня 1896 р. за №44-10531 зазначалося, що фінансове становище більшості міст імперії не відповідає зростаючим потребам міського життя. У зв'язку з цим міське громадське управління націлювалося на зміцнення основ муніципальної промислової власності, для чого йому рекомендувалося відмовлятися від концесійного способу побудови та експлуатації підприємств, що не враховував інтереси міського населення.

Вже існуючі прибуткові муніципальні виробництва, а також позики визнавалися головним джерелом фінансування для запровадження загальнокорисних міських підприємств. Більше того, Міністерство внутрішніх справ зобов'язувалося сприяти в цій справі, й особливо у забезпеченні позиками [15]. Це стало початком протекціоністської політики держави і робило ініціативу муніципалітетів у промисловій сфері більш перспективною, а менш рішучі громадські управління стимулювало до дії.

3.2. Формування і розвиток скотопереробного комплексу

Серед перших підприємств, що організовували міста, були, як правило, бойні. Так, у Миколаєві щорічна їх оренда приносила муніципалітету до 2 тис. крб. З переходом у 1886 р. до господарського способу експлуатації міських боєнь щорічний прибуток зріс у 10 разів і склав на 1887 р. 21.244 крб.

У 1895 р. почали працювати спеціалізовані заклади – свинобойні, на яких щорічно забивали у середньому 7 тис. голів. Проте місто зіткнулося із серйозною проблемою. В умовах зростаючої тваринницької бази регіону, гострої потреби контролю за якістю продукції та необхідністю зниження тіньового сектора органи міського самоврядування Миколаєва посилили нагляд за забоєм худоби.

Як видно з табл. 1 (додаток З), значна частина худоби, що потрапляла на скотопригонний ринок, минала міські бойні. Якщо навіть припустити, що частина великої рогатої худоби частково вибраковувалася та не вся реалізовувалася, видно, що втрати були значними. Стосовно ж свиней, попит на яких завжди перевищував пропозицію, у керівництва міської управи не було сумніву про їх відтік до тіньового сектора. Це не тільки створювало небезпеку проникнення на ринок недоброякісної продукції, а й зменшувало фінансові надходження до бюджету. Для запобігання цьому було запропоновано об'єднати скотопригонний та кінний ринки з бойнями в єдиний комплекс і перенести його за межі міста [16].

Врахувавши п'ятнадцятирічний досвід роботи муніципального скотопереробного виробництва, Миколаївська управа дійшла висновку про необхідність модернізації цього комплексу. Надзвичайний екологічний стан, викликаний забрудненням річки відходами, потребував упровадження переробного виробництва більш ширшого спектру. Вперше це питання розглядалося в 1894 р. [17]. У 1901 році розпочалося будівництво нових боєнь, при яких планувалося створення кишкового, салотопного та шкіросушильного заводів, на яких утилізація відходів хворої худоби, що раніше вибраковувалася, повинна була дати до 4 тис. крб. щорічного прибутку [18]. Як джерело для фінансування нового будівництва передбачалось використати різницю в таксі за забій худоби, яка по Миколаєву була нижчою порівняно з іншими містами (табл. 2 додатка З). У 1906 р. при будівництві нової свинобойні було використано цю ж схему, і таксу за забій свиней збільшили на 40 коп. [19].

На 1914 р. скотопереробний комплекс у Миколаєві набув завершеної структурної організації. Було створено бойні та свинобойні, скотоприйомний та коноприйомний ринки, телятник, трихіномікроскопічну станцію (контроль стану худоби), утилізаційні заводи [20]. Це зумовило зростання чистого прибутку, що спонукало органи управління значно розширити такий комплекс [21]. Як свідчить фінансова динаміка прибутків (табл. 5 додатка З), вони зростали і склали на 1901 р. 42.818 крб., що становило 15% прибутків (табл. 2 додатка А). І хоч поступово вага цієї статті в загальному обсязі прибутків зменшувалася і склала на 1909 р. лише 6%, все одно відбувалося нарощування коштів. На 1916 р. вони склали 44.367 крб., що за умов війни було суттєвим і свідчило про високу стабільність та рентабельність муніципального скотопереробного комплексу Миколаєва.

В Одесі для побудови міських боєнь, які почали функціонувати у 1884 р., основним джерелом слугував півкопійковий збір. Якщо всі витрати на їх спорудження становили 632.413 крб., то чистий прибу-

ток за десятирічний термін їх експлуатації склав 1.764.480 крб. [22]. В умовах постійного нарощування обсягів забою худоби (табл. 4 додатка З) відбувалося зростання прибутковості боєнь. Дані табл. 3 (додаток З) свідчать про чітку тенденцію зростання як загального, так і чистого прибутку. Це зростання було не тільки абсолютним, але й відносним. Динаміка росту чистого прибутку щодо витрат простежується протягом всього періоду. Якщо у 1888 р. прибутковість капіталовкладень склала 136,1%, то на 1913 р. вона становила 565%. Це свідчить про надзвичайно високу рентабельність виробництва, вага якого на 1913 р. у прибутковій частині надходжень становила 13,3%.

Значним досягненням муніципального скотопереробного виробництва Одеси стало зниження цін на м'ясопродукти. З табл. 6 (додаток З) видно, що пересічна ціна на всі категорії продукції в часи діяльності боєнь знизилася відносно попереднього періоду. Керівництво одеських органів самоврядування вважало, що найвища рентабельність та ефективність муніципальних боєнь повинна забезпечити їм конкурентоспроможність стосовно приватного сектора і гарантувати зниження цін на м'ясопродукти на ринку. На їхній погляд, політика введення фіксованих цін на м'ясо в Миколаєві та Херсоні тільки гальмувала розвиток ринкових відносин і не забезпечувала умов конкуренції [23].

У 1907 р. муніципальне скотопереробне виробництво Одеси зіткнулося з певною проблемою, коли прибуток галузі виявився меншим на 27.956 крб., ніж за кошторисом. Це пояснювалося скороченням пасовиськ на Півдні, загальним занепадом великих сільських приватних господарств. Але головною проблемою було збільшення обсягів привозного м'яса. Якщо з огляду привозних туш місто отримувало лише 0,9-1,5 крб., то з огляду місцевої худоби – 2-3 крб. за голову, а при додаванні вартості операцій щодо забою та розробки туш різниця складала 2,1-2,5 крб. Тому на 1907 р., коли на ринок Одеси надійшло 125.950 пуд. привозного м'яса, втрати склали 13 тис. крб. [24]. Така ситуація, з одного боку, забезпечувала зниження ціни на м'ясопродукти, але, з іншого, скорочувала надходження до міського бюджету та ставила місцевого виробника в нерівні умови з імпортерами. До того ж привозне м'ясо за умов тривалого транспортування не завжди було високої якості.

Як і в Миколаєві, перед самоврядуванням Одеси в 1890 р. із зростанням обсягів виробництва муніципальних боєнь постало питання утилізації відходів. Було підраховано, що від 100 тис. великої і 150 тис. дрібної худоби можна отримати 25 тис. пудів сухої крові, яка йшла на виробництво добрив. При ціні 0,8 крб. за пуд управа планувала отримати 20 тис. крб. Обсяг потрібних капіталовкладень становив 6.295 крб., що гарантувало 13.645 крб. чистого прибутку [25]. Планувалося розгорнути аналогічне підприємство і для переробки ви-

бракуваного м'яса. Проте брак коштів змусив міську думу асигнувати на цю акцію як експеримент лише 2,5 тис. крб. За п'ять місяців було витрачено 2.275 крб. За умов відсутності потрібних пристроїв для повної утилізації крові та переробки м'яса було отримано лише 1.124 крб. чистого прибутку [26], що всеодно доводило успішність експерименту, який міг перерости в прибуткове виробництво.

Враховуючи таку ситуацію, органи міського самоврядування Одеси у 1892 р. вирішили вкласти в означене виробництво 9.600 крб., плануючи отримати 19.030 крб. прибутку і вийти на рівень отримання 44% прибутку на вкладені капітали. Не маючи достатнього потенціалу будувати альбумінний завод, правління управи вирішило зосередитися на подальшому висушуванні крові. У пошуках джерела фінансування проекту Одеська дума клопоталася про державний кредит розміром 7 млн. крб. [27], виділивши самостійно під цей проект у 1893 р. 18.784 крб. [28]. На 1894 р. прибуток від утилізації склав 12.579 крб. [29].

У цьому ж році вступила в дію лінія для утилізації хворої худоби. При заводі також було створено лабораторію з метою збору крові для лікувальних закладів. Для підвищення епідеміологічного контролю при бойнях почало працювати санітарне відділення, що мало власну ізольовану бойню [30]. З метою підвищення рівня роботи на заводі у 1905 р. проводилася часткова реконструкція і розширювався спектр перероблюваних відходів, що забезпечило створення повного комплексу переробки [31]. У 1907 р. сума від реалізації продукції склала 12 тис. крб., а з урахуванням тієї, що перебувала на складі, прибуток збільшувався до 21.152 крб. [32], що на 5.452 крб. перевищувало витрати.

У цілому робота переробного комплексу виявилася не настільки прибутковою, як планувалося на початку. У 1912 р. місто передало кровосушильний завод в оренду, що певною мірою скоротило надходження туш на м'ясопереробний завод, який через неврожайний рік працював не на повну потужність і при затратах у 31.877 крб. [33] дав 1.850 крб. чистого прибутку. Проте другий структурний підрозділ муніципального скотопереробного виробництва – скотопригонний і кінний ринки, як видно з табл. 7 (додаток З), давав постійно чистий прибуток, який був досить високим відносно капіталовкладень, що робило це підприємство рентабельним.

У Херсоні питання будівництва міських боєнь уперше порушив у 1879 р. міський голова В.Терещенко. Мотивувалося це неналежними санітарними умовами на приватних підприємствах цього типу. Враховуючи постійні епідемії, такий стан боєнь створював небезпеку для екології міста й регіону. В умовах складної фінансової ситуації міського самоврядування, викликаного трирічною комерційною кризою, пропонувалося взяти позику для будівництва муніципальних боєнь,

від яких очікувалося поповнення прибуткової частини міського бюджету. Аргументувалася така позиція В.Терещенка тим, що навіть у невеликих містах (таких, як Очаків), бойні приносять значні прибутки, а Сімферополь, значно менший від Херсона, отримував щорічно не менше 25 тис. крб. чистого прибутку [34].

У 1887 р. Херсонська міська дума, витративши 43.089 крб., відкрила бойні [35]. Проте місто практикувало передачу боєнь в оренду, отримуючи з цього 30 тис. крб. щорічно. У 1900 р. міська дума, перейшовши на нові концептуальні підходи у визначенні економічної доцільності експлуатації муніципальної власності, відхилила пропозицію орендатора боєнь Лівшиця на переукладення з ним договору терміном до 1907 р. (замість запланованого 1903 р.), незважаючи на його зобов'язання взяти на себе витрати на проведення до боєнь водогону.

До того ж стало невигідним отримувати оренду в 30 тис. крб. [36]. Тим більше, що Херсон, поступаючись Одесі та Миколаєву інтегрованістю до транспортної мережі, мав досить високий торговельний потенціал. До міста надходила худоба з Херсонської, Таврійської, Бессарабської та Катеринославської губерній [37]. Але складність експлуатації боєнь господарськими засобами виявилася серйозною перешкодою для міського самоврядування, зберігалася форма оренди, сума якої підвищувалася до 35 тис. крб. [38].

Цей значний потенціал, накопичений містами, зберігався деякий час і за умов дестабілізації ситуації. По Миколаєву, за даними табл. 5 (додаток З), скотопереробний комплекс залишався досить ефективним, і в 1917 р. бойні та свинобойні дали 22.388 крб., а скотопригонний ринок – 6.122 тис. чистого прибутку. У подальшому ситуація погіршилася в зв'язку з розгортанням на Півдні України громадянської війни та інтервенції, що значною мірою ускладнило подальший розвиток цієї галузі.

Таким чином, як видно із вищезазначеного, скотопереробне виробництво посідало важливе місце в міському господарстві. Прагнення досягнути найвищої рентабельності зумовило створення комплексного виробництва із замкненим циклом, що надавало можливості організувати повну переробку худоби. Такий характер виробництва не тільки зумовив поліпшення екологічного й епідеміологічного стану в регіоні, що мало виняткове значення, а й створив умови, за якими міське самоврядування, впливаючи на цінову політику в регіоні, досягло зниження цін на м'ясопродукти. Конкретні факти переконливо свідчать про ефективність міського виробництва, його здатність витримувати жорстку конкуренцію. Крім того, успішна робота муніципаль-

них підприємств відчутно послаблювала тіньовий сектор економіки і могла забезпечити контроль за якістю продукції.

3.3. Створення і функціонування муніципальної системи водопостачання

У складному комплексі проблем, які доводилося вирішувати містам, проблема постачання населення водою була найважливішою. Адже вода є предметом першої необхідності, високі санітарні норми її подачі унеможливлювали інфекційні захворювання, що були особливо небезпечними для Півдня. До того ж підприємницька діяльність у цій галузі була досить прибутковою. Тому в теорії організації самоврядування існувала точка зору про недоцільність передачі права експлуатації водогонів приватним структурам [39].

Ситуація у даній сфері на Півдні була вражаючою. Тільки в Херсоні у XIX ст. вирували епідемії чуми, холери, тифу, лихоманки, кору, скарлатини та ін. [40]. Проте брак коштів та гостра необхідність водопостачання міста змушувала органи самоврядування вдаватися до комерційної форми розвитку водопостачання [41].

Складна ситуація з водою простежувалась і в Одесі. Будівництвом та експлуатацією одеського водогону займалося акціонерне товариство, діяльність якого задовольняла потреби міської громади тільки на початковому етапі. Коли ж у результаті зростання населення постала необхідність розширити системи, товариство відмовилося виконати договір. Тільки завдяки судовому рішенню компанію вдалося примусити збудувати нові відводи водогону. А тому для вирішення цієї першочергової проблеми самоврядування Одеси вважало за доцільне викупити водогін і взяти його подальшу експлуатацію в свої руки [42]. 31 січня 1897 р. він достроково перейшов у власність міста після 23 років експлуатації акціонерами. Концесіонерам було сплачено 2 млн. 740 тис. крб., які місто отримало у формі позики [43].

Перші кроки господарського управління водогоном Одеси було спрямовано на організацію управління, що займалося контролем за зберіганням його матеріальної бази. Для цього встановлювалися норми відповідальності споживача за пошкодження трубопроводів, кранів, водомірів у розмірі вартості майна та навколишніх споруд. Це привчало споживача до господарського ставлення до власності, що належала міській громаді і задовольняла її потреби. Крім цього, було запроваджено безкоштовне постачання водою благодійних установ, модернізувалася система, забезпечувалася стимуляція розвитку промислових підприємств, садівництва, городництва, а через регулювання цін, підвищуючи ставки за перевитрати, вдалося налагодити забез-

печення водою незаможної частини мешканців. Цей проект – перехід водогону в підпорядкування міського громадського управління – було відзначено на IV російському водогінному з'їзді в Одесі як значне надбання [44]. Позитивність акції була в тому, що місто отримувало можливість через муніципалізацію водогону вирішувати соціальні питання і безпосередньо впливати на різні галузі економіки, що розвивалися в межах міста.

Як показав час, перший досвід Одеського громадського управління в муніципалізації водогону виявився позитивним. На 1898 р. валовий прибуток склав 483.587 крб., що становило 30% прибуткової частки надходжень (табл. 2 додатка А), а витрати лише 275.738 крб. [45]. Не важко підрахувати, що чистий прибуток досяг 207.848 крб., або ж дорівнював 75% від вкладених капіталів. Перші успіхи дали змогу розпочати роботу з розширення мережі водогону і в обов'язковому порядку встановлення водомірів. На станції створювалася постійно діюча лабораторія для дослідження бактеріологічного стану води. У 1899 р. підприємство коштувало 11 млн. крб. [46].

На кінець 1901 р. всі заходи щодо збільшення водопостачання міста до 4 млн. відер щодобово було виконано [47]. У 1907 р. валовий прибуток склав 1.218.872 крб., що становило 42,4% прибуткової частки надходжень і 16,6% бюджету (табл. 1, 2 додатка А), а витрати становили 468.126 крб. [48]. Таким чином, до міського бюджету надійшло чистого прибутку 750.746 крб., що вже дорівнювало 160% витрачених коштів. Ці дані свідчать про зростання прибутковості муніципального водогінного комплексу, який був одним із найрентабельніших і провідних муніципальних підприємств в Одесі.

Маючи в своєму підпорядкуванні таке важливе і прибуткове підприємство, як водогін, громадське управління Одеси зробило його джерелом фінансування програми улаштування каналізації. Її стан був не меншою важливою проблемою для міста [49], і окрім того вона була невід’ємним складником комунального комплексу. Щоб зібрати потрібний капітал, 18 квітня 1911 р. міською думою вводився додатковий півкопійковий збір з бочки води [50].

У 1913-1914 рр. постало питання про капітальний ремонт водогону і будівництво додаткових водоводів в Одесі, оскільки водопостачання в обсязі 53 тис. куб. м. не задовольняло потреби 660-тисячного населення міста [51]. Але війна не дала можливості реалізувати ці плани. До того ж зросли обсяги безкоштовного відпуску води, від чого, безумовно, страждала прибутковість самого підприємства і бюджету міста. Тільки за два роки війни воєнноморському відомству відпустили води на суму 72 тис., лазаретам – на 60 тис. крб. До цього додавалося зростання собівартості послуг за водопостачання, що зу-

мовлювалося подорожчанням палива та матеріалів майже в п'ять разів [52]. З початком громадянської війни до цих негараздів додалися постійні реквізиції пального та його дефіцит, що змусило управу скоротити обсяги водопостачання населення до двох годин на добу [53].

Як і для Одеси, питання побудови водогону для Миколаєва було теж досить проблематичним. Дослідження в цьому напрямку почалися з 1872 р. Однак вода Інгулу виявилася непридатною, а в ґрунтовій воді знайшли велику кількість глини [54]. Спроби вирішити питання водопостачання у 1883 р. шляхом залучення для будівництва водогону французької компанії на концесійних засадах [55] не дали позитивного результату в зв'язку з відсутністю джерела з достатнім обсягом води. Уведення в 1887 р. міським управлінням у дію громадського колодязя, використання якого орендним способом було відхилено, дало прибуток у 1888 р. 2.567 крб., у 1889 р. – 2.718 крб. [56], але не вирішило проблеми водопостачання міста. У цілому на пошук джерела питної води витратили 71.302 крб., але відчутних результатів не досягли. Це створювало і в управління, і в громадськості міста враження, що вирішення проблеми зайшло в глухий кут [57].

На початку XX ст. у результаті невпинних зусиль, здійснених міським управлінням, питну воду, нарешті, знайшли. Однак, прийняття проекту водогону викликало довготривале обговорення [58]. Після цілої низки дебатів у 1904 р. ухвалюється рішення про позику на будівництво. Роботи в цьому напрямку набули широкого розмаху. На 1905 р. поклали 34,5 версти труб., що було менше запланованих 50. Невиконання запланованого пояснювалося страйками [59]. І все ж водогін, що будувався містом у період революційних катаклізмів і не був повністю завершеним, забезпечуючи лише 400-500 абонентів [60], у 1906 р. дав чистий прибуток.

На 1912 р. загальна довжина водогінної мережі Миколаєва склала 75 верст 413,26 сажн. [61], а інвентарна вартість у 1915 р. досягла 853.445 крб. [62]. Ця значна система стала важливим компонентом муніципального господарства і забезпечувала прибуткову частину бюджету міста. З табл. 1 (додаток К) видно, що водогін Миколаєва, незважаючи на певні коливання, постійно давав прибуток, відсоток якого до капіталовкладень був дуже високим, що свідчило не тільки про рентабельність цього підприємства, а й про високу прибутковість. Частка коштів, що надходила до бюджету, становила 6,0-14,7%, а в його прибутковій частині – 10,4-21,5%. Наведені показники свідчать про важливу роль водогону в муніципальному виробництві Миколаєва. Це підприємство, вирішуючи найважливішу для міста проблему постачання водою, залишалося рентабельним і ефективним навіть у 1914-1917 рр. Як видно з табл. 1 (додаток К), прибутки від експлуата-

ції водогону продовжували зростати. Разом з ними зростали і витрати на утримання підприємства, що було викликано соціально-економічними та політичними негараздами цього періоду. У 1917 р. розмір чистого прибутку зменшився у 4,6 рази порівняно з 1916 р. і склав 12,1% чистого прибутку відносно капіталовкладень.

З особливою гостротою питання водопостачання постало перед Одесою в роки революційних змагань. У 1917 р. водогін Одеси дав місту 700 тис. крб. збитків [63]. З січня до середини березня 1918 р. за радянської влади втрати питної води через спрацьованість та розриви труб склали 36% [64]. З приходом австро-німецьких військ становище ще більше погіршилося. Командування окупаційних військ реквізувало куплене для водогону вугілля, що змусило управу ухвалити рішення про відпуск води лише протягом двох годин на добу [65]. Це спричинило у місті епідемії тифу та холери.

У цілому система водопостачання працювала з постійними перебоями. Наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. з приходом англо-французьких інтервентів практично всі станції водогону припинили роботу. З приходом Червоної Армії вдалося вирішити проблему палива, розібравши в порту дерев'яну естакаду. Місто почало отримувати від 18 до 24 тис. куб. м. води, що становило 1/4 від потрібної норми. За правління денікінського уряду Півдня Росії робота водогону знову зупинялася. У цілому загальні збитки за роки війни склали понад 1,5 млрд. крб. [66]. За таких втрат у тяжких умовах революції, громадянської війни й окупації, в умовах постійної зміни влад, муніципальний водогін довів свою економічну життєздатність.

Для Херсона, що хоч і був розташований на Дніпрі, організація водопостачання теж була складною проблемою. Неякісна питна вода була причиною гострих інфекційних захворювань, про що йшлося вище. Внаслідок цього зростав показник смертності місцевого населення. У 1885 р. міська управа через брак коштів уклала угоду на 49 років з приватною особою Пастуховим про будівництво водогону на концесійних засадах [67].

У 1887 р. водогін у Херсоні розпочав свою роботу, і на 1896 р. його довжина становила 24 версти 275 сажн. [68]. Контрактом було передбачено безкоштовний відпуск води населенню по 20 тис. відер щодня протягом 120 днів. За незначним тарифом здійснювався відпуск води земській лікарні, І-й та ІІ-й жіночим гімназіям, єврейському професійному училищу, колонії для малолітніх злочинців, військово-фельдмаршальській школі та іншим установам, визначеним міським громадським управлінням [69].

На 1907 р. мережа водогону Херсона зросла до 30 верст і нараховувала 15 постійних будок водорозбору, з яких 5 було побудовано й

утримувалося за міські кошти. Окрім того, за міські кошти в 1907 р. під час протихолерних заходів було збудовано й утримувалося 8 тимчасових водорозбірних будок для відпуску води жителям окраїнних районів [70]. Ці кроки активізували участь міста в розбудові водогону. Концесійний спосіб при відсутності коштів та пасивності органів самоврядування вирішував проблему водопостачання міста й експлуатації водогінної мережі лише на початковому етапі.

Поступово місто, залишаючись власником господарського комплексу і прагнучи не тільки вирішувати питання соціального характеру, втягувалося в управління водогоном, що зумовлювалося практикою нарощування муніципального промислового будівництва. Тому в тому ж 1907 р. міська дума порушила питання доцільності переходу до господарської експлуатації водогону, тим більше що в 1908 р. закінчувався перший термін викупу, а чистий щорічний прибуток від нього протягом 1902-1906 рр. склав 49.216 крб. Загальна вартість викупу водогону становила 820 тис. крб. [71].

Таким чином, облаштування водогонів у містах вирішувало важливу проблему постачання міського населення водою, поліпшувало благоустрій міста. Перехід його до рук міського самоврядування збільшував вартість нерухомого майна міста, давав можливість контролювати якість води, регулювати відпускні ціни на воду чи відпускати її безкоштовно, отримувати прибутки, збільшуючи масштаби муніципальної індустрії. Прибутки рентабельного міського підприємства, як, наприклад, водогін Одеси, могли бути джерелом для розширення муніципального виробництва.

3.4. Муніципальна енергетика, транспорт і видобувна галузь

Освітлення завжди було справою важливою для всякого міста, альтернатива ж електричного освітлення газовому виявилася справою новою і дорогою, але перспективною не тільки для вирішення проблеми освітлення, але і як основа для запровадження трамвайної мережі. Експлуатація нових транспортних систем могла стати новим джерелом надходжень до бюджету. Тим більше що досвід муніципалітетів Англії та Америки свідчив про можливість отримання великих прибутків [72].

Міське громадське управління Миколаєва зважилось експлуатувати електричну станцію господарським способом, поширюючи свій контроль на таку важливу сферу. Станція розпочала свою роботу в березні 1902 р. [73].

Як видно з табл. 2 (додаток К), підприємство протягом тривалого часу 1903-1906 рр. не тільки не давало прибутку, але й було досить збитковим. У 1905 р. для виправлення ситуації з метою збільшення кількості абонентів було запроваджено нову систему здешевлених тарифів для електричного освітлення [74]. Незважаючи на те, що спеціальна комісія Технічного товариства визнала справу безнадійною, уже в 1907 р. станція вперше принесла прибуток і це в той час, коли вона функціонувала на основі парових машин, експлуатація яких потребувала значних витрат. Збитки від експлуатації електростанції і витрати на її будівництво заклали значну заборгованість до міського бюджету [75], проте вже на 1 січня 1910 р. вона зменшилася до 94.874 крб. [76].

Дані табл. 2 (додаток К) свідчать про перетворення станції на прибуткове підприємство, що стало підтвердженням правильного курсу міського самоврядування, незважаючи на всі труднощі. Прибутки станції складали від 11,5% до 25,1% всього бюджету міста і 17,3-35,0% від його прибуткових надходжень, що свідчить про значну роль електростанції в фінансовому забезпеченні міста.

У 1907 р. – саме тоді, коли електрична станція почала приносити прибуток, – громадське управління Миколаєва поставило на розгляд питання про будівництво на господарських засадах ліній трамвая, розглядаючи цей вид транспорту як більш дешевий та більш швидкісний. Активність муніципалітету заслуговує на особливу увагу, тому що ця справа в державі була переважно концесійною [77]. Перспективність муніципалізації трамвайної справи мотивувалася тим, що місто вже володіло електростанцією – головним компонентом, а прокладання колії та купівля вагонів не були чимось недосяжним. Тому, використовуючи прибутки вже діючого підприємства, управа мала можливість поліпшити благоустрій міста, не збільшуючи податкового тягаря. За цих умов довгостроковий контракт з концесіонерами сприймався громадським управлінням як обтяжливий тягар. Стало зрозумілим, що муніципалізація для міста була більш вигідною.

Спроби муніципалізації трамвайного транспорту викликали занепокоєння в потенційних концесіонерів, що обіцяли виплатити місту протягом тридцяти п'яти років не менше 560 тис. крб., при цьому чистий прибуток повинен був скласти не менше кількох мільйонів крб. У цьому протистоянні їх підтримували певні кола, що вороже ставилися до муніципалізації трамвайної справи. Вони заявляли про те, що великий витратний капітал у 2 млн. в результаті експлуатації колії збільшить частку ризику, і місто не зможе забезпечити низький і сталий тариф – гарант ефективності – у зв'язку з недостатньою наповненістю трамваїв у малозаселених районах [78].

Поза всякі побоювання питання було вирішено на користь будівництва та експлуатації підприємства на господарських засадах, для чого місто взяло кредит у розмірі 2 млн. крб. [79]. Трамвайний рух у місті відкрито у грудні 1914 р. [80]. Проте нове муніципальне підприємство спіткали труднощі, прогнозовані скептиками. Кількість пасажирів зростала значно повільніше, ніж розмір прибутків. Це стало результатом збільшення тарифу, впровадження якого було визначено великими експлуатаційними витратами і зменшенням наповненості вагонів. Але трамвайна колія діяла досить успішно. Дані табл. 3 (додаток З) свідчать про прибутковість підприємства. Зростав не тільки абсолютний, а й чистий прибуток щодо затратного капіталу, що було свідченням високорентабельності електротрамвая в Миколаєві, що до того ж дало можливість створити значну кількість робочих місць, успішно вирішуючи проблему зайнятості міського населення. І це за тих умов, коли підприємство розпочало роботу в ході Першої світової війни, проте труднощі воєнного періоду не могли не відбитися на його функціонуванні.

В Одесі міське громадське управління, опікуючись освітленням [81], на початну 90-х років XIX ст. для будівництва електростанції використало співпрацю з фірмою ”Едісон і К”. За умовами договору прибуток розподілявся порівну. Визначалося, що вартість електричного освітлювання не повинна перевищувати вартості газового, а через 10-15 років у разі погашення приватних інвестицій місто стає повним власником підприємства. Раніше це могло відбутися за згодою обох сторін [82]. У створеному підприємстві місто було не просто співвласником, але й зберігало за собою право фінансового управління [83]. Тому, отримавши достатній досвід управління муніципальним електропідприємством, фінансова комісія ухвалила рішення про доцільність викупу підприємства для експлуатації на господарських засадах [84], а також про необхідність започаткування робіт щодо організації трамвайної мережі [85], що стала важливим компонентом муніципального електричного комплексу.

Аналогічна ситуація склалася в Херсоні, де міським управлінням було укладено угоду з бельгійським інженером М. Риндзюнським про надання йому концесії на будівництво електростанції (укладено і затверджено губернатором у 1899 р.) За її положеннями передбачалося також будівництво трьох трамвайних ліній [86]. Однак роботи гальмувалися деякий час, тому що цей концесіонер так і не приступав до виконання своїх обов'язків, а міське управління було не зацікавленим віддавати до приватних рук на довгий термін таке підприємство.

У 1907 р. від гласного Херсонської думи П.І.Соколова надійшла пропозиція про надання місту позики у розмірі 250 тис. крб. з метою

запровадження електричного освітлення. Разом із процентними ставками сума становила 555 тис. крб., і місто мало її сплатити протягом 37 років. Але за угодою П.І.Соколов передавав ці кошти на благодійні заходи. Таким чином, кошти на будівництво підприємства було знайдено, і з'явилася можливість влаштування електроосвітлення без надання концесії приватним особам. Міська управа уклала угоду з інженером А.А.Васильєвим на будівництво корпусу станції. На конкурсній основі з різними фірмами було укладено контракти на окремі види робіт [87].

Уведення в дію незавершеної станції відбулося у 1908 р. Повне і регулярне освітлення всіх вулиць розпочалося вже з наступного 1909 р. Муніципалізація даного закладу забезпечувала постачання електроенергії для потреб міста за собівартістю з розрахунку 15 коп. за кіловат. Для приватних осіб і установ оплата становила 30 коп. Попередні розрахунки давали підстави міському управлінню очікувати після покриття всіх витрат річний прибуток у розмірі 12 тис. крб. Фактичний чистий прибуток за півроку з дня відкриття – 15 грудня 1908 р. – до 1 липня 1909 р. склав 7.797 крб. Таким чином, підприємство вийшло на проектну потужність.

Для поліпшення умов експлуатації станції міське управління провадило досить гнучку політику, стимулюючи залучення до міської електричної мережі нових абонентів. Згідно з правилами підключення приватних абонентів тим, хто подав заяви до першого квітня 1909 р., підключення здійснювалося безкоштовно. Це обійшлося місту в 4.126 крб., але довело кількість споживачів до 500, що значно перевершувало середньостатистичні показники для міст [88].

У цілому на будівництво станції було витрачено 306.510 крб., що на 56.510 крб. перевищувало суму, надану І.П.Соколовим. За цих умов перед громадським управлінням міста постало актуальне завдання пошуку додаткових коштів. Ураховуючи, що станція обслуговувала центральну частину міста (тому що освітлення окраїн було збитковим і ця ситуація була властива для всіх міст Росії, коли в перші 3 роки кількість установлених ламп у приватних абонентів швидко зростала, досягаючи 70-100 штук на 1000 мешканців, а потім відбувалося уповільнення і протягом 10-15 років забезпечення становило 150 ламп на 1000 мешканців), в Херсоні для отримання додаткових коштів обладнали лабораторію для перевірки лічильників, регулювання дугових ліхтарів і деяких технічних вимірів [89].

До того ж було налагоджено співпрацю з управлінням Миколаєва, яке мало позитивний досвід експлуатації муніципальних підприємств такого профілю. На Херсонській електростанції безоплатно працював

експертом завідувач електричної станції Миколаєва інженер-електрик В.Г.Балткай [90].

Паралельно з будівництвом електростанції велися роботи і з налагодження трамвайної мережі, що повинно було забезпечити створення єдиного муніципального комплексу, в якому вже діюча електростанція відігравала б роль базової основи. Проте такий широкомасштабний захід потребував коштів, а їх у міста не було. Розуміючи потребу в такому комплексі, міська управа вдалася до залучення приватного капіталу і в 1907 р. уклала угоду з акціонерним товариством Херсонських міських залізниць на прокладку 6 тис. погонних сажнів за трьома лініями. Концесію планувалося надати на 45 років. Приватний характер підприємства створив певні перешкоди для міста. За умовами угоди перші 10 років громадське управління не мало права дозволяти іншим юридичним особам самостійно влаштовувати електротрамвайні колії, а також організовувати автомобільний рух на комерційних засадах вулицями, де пройде трамвайна мережа компанії, та на паралельних у межах двох кварталів. Разом з тим місто зобов'язувалося викуповувати для компанії в разі потреби приватні ділянки. Викупити підприємство в компанії місто мало право лише через 15 років експлуатації [91].

У 1908 р. від італійського підданого В.І.Боссаліні (Товариство Херсонських міських залізниць) надійшла заява з пропозицією надати йому концесію на облаштування руху електричного трамвая та будівництва для цього електростанції [92]. Проте угоду уклали лише у 1914 р. терміном на 35 років. За цією угодою В.Боссаліні отримав право на свій розсуд передавати контракт, але повним обсягом без змін умов і з наступним попередженням міського управління. При закінченні концесійного терміну в разі передачі підприємства міським управлінням в оренду перевага залишалася за колишнім концесіонером [93].

Муніципальне електричне виробництво, попри всі перешкоди і труднощі організації, поступово ставало прибутковим компонентом міського господарства. За даними табл. 4 (додаток К) можна побачити, що впровадження трамвайних колій і розвиток власних муніципальних енерговиробничих комплексів надавали місту можливості збільшення прибуткової частки бюджету.

Ця тенденція, незважаючи на всі перешкоди, зберігалася певний час і у важкі революційні роки. У 1917 р. управа Миколаєва зіткнулася з проблемою дефіциту в 76.142 крб. у зв'язку з падінням прибутковості трамвая. За три місяці 1917 р. прибуток вдалося збільшити лише на 22% за рахунок підвищення тарифу на 66%. Але такі заходи призвели до скорочення кількості пасажирів на 43%. Прагнучи вийти з цього замкненого кола, міська управа спланувала провести реоргані-

зацію трамвайного підприємства. Передбачалося ліквідувати посади контролерів, їх функції передати кондукторам, а також зменшити проїзний тариф. За короткий час трамвай дав валового прибутку 2.597.027 крб., що було більше від запланованого на 800.000 крб. і перекривало витрати на його утримання [94].

На 1917 р. електростанція Миколаєва дала бюджету міста чистого прибутку 300 тис. крб. За даними табл. 2 (додаток К) витрати у 1917 р. зросли порівняно з 1916 р. в 1,5 рази, проте ефективність становила 61,7% чистого прибутку щодо капіталовкладень. На 1918 р. управа планувала отримати з електростанції прибутки у розмірі 1.285.893 крб. [95]. Це було особливо важливим у зв'язку з тим, що заборгованість міста зросла до 3.627.800 крб. [96].

Проте муніципальне електричне підприємство зазнало руйнівного впливу реалій економічних і політичних потрясінь. Тільки на початок 1920 р. було приведено до ладу електричну станцію, вжито заходів щодо ремонту і пуску міського електричного трамвая, що вдалося запустити після того, як управа отримала рідинне пальне для забезпечення роботи електростанції [97].

Таким чином, значним кроком уперед у сфері муніципального виробництва стало створення енергетичних і транспортних підприємств. Місто не тільки переходило на більш сучасну і комфортабельну систему освітлення, але й створювало основу для перспективного розвитку електротранспорту як відносно дешевого виду сполучення. Самоврядування одержало можливість реально впливати на поліпшення інфраструктури міста. З’єднання окраїн та центру поліпшувало комунікації між окремими частинами єдиного міста. Значення цих змін стане більш виразним, якщо врахувати, що центральна частина міста могла поглинути тільки незначну кількість населення. Переважна ж його більшість зосереджувалася поза межами центру. Більш щільне злиття різних частин міста в цілісну систему в результаті вирішення транспортних проблем зменшувало вартість квартирної платні на окраїнах та підвищувало цінність землі.

Із зростанням капіталів і досвіду самостійної господарської діяльності важливою галуззю муніципального виробничого комплексу в містах Півдня України стали видобувні та паливні підприємства. Їх розвитку почала надаватися підвищена увага. В Одесі функціонували муніципальні каменярні. Наявність каменю в Одеському міському районі та збільшення масштабів будівництва і замощення вулиць стимулювали цю галузь. Управою Одеси було ухвалено рішення про орендний спосіб експлуатації 4-10 дес. землі для видобутку каменю, тому що це дозволить, на відміну від приватних каменярень, задіяти набагато більшу кількість робітників.

У передміських поселеннях на цих промислах працювало за мінімальними розрахунками 1.019 осіб, серед яких різанням і перевезенням каменю займалося 287 сімей, а 555 осіб, які не мали власного гужового транспорту, займалися тільки різанням каменю. Частина мешканців працювала на великих приватних каменярнях, а деякі сім'ї самостійно видобували камінь та збували його перекупникам. Цей хижацький видобуток каменю забезпечував місто обсягом не менше 4 млн. штук брил на рік. Міська управа вважала, що для видобутку такої кількості каменю потрібно буде не менше 800 осіб, з яких 250 зможуть працювати на муніципальних каменярнях, витрати на які повинні скласти 9.600 крб. [98].

Таким чином, упровадження муніципального видобувного господарства забезпечувало стабільною роботою половину тих промисловиків, які вели його хижацьким способом. До того ж такий видобуток каменю створював умови для появи провалів ґрунту, що могли знецінити землю та зробити її непридатною для майбутнього використання. Крім цього в існуючій системі практикувалися підрізки суміжних дільниць. Це непокоїло органи міського самоврядування, оскільки так порушувалося право міста як земельного власника. Така ситуація спонукала громадське управління до рішучих дій [99]. До того ж запровадження міських каменярень ліквідовувало монополію приватного сектору в цій сфері та зменшувало ціну на камінь, у чому було зацікавлене міське населення.

Із розгортанням муніципального кам'яновидобувного підприємства планувалося отримати 18 тис. крб. прибутку. Враховуючи, що витрати складуть 9 тис., управа планувала отримати 9 тис. крб. чистого прибутку [100]. Зваживши всі переваги нового проекту, Дума ухвалила рішення влаштувати міські каменярні, асигнувавши на це 4 тис. крб. [101]. У 1898 р. було облаштовано чотири нових шахти [102]. Дані табл. 8 (додаток К) свідчать, що таке підприємство не завжди було прибутковим. Іноді, щоб уникнути накопичення каменю на ринку і запобігти падінню цін, видобуток його доводилося скорочувати [103]. Проте з 1904 р. встановлюється тенденція постійного надходження прибутків, а з 1905 р. підприємство стає високорентабельним. Для закріплення цих досягнень управа активізувала зимовий видобуток, оскільки в цей період знижувалася вартість робочої сили [104].

Налагоджена система муніципального видобутку каменю не тільки сприяла зниженню ціни на внутрішньому ринку, а й поставила перед органами самоврядування Одеси нову проблему. Цим лихом стала спекуляція, коли камінь із громадських каменярень перепродавався за завищеними цінами в Миколаєві і Херсоні. Камінь вивозився тільки тоді, коли ціна на нього зростала максимально. Тільки І.Фельдштейн

12 червня 1909 р. закупив 223 тис. брил на суму 18.771 крб. і формально, не порушуючи чинного законодавства, вивозив його пізніше визначеного угодою терміну, що забезпечувало йому значний надприбуток.

Таке поширення спекуляції породжувало корумпованість службовців органів самоврядування. Саме тому громадське управління, щоб унеможливити існування такої спекулятивно-корумпованої системи, яка дискредитувала його діяльність, розробило нові правила експлуатації міських каменярень, за якими враховувався термін відпуску каменю і заборонявся його перепродаж з метою спекуляції. Міське громадське управління ухвалило рішення не продавати камінь професійним перекупникам, які до того ж продавали камінь на виплат, що надавався за завищеними ставками. Винятком з цих положень могли бути тільки випадки недостатнього попиту на продукцію муніципальних каменярень [105].

Перша світова війна ускладнила економічну ситуацію в країні, зокрема й роботу муніципальних промислових підприємств. Але іноді надзвичайні умови сприяли розвиткові ініціативності органів міського самоврядування в цій сфері. Внаслідок заборони для приватних осіб і підприємств вивозу вугілля із Донецького басейну в Херсоні гостро постала проблема пального. Міське громадське управління почало вишукувати альтернативні його джерела. Врахувавши наявність покладів торфу в Голій Пристані та Олешках, було висунуто ідею про аналогічні поклади в плавнях Херсона на озері Прочному. Розвідка, проведена міським управлінням, підтвердила наявність сировини. Лабораторні дослідження якості торфу, здійснені в Харківському технологічному інституті, стали основою для широкомасштабної програми торфорозробок [106].

Передбачалося отримати з 8.000 кв. сажн. сирої торф'яної маси 800 тис. пуд. сухого торфу, для чого був потрібний механічний прес із добовою продуктивністю в 1 тис. пудів. Згодом планувалося підняти норму до 1.600 пуд. і при можливості видобути на рік 200.000 пудів. При собівартості 10 коп. і ціні на ринку у 18 коп. за пуд торфу місто могло отримати значні прибутки [107].

Для створення муніципального торфорозробного комплексу місто звернулося до міністерства торгівлі та промисловості. Міністерство передало міському громадському управлінню для виконання означених робіт терміном на 2 місяці під'їзні шляхи, вагонетки та інше майно. За користування ним управа повинна була сплачувати казні орендну платню у розмірі 25 крб. щомісячно. Ці заходи здійснювалися в контексті загальнодержавної кампанії щодо розширення торфорозробок, для яких урядом виділялося 3,4 млн. крб. на придбання машин і планувалося створити спецфонд у розмірі 6-10 млн. крб. [108].

Більш детальні лабораторні аналізи, проведені в Херсоні й Одесі, показали велику кількість золи в торфі, що робило його теплову якість незначною. Незважаючи на якість торфу (нижчу за середню) і енергетичність, що дорівнювала вербовим та осиковим дровам, управа все ж таки вирішила приступити до його розробки. У цілому на означені заходи Дума відпустила 4.500 крб., з яких було витрачено 3.486 крб. За 1915 р. обсяг виробленого сухого торфу склав 16 тис. пудів на суму 2.262 крб. [109].

При посиленні паливної кризи у березні 1818 р. Рада міністрів УНР розробила Проект закону, за яким передбачалося утворення торф'яної промисловості [110]. Таким чином, завбачлива робота органів самоврядування Херсона щодо створення муніципального торф'яного виробництва стала основою регіонального паливного забезпечення, що відповідало загальнодержавним потребам.

Одеське громадське управління також активно впроваджувало розширення сектора муніципального виробництва. У 1910 р. до міського управління перейшов газовий завод [111]. Це, безумовно, посилювало муніципальний виробничий потенціал, але разом з тим створило і додаткові проблеми. Якщо виробництво газу у 1911 р. становило 164.659.000 куб. футів, то у 1912 р. воно скоротилося на 8 млн. з причини повної непридатності обладнання заводу через неналежну експлуатацію попереднім власником. Мережа газопроводів була не в змозі забезпечити віддалені райони міста внаслідок зменшення тиску газу через малий діаметр труб. До того ж на заводі існувала вибухонебезпечна ситуація [112].

Як наслідок, було зменшено прибуткову частину від експлуатації заводу. Замість запланованих на 1913 р. 521.142 крб., надійшло лише 392.234 крб., але витратна частина, враховуючи навіть спрацьованість обладнання та нагальність якнайшвидшої реконструкції, не перевищила 266.878 крб. [113]. Це забезпечило місту 125.356 крб. чистого прибутку. Підприємство, не будучи збитковим, мало перспективу поступового переобладнання і подальшого успішного функціонування.

Розвиток Одесою муніципальних каменярень став чудовим прикладом активного їх використання в інтересах усього міста за умов боротьби зі спекуляцією та знищення хижацьких способів використання ресурсів. Як результат – розробка раціональної методики видобутку каменю, ліквідація монополії приватного сектора, унеможливлення знецінення землі та захист свого права власника.

Перехід у 1910 р. у володіння органів самоврядування Одеси малоприбуткового, із застарілим обладнанням, газового заводу продемонстрував повну спроможність громадського управління ефективно використовувати і модернізувати найскладніші технологічні підпри-

ємства. Паливна криза воєнної доби не тільки не унеможливила роботу міського самоврядування, а навпаки – виявила всю його потужність і гнучкість, про що свідчить широкомасштабна кампанія, проведена в Херсоні зі створення торфовидобувного комплексу, який забезпечив пом'якшення паливного дефіциту на внутрішньому ринку. До того ж, стимулюючи розвиток підприємств цього типу, міста в цілому збільшували кількісні та вартісні показники свого майна.

3.5. Продовольчі та торговельні підприємства

Найвищий рівень муніципалізації продовольчих і торговельних підприємств найперше відзначався в Одесі. Поряд із традиційними підприємствами, які органи міських самоврядованих структур наважувалися експлуатувати господарськими способами, про що йшлося вище, у місті переходили до муніципалізації нетрадиційних для Російської імперії підприємств. Таким оригінальним і єдиним муніципальним комплексом спочатку стала організація хлібопекарні та крамниць для продажу хліба [114].

Закордонний досвід у цій галузі був набагато більшим. Особливо ця галузь широко розвивалася в Італії. Муніципальні хлібні крамниці були відкриті в Римині, Кремоні, Мантуї. Міста Каталонії всю торгівлю хлібом сконцентрували в своїх руках. У Великій Британії хлібом торгували Честерфільд, Глазго і Манчестер [115].

У Російській імперії на цю проблему дивилися інакше, і провідні кола громадського самоврядування вважали, що ця діяльність має комерційний характер, а отже не належить до сфери роботи Думи [116]. Проте під тиском ринкових відносин, що розгорталися, поступово відбувалося тяжіння муніципалітетів до комерційної діяльності. Одеське громадське управління виступило в авангарді впровадження нової форми муніципального підприємництва. У 1894 р. ним було порушено питання про необхідність поширення свого впливу на хлібне виробництво. Причиною цього слугувало те, що хліб, який випікався на приватних підприємствах міста, був надто дорогим і не відповідав нормативним вимогам ваги. З метою зменшення ціни було запропоновано організувати його виготовлення і продаж за собівартістю з невеличкою надбавкою для покриття витрат за оренду приміщення [117]. Але здійснити проект вдалося не відразу: міська хлібопекарня розпочала роботу тільки в 1901 році.

З табл. 5 (додаток К) видно, що переважною більшістю пекарня давала прибуток, хоч і не такий значний, але практично постійний. Враховуючи, що інвентарна вартість хлібопекарні на 1 січня 1908 р. становила 52.000 крб., чистий прибуток на кінець 1907 р., склавши

91.121 крб., перекрив з надлишком усі витрати, що розцінювалося органами міського самоврядування як позитивний розвиток нової галузі [118]. До того ж муніципальна хлібопекарня, конкуруючи з приватними, стала впливати на зростання вимог до якості хлібовиробів, а також регулювала ціни в місті, змусивши торговців хлібом знизити їх на 1,5 копійки за фунт [119]. Закріплюючи цю традицію, міська управа в 1912 р. за рахунок скорочення прибутку зменшила ціну на 20 коп., довівши вартість пуду пшеничного хліба до 1,4-1,2 крб. [120].

Накопичуючи досвід у цій новій справі, у 1910 р. було вирішено закупити борошно на умовах підряду. Уважалося, що це дасть економію коштів за рахунок сталих цін, але ситуація на ринку змінилася в зв'язку з коливанням цін. Ураховуючи це, органи самоврядування дійшли висновку, що купівля зерна за ринковими цінами при врахуванні їх коливання могла дати економію у 20 тис. крб. щорічно. З вересня 1912 р. міська управа, відмовившись від контрактних закупок, почала закуповувати зерно за ринковими цінами, що виявилися нижчими за контрактні на 1-1,2 крб. за куль [121]. Зміни в системі закупівлі свідчили про гнучкість політики органів самоврядування.

Для підвищення рівня хлібопостачання було запроваджено муніципальну інфраструктуру реалізації. На 1912 р. в Одесі було організовано вже п'ять міських крамниць. Їх обіг склав 178.341 крб., а витрати на утримання становили лише 4.945 крб. Для розширення мережі хліботоргівлі управа пішла на організацію комісійної торгівлі через приватні крамниці, в яких існувала знижка на 6 коп. за пуд. Також, збільшуючи асортимент і поширюючи види послуг, хлібопекарний комплекс почав практикувати випічку пасок [122].

У 1917 р., щоб налагодити належне постачання мешканців міста хлібопродуктами в умовах, що склалися, члени Одеської управи запропонували сконцентрувати в руках міста випікання хліба. Проект потребував капіталовкладень у розмірі 200 тис. крб. Розрахунки робилися на основі роботи вже діючих трьох двоповерхових печей, що давали щоденно за дві зміни 572 пуди пшеничного і 179 пудів житнього хліба. Собівартість пшеничного хліба становила 5.61 крб., продажна ціна – 8.40 крб., собівартість житнього хліба – 4.26 крб., продажна ціна – 4 крб. Щоденний прибуток однієї печі при цьому мав становити 135 крб. Ураховуючи такий рівень прибутковості, планувалося побудувати десять печей. При введенні трьох змін, що планувалося управлінням, місто отримувало змогу довести обсяг випеченого хліба до 3.765 пудів, а щоденний прибуток – до 1.978 крб. Таким чином, витрати на обладнання печей окупалися за чотири місяці [123].

Позитивний досвід Одеського громадського управління щодо муніципалізації харчових підприємств призвів його до усвідомлення не-

обхідності розширення цієї справи. У 1918 р. Дума ухвалила рішення про запровадження міської молочної ферми, яка повинна була стати навчально-методичним закладом для слухачів курсів з молочної справи та студентів Одеського вищого сільськогосподарського інституту. Головною ж причиною впровадження ферми було зростання міського населення, кількість якого на 1 квітня 1918 р. досягла 700 тис., що викликало продовольчу проблему та нехватку молока. Це в свою чергу збільшувало його вартість на внутрішньому ринку і робило менш доступним для широкого споживача. Саме з метою регулювання цін на молочну продукцію та прагнення впливати на її якість громадське управління Одеси запровадило ферму. У майбутньому Дума планувала у разі позитивного результату перетворити ферму на велике муніципальне молочне підприємство [124].

Однак проект мав також і певні вади. Утримання корів в місті обходилося дорожче, ніж у селі, що не могло не відбитися на собівартості продукції. Громадське управління ставило перед собою складне завдання – знизити ціну на молочному ринку з 1,3-1,6 крб. до 1-1,05 крб. і при цьому отримати прибуток у розмірі 20%. Зважаючи на зазначені вище труднощі експерименту, було вирішено розпочати з утримання 50 голів. У цілому проект потребував 85.995 крб. капіталовкладень і 77.269 крб. щорічних витрат. Річний прибуток передбачався у розмірі 82.500 крб., що при сталій ситуації компенсувало витрати через 16 років. Але, враховуючи перспективність справи, громадське управління Одеси планувало збільшити кількість корів до 100 голів і в перспективі організувати розплідник для вирощування телят [125].

До загальної вартості проекту також входили п'ять парувальних пунктів, які гарантували отримання додаткових надходжень за послуги щодо розведення високопородної худоби, що було досить перспективною галуззю в тваринницькому регіоні. Продовжуючи розвивати скотопереробну галузь, міське громадське управління вдосконалило ветеринарну службу. У липні 1917 р. відбулося відкриття другої міської амбулаторії. Робота цієї служби спрямовувалася на боротьбу з інфекційними захворюваннями (сапом, сказом, сибіркою), що поширилися у період громадянської війни. Ветеринарна служба слідкувала за санітарним станом міських боєнь, стаєнь, була ініціатором поліпшення їх санітарного стану [126].

Слід відзначити і досить актуальну проблему контролю за якістю молочної продукції. Приватні торговці з метою уповільнення процесу скисання молока домішували до нього борошно, вапно, навіть токсичні речовини (наприклад, сулему). Ця практика була широко поширена в Росії і на Заході. Мешканці Мюнхена, наприклад, щорічно споживали разом з молоком 150 пудів гною, що було причиною смерті

практично половини дітей, які вживали отруєну молочну продукцію [127]. За таких умов тільки ретельний контроль, можливий на муніципальному підприємстві, ставав запорукою якості.

На 1918 р. на ринках Одеси встановлення цін на молоко фактично здійснював кооператив Одеських молочних ферм, на який орієнтувалися і приміські молочарі. У разі нормального функціонування міської ферми молочна продукція була б подана трьома типами виробників – муніципальним, кооперативним і приватним, що долало певну монополію. Їх конкуренція повинна була визначити життєздатність кожного, а населення отримало б більш якісну продукцію за нижчими цінами і більшими обсягами.

Створенням міських пекарень, крамниць для продажу хліба та молочної ферми стало не тільки запорукою сталого хлібо- та молокопостачання мешканців міста, а й прямо вплинуло на зниження цін та якість товару приватного сектору. Саме муніципальні пекарня і ферма стали унікальними підприємствами в межах усієї Російської імперії. Підприємства подібного типу вирішували нагальну проблему задоволення попиту міського населення на основні продовольчі товари і збільшували кількість робочих місць, частково вирішуючи не менш важливу проблему працевлаштування.

3.6. Підприємства виробничого та підсобного призначення

Позитивна практика муніципального виробництва призвела до багатоваріантності означених підприємств. У 1902 р. в Одесі міською думою було засновано майстерні для виконання ремонтних робіт у будинках. Міському громадському управлінню, що взялося за справу муніципалізації, довелося зіткнутися з різного роду труднощами суто технічного характеру, а також пов'язаними зі зловживаннями на міських підприємствах. Уже у 1906 р. після нетривалого періоду діяльності з'ясувалося, що в майстернях запроваджено цілу систему зловживань. Отримуючи гроші від управи, службові особи частину їх привласнювали за рахунок робітників, використовуючи сфальсифіковані документи. Привласнювалися також матеріали, що видавалися на ремонтні роботи [128]. Таке ставлення з боку службових осіб висунуло перед міським управлінням завдання здійснення жорсткого і систематичного контролю за діяльністю міських підприємств та їх службовців, чого частково й удалося досягнути.

Ремонтні майстерні Одеси продовжували результативно функціонувати і в роки революційних змагань. Тільки з 1 січня по 1 жовтня 1918 р. ними було виконано роботи на суму 1.416.938 крб. і планувалося розпочати роботи на загальну суму 1 млн. крб. щодо відновлення

міського майна, яке постраждало від вибуху артилерійських складів. Однак умови були не зовсім сприятливими. Зростала заборгованість за матеріали перед постачальниками, що становило 300 тис. крб. Це стало причиною відмови останніх від подальшого продажу матеріалів на виплат, запас яких на складі майстерень був практично вичерпаним. У цих умовах міська управа зі свого боку робила все можливе для підтримання функціонування майстерень. Тільки з липня по жовтень 1918 р. в умовах дефіциту бюджету вона витратила 1 млн. крб. на придбання палива [129].

Діяльність означеного підприємства збільшувала можливості міського громадського управління Одеси, робила його більш самостійним і незалежним від підрядних методів ремонту міських будівель та давала можливість контролювати якість цих робіт.

У 1901 р. в Одеській міській думі за пропозицією голови розглядалося питання доцільності будівництва власної міської друкарні. Мотивацією слугувало те, що зростання міського господарства збільшило масштаби справочинства і, відповідно, витрати на друкування документів та канцелярських матеріалів. Якщо такі витрати складали в 1900 р. 29.325 крб., то у 1901 р. за підрахунками вони повинні були зрости до 31.631 крб. Майбутня друкарня і палітурна майстерня для початкових міських училищ повинні були додатково виготовляти лінійовані зошити, що дало б змогу значно здешевити їх вартість. До того ж діюча Слов'янська друкарня не встигала виконувати всі роботи своєчасно [130].

Від приватних осіб також надійшли пропозиції щодо заснування підприємства за свій рахунок з умовою передачі його місту тільки через дванадцять років. Маючи вже позитивний досвід і враховуючи незначний розмір виробництва, Думою було ухвалено рішення про використання друкарні господарським методом. Тим більше, що при загальних капіталовкладеннях у 40 тис. крб. і щорічних витратах у 10 тис. чистий прибуток окупить вартість друкарні за три з половиною роки [131]. І хоча будівництво означеного підприємства відбулося не відразу, воно стало все ж таки важливим компонентом муніципального виробництва Одеси.

Наступною ланкою в розвитку муніципального виробництва стала система охорони здоров'я. Виникла потреба створення мережі механічних пралень для забезпечення лікарень та притулків. На 1886р. в Одесі вже було введено до дії муніципальну пральню [132]. У зв'язку з тим, що вартість прання білизни у приватних пральнях становила 2.25 коп., це могло покласти на місто надмірні витрати. Враховуючи, що з 1892 по 1897 рр. міська пральня випрала 9.499.577 одиниць білизни, сума витрат за шість років повинна була скласти 213.740 крб.

Утримання власної пральні коштувало місту 22 тис. крб. щорічно. Таким чином, витрати становили за шість років 132 тис., що було на 82 тис. крб. менше. Ця економія перекривала витрати на організацію пральні у 1886 р. в розмірі 60 тис. крб. [133].

У 1896 році для вдосконалення цього напрямку роботи обговорювалася можливість розширення підприємства. Пропонувалося ввести в дію власну миловарню з метою організації конкуренції для миловарних заводів, поліпшення якості мила на міському ринку та отримання певної економії. Проте кошти, що були потрібні на переобладнання прального підприємства, становили 54.375 крб., а миловарня потребувала додаткових витрат в обсязі 500 крб. [134]. Такі значні витрати змусили відкласти роботу щодо переобладнання муніципальної пральні та провести у 1901 р. загальне впорядкування рахівництва. У цілому ж робота пральні за даними табл. 7 (додаток К) була не тільки прибутковою, а й рівень прибутковості був досить високим, складаючи 26,6-45,7% капіталовкладень. Зростала також і вартість самої пральні, яка склала на 1907 р. 117.000 крб., тим самим збільшивши вартість муніципального майна міста Одеси та його основний капітал.

Проте, як видно з табл. 7 (додаток К), обсяги прибутків почали зменшуватися з 1906 р. Це пояснювалося загальним підвищенням цін та низькою платою за послуги [135]. Така ситуація визначалася тим, що крім отримання і збільшення прибутків, на відміну від приватних підприємств, міська пральня повинна була не тільки задовольняти потреби населення в якості, а й утримувати цінову ситуацію на доступному для мешканців міста рівні.

Значного розмаху в Одесі досягло будівництво лиманно-лікувальних закладів. На Хаджибейському лимані діяла міська дача з грязелікувальним закладом, яка до 1882 р. була збитковою, що було причиною здачі її в оренду у 1882-1887 рр. Починаючи з 1887 р., місто почало самостійно її експлуатувати, виділивши грязелікарню на лимані в самостійний заклад. Грязелікарня і купальні на Хаджибейському лимані працювали сезонно з 15 березня до 1 вересня без вихідних, включаючи святкові дні. Заклад мав лікувальне, ванне і купальне відділення. У 1893 р. купальні відвідало 22.678 осіб. Вдосконалюючи комфортабельність лікувального закладу, місто збудувало на лимані два готелі, кілька будинків-особняків, кімнати в яких віддавалися в найм з міською прислугою [136]. До 1894 р. цей заклад давав прибуток [137].

У 1894 р. витрати перевищили прибутки, причиною чого були ремонтні роботи, що здійснювалися у закладі, та непогода. З табл. 6 (додаток К) видно, що переважання витратної частини бюджету лікувального закладу над прибутковою, починаючи з 1894 р., стало тенденцію. Зростаючий попит, коли відпуск ванн зріс у 1911 р. до 18.401,

а у 1912 р. – до 22.363 [138], все одно не давав можливості збільшити прибуткову частину, зробивши Хаджибейський грязелікувальний комплекс нерентабельним. До того ж тут практикувалося, на відміну від приватних закладів, надання безкоштовних послуг у обсязі 5% від загальної кількості [139].

Лікувальний заклад на Куяльницькому лимані теж пройшов шлях орендної експлуатації. Вирішивши використовувати заклад господарським способом, громадське управління вдосконалило його, збудувавши новий будинок і запровадивши добування грязі [140]. У модернізованому вигляді грязелікарня почала функціонувати 1 червня 1892 р. Залежно від класу купалень диференціювалися послуги і розрахунки за них. Усього на модернізацію було витрачено 10.984 крб. [141].

Більш потужний потенціал Куяльницького лікувального закладу забезпечив йому високу рентабельність (табл. 6 додатка К), що було сталою тенденцію. Однак неможливість задовольнити попит на послуги зробила нагальною потребою невідкладне розширення підприємства. До того ж попередній позитивний досвід робив ці плани досить реальними. Відмінність у рентабельності Куяльницького та Хаджибейського грязелікувальних комплексів перекривалася прибутковістю всього підприємства в цілому. За цих умов муніципальний грязелікувальний комплекс не тільки забезпечував фінансові надходження до міського бюджету та дозволяв здійснювати соціальну підтримку незаможних мешканців міста, а також сприяв розвитку Одеси як лиманного курорту.

Скрутні умови 1917-1919 рр. не могли не позначитися на їх рентабельності та стабільності. Крім наведених вище фактів, можна додати і високий ступінь збитковості в таких же підприємствах Одеси. Куяльницький лікувальний заклад, наприклад, дав 200 тис. крб. збитків тільки у 1917 р. [142].

У цілому розвиток муніципального санаторно-курортного комплексу забезпечував перетворення Одеси в значний чорноморський курорт, що стимулювало фінансові надходження до міста – як до самої галузі, так і до міського населення.

Одеське громадське управління використовувало всі наявні можливості для зміцнення муніципального промислового потенціалу. У жовтні 1918 р. воно уклало договір з комітетом Всеросійської спілки міст про придбання в останнього миловарного та механічного заводів. Планувалося, що джерелом для погашення виплат означених підприємств будуть як чистий прибуток заводів, так і прибутки, що надходили б з житлового податку. Стосовно миловарного заводу обумовлювалося, що його необхідно ввести в дію в короткий термін. Спілкою заборонялася його продаж протягом перших трьох років. Фабрикати, випущені на за-

воді, передбачалося продавати населенню за ціною собівартості, а надбавка не повинна перебільшувати 15%. Ця умова повинна була зберігатися і в разі передачі заводу в оренду або при його продажу [143].

На механічному заводі працювала деревообробна майстерня. Було ухвалено рішення про продаж застарілого і перевезення до неї більшості обладнання міської деревообробної фабрики, яка на 1918 р. практично припинила роботу [144]. Таким чином, шляхом концентрації обладнання посилювався потенціал перспективної галузі. Тому прагнучи розвивати лише рентабельні підприємства, управа вирішила ліквідувати колісно-фургону фабрику через непридатність її обладнання [145].

Досліджені матеріали дають можливість визначити кропітку роботу органів міського самоврядування Одеси щодо розвитку муніципальних підприємств різнопланового спрямування. Першість Одеси зумовлювалася значно більшим економічним потенціалом міста, позитивним попереднім досвідом щодо збільшення фонду муніципальної власності, ініціативністю громадського управління, значними фінансовими позиками, що слугували основою подальшого розвитку муніципальної власності, зокрема промислової.

Створення муніципальної пральні та миловарні, що були досить високорентабельними, забезпечили значну економію міських коштів, дали додаткові надходження і сприяли дії програми соціального захисту міського населення, зберігаючи низькі ціни та високу якість послуг. Розвиток муніципальних Хаджибейського та Куяльницького лиманно-лікувальних комплексів не тільки дозволив місту мати санаторно-лікувальні установи високого рівня, а й забезпечувати соціальні програми, сприяти розвитку курортного бізнесу, що в цілому впливало на розвиток комерційної сфери міста. Таку ж важливу роль в економії міського бюджету та створенні власної муніципальної інфраструктури стали відігравати організовані в Одесі ремонтно-будівельні майстерні та друкарня.

Як свідчать досліджені нами матеріали, міське самоврядування виявилося достатньо гнучким і мобільним. Недостатня розвинутість муніципальної промислової власності після реформи 1870 р. – в період прогресивного реформування – пояснюється нестачею коштів у міських бюджетах відразу після реформи, відсутністю не тільки ініціативних, а й професійних діячів муніципального руху, школи, що виховувала б необхідні кадри. Не вистачало досвіду муніципального господарювання. Поступово міські громадські управління почали впорядковувати свій власницький фонд. Зростало розуміння доцільності розширення його структури за рахунок створення муніципальної

промислової власності. Протягом двадцяти років було зроблено перші, але відчутні кроки в цьому напрямку.

Контрреформа 1892 р. обмежила самостійність міських громадських управлінь, контролюючи доцільність тих чи інших заходів міської територіальної громади. Але незважаючи на це, зростав досвід господарювання, розуміння поняття власності та прав власника, необхідності оптимального використання власності та її нарощування. Цим зумовлюється зростання промислової ініціативи міст навіть після 1892 р. Цей процес не міг вже набути зворотного характеру за умов існування та розвитку різних форм власності.

Так, більш високий рівень розвитку промисловості та торгівлі Одеси порівняно з Миколаєвом та Херсоном обумовив більш високий ступінь розвитку її муніципального виробництва, що мало важливе значення при формуванні міського бюджету і забезпеченні його соціальної спрямованості. Розвиток пралень, пекарень, санаторно-лікувальних комплексів свідчив саме про доречне й досить ефективне поєднання економічної спрямованості та соціальної потреби. До того ж ці процеси розвивалися відповідно до тенденцій, властивих для демократичних традицій самоврядування Західної Європи.

Важливими муніципальними комплексами стали транспортні, водо- та електропостачальні підприємства, що розвивалися міським самоврядуванням досить активно – як із залученням приватних акціонерних підприємств, так і за власною ініціативою.

Однією з найприбутковіших галузей стало муніципальне скотопереробне виробництво. Господарська ініціатива в цій сфері Одеси та Миколаєва є доказом спроможності міського самоврядування не просто розвивати високоефективні виробничі потужності, а й активно впливати на формування внутрішнього ринку [460]. Аналогічна ситуація складалася і за умов розвитку муніципального виробничого та паливного комплексів. Саме наявність розвинутої власної муніципальної виробничої сфери, спроможної до подолання гіперкриз, забезпечувала містам високий ступінь живучості та ефективності.

Органи громадського самоврядування цих міст, розвиваючи провідні статті прибутків, поступово зуміли наростити рівень фінансової забезпеченості населення, про що свідчать об’єктивні статистичні дані (табл. 1 додатка А). У 1911-1913 рр. цей показник по Миколаєву та Херсону зрівнявся з показниками по Одесі.

Розділ 4.
МУНІЦИПАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ ТА ГОСПОДАРСТВО У 1917 – 1920 рр.

Доля муніципальної власності в роки революцій і громадянської війни становить не тільки історичний інтерес. Надзвичайно важливо прослідкувати, вивчити, спробувати зрозуміти і пояснити той природний потенціал власності, що дозволяв заснованому на ній господарству виживати в екстремальних умовах перманентних руйнувань та доктринального соціального експериментування.

4.1. Упровадження нових засад організації міського самоврядування Тимчасовим урядом

Відносну стабільність умов, у яких діяли органи міського громадського управління, було порушено з початком Першої світової війни. Тягар повоєнного часу відчували на собі самоврядні структури. Але з початком Лютневої революції 1917 р. ситуація почала змінюватися гіпердинамічно.

15 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд видав постанову “Про проведення виборів гласних міських дум”. Одночасно було опубліковано “Тимчасові правила щодо проведення виборів гласних міських дум”. Уперше на території колишньої Російської імперії запроваджувалося демократичне, пряме й рівне виборче право. Обирати й бути обраним до органів міського самоврядування могли всі громадяни чоловічої статі, усіх національностей та віросповідань, що досягли 20 років. Військовослужбовці вперше отримали загальногромадянські права [1]. Але навряд чи можна погодитися з думкою Л. Веліхова та О. Головка, що Тимчасовим урядом, хоча і декларативно, впроваджувалася майже необмежена компетенція міського самоврядування [2].

З одного боку, з появою Тимчасового уряду, який очолив князь Г.Львов – позапартійний голова Всеросійського Союзу земств і міст, виконавча влада на місцях, яка до революції належала губернаторам і повітовим справникам, перейшла до комісарів. Ними автоматично ставали виборні голови губернських і повітових земських управ. У містах управлінський апарат у кадровому плані зберігався майже без суттєвих змін. Взаємодія між центром та регіонами і містами здійснювалася на підставі контролю губернського комісара та градоначальника (у містах градоначальств) як представників центральної влади. Порівняно з Міським положенням 1892 р., за яким губернатор слідку-

вав не тільки за законністю, а й за доцільністю діяльності громадського самоврядування, підхід Тимчасового уряду до компетенції комісара був дещо демократичнішим. Нагляд здійснювався тільки за законністю дій громадського управління, що відповідало нормам Міського положення 1870 р. За новим положенням губернський комісар у разі необхідності був зобов'язаний подавати протест до адміністративного суду на постанови та розпорядження міської думи й управи, не втручаючись у їх дії. Але кожна постанова Думи набувала чинності тільки в разі відсутності такого протесту до адміністративного суду [3].

Посилення ролі представника центральної влади забезпечувалося ще й тим, що позачергові засідання Думи можна було зібрати не тільки за пропозицією міського голови чи письмової заяви не менш як однієї третини гласних думи, а й за вимогою губернського комісара. Таким чином, колективний принцип у громадському самоврядуванні прирівнювався до одного голосу такої впливової посадової особи, як губернський комісар [4].

З іншого боку, деякою мірою функції комісарів були тотожними функціям губернаторів і в міських справах присутностей. Це віддзеркалювалося в постанові Тимчасового уряду від 8 липня 1917 року: "Права участия в делах городского общественного управления, принадлежащие губернаторам, поскольку они не отменены или не изменены сим постановлением, предоставить губернским комиссарам". І хоча всі в міських справах присутностей і канцелярії при них ліквідовувалися, функції цих установ передавалися губернським комісарам. До того ж всі постанови міських дум стосовно відчуження майна, що належало місту, за винятком маломірних ділянок, повинні були затверджуватися міністром внутрішніх справ [5].

Таким чином, з одного боку відбувалося скорочення контролюючих функцій з боку центральних установ, а з іншого зберігалася централізаторська тенденція до закріплення контролю над самоврядуванням незалежно від загальної демократизації життя в країні.

Разом з тим у ході революції сформувалися нові структури – комітети громадської безпеки, до функцій яких, за їх деклараціями, входило "забезпечення громадського порядку та спокою". 25 березня 1917 р. створювалися регіональні структурні підрозділи Міністерства продовольства – Продовольчі комітети [6]. До їх функцій належала боротьба з дороговизною та продовольчою руїною. Прискорене створення нових установ не давало можливості для чіткого юридичного розподілу їх компетенції та встановлення кордонів відомчих сфер. До того ж на міське громадське управління також покладалися аналогічні завдання [7]. У зв'язку з цим керівництво органів міського самоврядування вважало, що урядові установи, якими були новостворені комі-

тети, разом з ними опікувалися одними й тими ж проблемами, що породжувало дублювання, посилювало позицію урядових структур у регіоні і в той же час ускладнювало реальну роботу.

У Миколаєві міністерство внутрішніх справ погодилося навіть на передачу функцій міської думи новоутвореному комітету. 8 липня 1917 р. означеним комітетом гласних Думи не допустили до залу засідань [8]. В Одесі було засновано Продовольчий комітет тимчасової дії. Зупинення його дії та передача повноважень визначалися моментом обрання міської думи, але в існуючих умовах двовладдя, іноді навіть багатовладдя, зберігалося. До того ж комітети повинні були утримуватися за міські кошти [9]. Одеський міський голова порушував питання про правомірність означених комітетів називатися міськими, що, на його погляд, "фактично були урядовими". У зв'язку з цим він піддавав сумніву правомірність утримання їх за рахунок міських коштів. Одним із прикладів деструктивної дії означених установ може слугувати акція Продовольчого комітету щодо введення надбавки на товари з метою забезпечення утримання осіб, які були службовцями цього комітету [10]. Це суперечило справі ліквідації дорожнечі, якою активно займалися органи самоврядування міста.

Створення додаткових структур, що контролювали чи дублювали органи міського громадського управління, є продовженням традиційної політики центру щодо регіонів. Недостатня визначеність правового поля діяльності регіональних і центральних органів влади та їх представників призводила до конфліктних ситуацій, а іноді взагалі унеможливлювала роботу виборних органів міського самоврядування, що призводило до порушення демократичних норм та узурпування влади. Це було також свідченням недостатньо міцного становища самоврядування в державі, ставленням держави до виборних органів, а отже і до виборців, яких ці органи представляли.

Маючи значний досвід централізованої держави, важко було відмовитися від неї одномоментно і назавжди. Але механізми демократизації було запущено, і зміни поступово відчувалися. Так, під юрисдикцію органів міського громадського управління перейшла міліція [11]. Відбулося саме те, чого так прагнуло самоврядування від моменту свого заснування, а саме створення реального інституту контролю за виконанням власних рішень, що зміцнювало владу громадського самоврядування. В Одесі навіть організували додаткові резерви народної міліції [12].

З огляду на те, що революція викликала поширення анархії, пограбувань та насильств, для підсилення ефективності роботи міліції створювалася подомова охорона [13]. Важливість цих рішень стає окресленішою, враховуючи, що міліція була однією з важливих інсти-

туцій громадянського суспільства, і на неї покладалися безпека громадян, захист законопорядку в межах правового поля [14].

Важливе місце в подальшому вдосконаленні системи міського самоврядування посіло положення Тимчасового уряду про громадське управління міст від 5 жовтня 1917 р. Виходячи з цього положення, заборонялося одночасно обіймати посади і гласного думи, і працівника управи [15]. Це забезпечувало свободу виборних гласних від виконавчої установи, якою була управа, і гарантувало неможливість тиску з боку її членів на розпорядчий орган, що забезпечувало паритет різних гілок влади.

Політичну ситуацію загострював той факт, що (особливо у великих містах) думи були поповнені так званими "представниками демократії", які репрезентували не населення, а партійні чи професійні організації [16]. Це посилювало політизацію дум, але послаблювало господарську роботу у зв'язку з небажанням нових депутатів брати на себе відповідальність за стан міського господарства, але вони активно втручалися в організацію господарської діяльності.

Про активне використання муніципальної трибуни політичними партіями свідчить той факт, що на виборах до міської думи Одеси було подано 24 списки, Миколаєва – 18, Херсона – 11. Серед цього розмаїття привертає увагу діяльність більшовиків, які важливу роль відводили радам. Вони домагалися, щоб саме ради здійснювали контроль за підготовкою до виборів, представляли робітничий клас в органах громадського самоврядування [17]. Тобто виборча кампанія й сама думська діяльність розглядалися як арена політичної боротьби та трамплін у виборюванні влади.

Вибори відбулися у 1917 р. – по Херсону 30 липня, по Одесі 6 серпня і по Миколаєву 8 серпня. Серед загальної кількості гласних блок соціалістичних партій склав 52,3%, помірковано-консервативні та консервативні партії – 12%, соціалістичного екстремістського напрямку – 6%. Муніципальна діяльність стала однією із форм легальної роботи більшовиків. Терещенко, досліджуючи їх діяльність, пояснює це тим, що на засідання міських дум виносилися гострі політичні питання, що вимагало від більшовиків поряд із роботою в радах надавати більше уваги розробці муніципальної політики партії [18]. Таким чином, вибори відбулися на платформі політичних партій, і процес політизації тепер мав повний вияв і перспективу подальшого розвитку, а отже і загострення. Але такий саме прискорений темп і був загрозливим, будучи далеким від реформаторського. Тимчасовий уряд сам визнавав, що “… негайна організація місцевих органів влади з представників усіх національних та соціальних груп населення привезли до різкого загострення ситуації на Україні” [19].

Ситуацію також загострювали питання соціально-економічного плану. 21 квітня 1917 р. постановою Тимчасового уряду було запроваджено Земельні комітети, у компетенції яких знаходилися всі землі сільськогосподарського призначення, водні простори господарського характеру та ліси. Означеним комітетам надавалося право складати загальний проект земельної реформи, остаточне прийняття якої залишалося за Установчими Зборами [20]. Ця постанова вилучала, хоча й тимчасово, з міської власності водні й лісні площі, які по Херсону займали до 7 тис. дес., що становило 6% від загального земельного потенціалу міста. До того ж така невизначеність земельного питання відповідно до муніципальної власності підняла хвилю негативного ставлення до господарства міської громади. Мешканці приміських хуторів Херсона самочинно викошували траву, вирубували лісні насадження та незаконно ловили рибу, викопували фруктові дерева [21].

Як видно з вищезазначеного, незважаючи на загальний процес демократизації суспільно-політичного життя, зберігалася централізаторська тенденція з боку Тимчасового уряду щодо регіонів. Ситуацію також ускладнювала надмірна політизація життя та створення додаткових структур, що претендували на владу. Перспектива проведення земельної реформи створювала потенційну можливість позитивної зміни традиційних форм муніципального землеволодіння та землекористування. Але практика запровадження Земельних комітетів і вилучення з міської власності, хоча й тимчасово, водних і лісних угідь, по-перше, зменшувала прибуткову частину бюджету міста, по-друге, підняла хвилю руйнівного ставлення до господарства міської громади, а по-третє – майже не залишала сподівань на подальші позитивні зміни при вирішенні питань власності.

4.2. Реорганізація міського самоврядування і муніципального землеволодіння Центральною Радою

Більшовицьке захоплення влади, розігнання багатьох дум дестабілізували досить хитку політичну систему нового ладу. Після жовтневого перевороту й оголошення ІІІ Універсалу Центральної Ради, її влада поширилася на всі етнічні українські території, включаючи Херсонську губернію [22]. На відміну від попереднього етапу, коли на підставі порозуміння Центральної Ради та Генерального Секретаріату з Тимчасовим урядом, що засвідчено було ІІ Універсалом, їх влада не поширювалися на губернії Півдня [23]. Проте органам самоврядування вдавалося підтримувати функціонування міського господарства на належному рівні [24], незважаючи на радикальні зміни в політичній ситуації.

Більшовики, вдаючись до гнучкої тактики, певний час брали участь у виборах до міських дум і використовували ці регіональні трибуни. Але вони вважали, що єдиними органами на місцях і в центрі повинні бути ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. За повідомленнями газети ”Солдат и рабочий”, у Херсоні в листопаді 1917 р. відбувся мітинг робітників і солдат міста, які вітали владу рад. Вони проголосили, що тільки влада народу через Раднарком у Петрограді й ради на місцях дадуть їм те, за що вони ведуть боротьбу. На мітингу висувалася вимога до Херсонської ради взяти владу у місті у свої руки [25].

Якщо розглядати ради як органи самоврядування, то слід зазначити їх чітко орієнтовану соціальну спрямованість. Місто ж як комуна об’єднувало всі верстви населення, інтереси якого повинне було забезпечувати громадське самоврядування. При царському режимі, незважаючи на те, що місто виступало як єдина юридична особа і багато питань стосувалися всієї міської територіальної громади, органи самоврядування несли на собі відбиток соціальної обмеженості, надаючи виборчі права переважно дворянству та буржуазії. Це призводило до накопичення невирішених проблем, концентрації невдоволення в прошарках, які зазнавали утисків, що зумовило обрання не шляху радикальних реформ, а революційних методів.

Кризова ситуація напередодні революції, труднощі Першої світової війни, революційні події призвели до надмірної політизації життя, внаслідок чого політичні партії вимагали реалізації своїх програм і кожна по своєму бачила подальший розвиток. Більшовицьку систему рад з їх соціальною обмеженістю можна вважати кроком назад порівняно з уведенням загального виборчого права при Тимчасовому уряді. До того ж заходи більшовиків ускладнювали перспективу розвитку української державності.

III Універсал, з одного боку, надавав широкі права місцевому самоврядуванню, хоча в ньому не конкретизувалося, які саме. З другого боку, визначення меж цих повноважень покладалося на Генеральний Секретаріат, тобто вся система місцевого самоврядування віддавалася не під керівництво Центральної Ради – органу українського представництва, а виконавчій владі – з усіма наслідками, що витікають з цього статусу [26]. Фактично встановлювалася вертикаль, аналогічна існуючій при царському режимі, коли самоврядовані структури контролювалися губернаторами, Міністерством внутрішніх справ і при непорозуміннях з губернатором зверталися до 1-го Департаменту Урядового Сенату як до арбітражної інстанції. Така система зберігала по суті традиційну вертикаль влади з підпорядкуванням центру місцевого самоврядування.

Відповідно до закону, прийнятого 25 листопада 1917 р., встановлювалося, що "все законы, постановления, которые имели силу на территории УНР до 27 октября 1917 г., поскольку они не изменены и не кассированы Универсалами, законами и постановлениями УЦР, имеют и впредь силу как законы и постановления УНР" [27].

Тимчасово, на час війни, зберігався інститут комісарів – представників центрального уряду УНР в губернії, які підпорядковувалися міністру внутрішніх справ. І хоча Універсал визначав місцеве самоврядування як органи найвищої адміністративної влади на місцях, комісари не тільки наглядали за законністю їх дій, але мали право ревізії в усіх органах місцевого самоврядування і навіть право політичного нагляду за всіма інституціями губернії, включаючи міське самоврядування [28]. Тобто компетенція їх була досить широкою, мала політичне забарвлення, і вони зберігали право втручання у справи самоврядних структур, порушуючи їх автономність, здійснюючи контроль за допомогою адміністративних методів. Багатопартійність, протистояння партій повинні були призвести до визначення оптимального варіанту подальшого розвитку суспільства. Суспільство могло стабілізувати своєчасне вирішення назрілих проблем, а не адміністративні методи керівництва ним.

III Універсалом було проголошено, що земля є власністю всього трудового народу і має перейти до нього без викупу [29]. У циркулярах і розпорядженнях генерального секретаря земельних справ міститься провідна думка революції: вся земля – трудовому народові, всі ліси – всьому народові. Генерельний Секретаріат, зберігаючи тенденцію в розв'язанні земельного питання, започатковану Тимчасовим урядом, виробив закон про передачу земель у розпорядження земельних комітетів, а лісів – лісового фонду УНР [30]. Це вносило елементи дестабілізації до діяльності органів міського самоврядування в Україні. 27-30 листопада 1917 р. відбувся з'їзд земельних комітетів Херсонської губернії, за рішенням якого всі землі, води, ліси, плавні переходили до відома і розпорядження цих установ. Дане рішення вилучало з міської власності одну з найприбутковіших господарських ланок.

У Херсоні наприкінці 1917 – початку 1918 рр. навколо ставків, озер і проток, якими володіло місто, склалася конфліктна ситуація. Намагаючись позбутися засилля приватного капіталу, представники якого, орендуючи міські водні угіддя, отримували надприбутки, перездаючи їх товариствам і артілям рибалок, останні виступили з ініціативою укладення угоди на користування ними з губернською земельною управою, спираючись на рішення означеного з'їзду [31]. Це вилучило з міського володіння значну частку досить прибуткової муніципальної власності.

Те, що ліси проголошувалися народною власністю і передавалися до лісового фонду, призвело до масових вирубок лісних площ та продажу деревини. З огляду на відносну нечисленність лісів в Україні, це загрожувало їх тотальним винищенням. Контроль, який покладався на земельні комітети, громадські управи, комісарів міліції, не міг гарантувати збереження лісів. В одному тільки Херсонському повіті було вирубано 800 десятин лісу [32].

До видання спеціального закону про користування землями міськими і під містами, селищами, передмістями, садами та городами проектом постанов УЦР заборонялося складання й ствердження актів про перехід права власності, закладу або іншого майнового права на всі землі з їх водами, надрами й лісами. Продаж землі всякого користування з публічних торгів заборонявся й допускався тільки в особливих випадках з дозволу земельних комітетів і міських дум. Для здійснення такої акції також було потрібне затвердження генерального секретаря земельних справ при погодженні питання з генеральним секретарем торгівлі і промисловості.

Договори на землі в межах міста, а також поза ним, які окремими дрібними ділянками перебували в користуванні садівників, городників і забудовників на правах оренди, строк якої закінчувався, визнавалися подовженими. Але орендна платня за новим положенням тепер вносилася на депозит повітових земельних комітетів [33]. Таке ставлення до найскладнішого питання призводило до зміни системи землеволодіння, землекористування, не сприяло врегулюванню цього питання. Проблема міської земельної власності залишалася відкритою, поділу сфер між міським громадським управлінням й земельними комітетами остаточно не відбулося. Нез'ясованість ситуації робила її ще більш нестабільною.

Відсутність остаточного вирішення земельного питання, побоювання втрати земельної власності призводили до намагання продажу землі, а в разі неможливості продажу – до значного підвищення орендних цін. За даними Комітету спілки орендарів Півдня Росії, були приклади підвищення цін на 2000%. За цих обставин Генеральний Секретаріат, спираючись на отримані пропозиції та вважаючи, що інтереси сільського трудового населення забезпечуються земельними комітетами, виступив з ініціативою захисту інтересів міських трудових орендарів. Наголошуючи на тому, що земля не повинна бути джерелом приватного користування, пропонувалося, не чекаючи основного земельного закону, передати всі міські землі в розпорядження держави [34]. Така постановка питання свідчила про прагнення вирішити земельне питання не на користь міських громад зі збереженням муніципального землеволодіння та землекористування, а шляхом за-

провадження суцільної соціалізації землі. Ця ідея знайшла відображення в IV Універсалі УЦР, де зазначалося, що за основу земельної політики береться принцип скасування власності й соціалізації землі. До органів місцевого самоврядування додавалися ради робітничо-селянських і солдатських депутатів, обраних з місцевого населення [35], що тільки ускладнювало розв'язання гострих соціально-економічних та політичних проблем.

За Тимчасовим земельним законом, ухваленим 18 січня 1918 р., до скликання Установчих Зборів верховне розпоряджання всіма землями з їх водами належало Українській Центральній Раді. За пунктом 4 розділу І цього закону розпоряджання землями міського користування належало здійснювати міським самоврядним структурам, що мали забезпечувати громадянам їх права на користування землею. 6 пункт II розділу дозволяв користуватися поверхнею землі в разі, коли органи громадського самоврядування організовували потрібні підприємства загального державного або місцевого громадського значення. Пункт 12 забороняв брати платню за користування землею, оподаткуванню підлягали тільки землі понад установлену норму або надзвичайні доходи. За пунктом 22 органи самоврядування залишали за собою право користування землею тільки в разі постанови повітових земельних комітетів [36].

За проектом передбачалася подальша реорганізація адміністративного поділу України, а також зміна найменувань міських, містечкових та селищних органів місцевого самоврядування. Міські думи мали отримати назву народних рад громади [37]. 6 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила "Закон про поділ України на землі", за яким поділ на губернії та повіти скасовувався й запроваджувався поділ на 32 землі, серед яких були Одеса (між Дністром і Тилігульським лиманом) з центром в Одесі, Нове Запоріжжя (східна частина Херсонського і Дніпровський повіти) з центром у Херсоні та Помор'я (східна частина Одеського, частини Ананьївського, Херсонського та Єлизаветградського повітів) з центром у Миколаєві. Щодо організації влади міського самоврядування, планувалося розробити окремий законопроект [38].

У проекті Конституції УНР, яку було розглянуто й ухвалено 29 квітня 1918 р., але не запроваджено в дію через зміну політичного режиму, ст. 5 “…надавала землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючись принципу децентралізації”. Ст. 22 оголошувала, що “…вся влада в УНР походить від народу”. Затверджувався поділ на землі, коли, як зазначає стаття 26 Конституції, “всякого роду місцеві справи впорядковують вибрані Ради й Управи громад, волостей, земель. Їм належить єдина безпосередня місцева влада. Міністри УНР тільки контролюють і координують їхню діяль-

ність… не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори… вирішує суд УНР" [39].

Центральна державна влада запроваджувала принципи народовладдя, децентралізації управління, надавала самоврядним органам громад, волостей і земель не тільки автономію в їх місцевих справах, але й доручала їм на місці виконувати функції державної влади [40]. До того ж, відмовившись від інституту комісарів, було визнано, що арбітром виступають не урядові структури вищого рівня вертикалі, а судові органи. Це могло б бути однією з базових підвалин демократичного суспільства. Але, по-перше, Конституція не була чинною, щоб мати змогу запровадити автономний громадський устрій, по-друге, самоврядування позбавлялося економічних підвалин своєї життєдіяльності, по-третє, довга невизначеність та постійні реорганізації набули незворотньої шкідливої тенденції до руйнації, створюючи нестабільні умови для суспільства.

Таким чином, інститут муніципальної земельної власності, що пройшов нелегкий шлях становлення, ліквідовувався. Умови землекористування змінювалися. Міські громади втрачали одну з найприбутковіших статей бюджету не тільки як власники, але й на правах розпорядників. Оренда більше не приносила прибутків. Право землекористування за міськими громадими за новим законодавством зберігалося лише за умов існування загальнокорисних підприємств і перебувало в прямій залежності від земельних комітетів.

Взагалі соціалістичні проекти УЦР, побудовані на неприйнятті приватної власності, ідеях соціалізації землі, формували владні інститути і законодавство не в загальногромадських інтересах, а в інтересах тільки частини населення, що унеможливлювало розвиток громадянського суспільства. Залишаючись функціональним, міське самоврядування як одна із інституцій цього суспільства потрапляло в несприятливі умови і було приреченим, що реалізувалося остаточно за часів радянської влади.

4.3. Трансформація муніципального землеволодіння та система самоврядування за правління Гетьманату

29 квітня 1918 р. в Києві на з'їзді хліборобів гетьманом було обрано П.Скоропадського, що поклало початок нового етапу державотворення в Україні. Закони про тимчасовий державний устрій України визначили основні принципи гетьманської влади. Комісарів, призначених Центральною Радою, було замінено на старост. Міліція, яка за часів Тимчасового уряду та Центральної Ради підпорядковувалась органам міського самоврядування, перепідпорядковувалася старостам і

Міністерству внутрішніх справ, що послаблювало виконавчі структури самоврядування [41].

1 серпня 1918 р. в Києві було сформовано Управління Столичного Отамана, зразком для якого слугувало колишнє російське градоначальство. Аналогічний орган утворювався в Одесі під назвою Управління міського Отамана [42]. Система місцевого самоврядування в цілому підпорядковувалася міністерству внутрішніх справ.

Однак у соціально-економічній сфері відновлювалася приватна власність і свобода підприємництва, що відбивало позитивні тенденції внутрішньої політики, оскільки однією з головних засад при формуванні громадянського суспільства виступає саме принцип реалізації права приватної власності. Але система єдиновладдя, встановлена при Гетьманаті, не могла схвально сприйматися самоврядними структурами. Весь період Гетьманату вони прагнули до розширення своєї компетенції, уникнення утисків, яких зазнавали означені структури. Це набувало особливої гостроти за умов загальної політизації місцевих громадських управлінь, що до того ж орієнтувалися на демократичні, а не диктаторські режими.

Та й сам режим досить нетолерантно ставився до міського самоврядування. Так, в Одесі в будинку Думи двічі провадився обшук, а міського голову на деякий термін ув'язнили [43]. Було заборонено вихід газети ”Одесские новости”, чим порушувалося право на свободу друку. Дума в зв'язку з цим висловила протест і вимагала скасування цієї заборони [44]. 20 травня за розпорядженням комісара Українського уряду було розпущено Думу і звільнено від своїх обов'язків членів управи [45].

Законом від 30 серпня 1918 р. міністру внутрішніх справ надавалося право призначати склад земських і міських управ замість усунутих [46], чим фактично анульовувався принцип виборності громадського управління. І хоча роботу Одеського самоврядування згодом відновили, але новий закон від 2 жовтня 1918 р. вніс зміни до чинного положення про громадське управління міст і повноваження гласних та призупиняв дію постанови Тимчасового уряду від 1 травня 1917 р. [47].

Губернським старостам наказувалося ввійти в стосунки з підпорядкованими містами та особами з приводу утворення міських виборчих комісій. Діючі міські управи до обрання управ нового складу продовжували виконувати свої обов'язки. На них покладалися функції міських дум, але їх постанови підлягали затвердженню губернським старостою або градоначальником за належністю [48]. Міські управи могли доповнюватися до обрання управ нового складу за призначенням міністра внутрішніх справ [49]. За новими законодавчими положеннями фактично думи, утворені на засадах загального виборчого

права, розпускалися як соціалістичні, а управи, хоча й тимчасово, продовжували діяти. При цьому вони не просто підлягали контролю з боку урядової адміністрації, а діяли безпосередньо за її вказівками.

Коли в Одесі зібралися гласні думи, влада вважала це зібрання приватним, а за новим законом для скликання приватних зборів належало отримати спеціальний дозвіл. Членів Одеської думи, які не виконали цієї умови, заарештували. Їм інкримінували намагання захопити владу та відновити соціалістичну думу. Проти таких репресивних дій від імені громадських організацій було заявлено протест Раді міністрів, гетьману, обласному Воєнно-промисловому комітету, а в резолюції Центральної ради професійних спілок навіть була вимога передати всю владу міському громадському самоврядуванню [50]. За 1918 р. Одеська дума розпускалася урядом Скоропадського двічі. Крім того, вона розпускалася ще один раз – 14 лютого – за постановою радянської влади [51].

Непорозуміння між гетьманським режимом і системою місцевого самоврядування не було суто одеським явищем. Аналогічна доля спіткала міську думу Катеринослава. Проте найбільше загострення стосунків пов'язувалося з подіями травня 1918 р. За постановою Тимчасового Уряду "Про зміну діючих положень про громадське управління міст від 8 липня 1917 р." зазначалося, що до їх компетенції належить улаштування з'їздів міських діячів з метою координації дій [52]. Однак, 6 травня 1918 р. міністр внутрішніх справ новоутвореної Української Держави Ф.Лизогуб заборонив з'їзд представників міст, що мав пройти в Києві 9 травня. Заборонявся загальноукраїнський форум, можливо, з огляду на побоювання, що представники місцевого самоврядування об'єднають свої зусилля не для вирішення регіональних проблем, а проти встановленого, в основному далекого від принципів демократії режиму.

Тільки побоювання того, що конфронтація набула загального характеру, змусили Ф.Лизогуба розіслати губернаторам та повітовим старостам телеграми з вказівками про вжиття надзвичайних заходів тільки у виняткових випадках [53]. Непорозуміння режиму з місцевим громадським управлінням було глибоким. До подальших планів Гетьманату входило посилення контролю над громадськими управліннями. Не задовольняючись існуванням департаменту в справах місцевого самоврядування, було розроблено проект закону про запровадження посади інспекторів щодо земських і міських справ, які заміняли фактично чиновників у земських та міських справах присутностей. Міністерство внутрішніх справ уважало за необхідне, щоб інспектори працювали в складі управління губернських старост і робили доповіді губернським старостам та градоначальникам усіх справ щодо нагляду

за законністю діяльності органів земського і міського самоврядування. Проведення ревізії органів самоврядування за дорученням губернських старост і градоначальників також передбачалося покласти на інспекторів щодо земських і міських справ [54].

Між центральними органами і місцевим самоврядуванням у сфері розуміння зовнішніх відносин теж виникли розбіжності в оцінках та підходах. У "Грамоті до всього Українського Народу", яку оприлюднили 29 квітня 1918 р., декларувалося, що Українська Держава "спаслася… дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які… продовжують… боротись за цільність і спокій України" [55]. Але на місцях ситуація складалася дещо інакше, ніж її бачили в Києві. За часів окупації України австро-німецькими військами органи міського самоврядування виявили значну рішучість.

В Одесі дума ухвалила резолюцію, в якій засудила введення військового загону на засідання Центральної Ради і визнала принизливим обшук та арешт членів Ради і народних міністрів. У резолюції наголошувалося, що ці дії дума розцінює як акт насилля над органом центральної влади в Україні і вважає це першим кроком на шляху до ліквідації завоювань революції та підкорення народів України грубій силі іноземних багнетів в ім'я імперських інтересів центральних держав. Відзначаючи низку антидемократичних заходів, ужитих керівними колами Центральної Ради, дума закликала всю демократію України до протесту проти іноземного зазіхання на права народів України [56].

З подальшим просуванням австро-німецьких військ міська дума Херсона опинилася в складній політичній ситуації. Після відходу загонів рад і частин червоної гвардії політична влада на деякий час знову перейшла до міської думи. Проте, спираючись лише на загін міліції, що налічував 300 погано озброєних осіб, а також за умов зростання криміногенної ситуації та відсутності політичної єдності, дума, не зумівши втримати владу, поступилася нею Виконавчому комітету фронтовиків, що, власне, і мав реальну збройну силу. Саме фронтовики після розгону думи й міліції виступили проти австро-німецьких частин, порушуючи Брестську угоду. Виконавчий комітет фронтовиків розпочав реквізицію продуктів та амуніції, звільнив злочинців, насильницьки примушував населення міста виконувати військову повинність. Усе це загострювалося спробами більшовиків відновити владу рад і конфліктами з анархістами й злочинними елементами.

Захопивши місто, командування окупаційних сил вирішило покарати всіх учасників заворушень. Однак Херсонська дума, що поновила свою діяльність, прагнучи захистити законність, виступила з клопотанням про помилування тих, хто не брав участі в злочинних діях

[57]. Така позиція свідчила про прагнення міського самоврядування виступати не тільки захисником правочинності, а й виступати консолідуючою силою суспільства.

Одеський градоначальник у доповідній записці міністру внутрішніх справ від 6 червня 1918 р. писав про щоденно зростаючі зазіхання австрійців, які реально, на його думку, позбавили українську державну владу та міське самоврядування їх політичного значення. Окупаційні органи опікувалися не тільки провідними галузями економіки, а й системами управління. У місті австрійським командуванням запроваджувався порядок, відповідно до якого в'їзд до нього ставав можливим за наявності перепустки з фотокарткою. Градоначальник зазначав, що такий захід обмежив торговельну й курортну діяльність міста. Командування також усунуло державну варту з району порту, що унеможливило контроль за однією із найважливіших в житті Одеси структур [58]. Фактично влада, що запросила іноземні війська, була цими ж військами усунута.

Соціальні і політично-громадські конфлікти за цих умов загострювалися ще більше. За повідомленнями адміністративного відділу канцелярії військового міністерства, ситуація на Херсонщині значно ускладнилася. На місцях панувало повне безвладдя. Стара влада не визнавала гетьмана, центр уважав міське самоврядування соціалістичним, а його дії антиурядовими. Від селян надходили чисельні скарги. Зростала ворожнеча між населенням та австрійськими військами [59].

З іншого боку, позитивним у розвитку міського самоврядування на етапі Гетьманату стало відновлення інституту власності. З розпуском земельних комітетів 14 червня 1918 р. [60] Херсонському громадському управлінню вдалося відновити свої права на відібрані в нього Губернським Земельним комітетом землі, води і плавні. Мотивацією цього було розуміння, що при соціалізації землі, муніципальне землеволодіння не можна вважати приватним, а отже піддавати його відчуженню. Для органів громадського управління Херсона муніципалізація земель була формою соціалізації [61].

З поновленням Херсона в правах власника перед управою постала гостра проблема. Одним із наслідків попереднього періоду були масові порубки лісу, причиною чого слугував дефіцит деревини в губернії, викликаний перебоями з паливом [62]. Високі ціни на нього унеможливлювали запобігання вирубуванню лісів. Ця проблема постала по всій Україні і загрожувала обезлісенням значних регіонів. Рада Міністрів визнала, що самовільне вирубування перетворилося на масові погроми. Разом з пожежами вони загрожували лісам України повним винищенням [63].

Видання 14 листопада 1918 р. грамоти П.Скоропадського, що оголошувала федерацію України з Росією, К.Костів уважає початком другої фази Гетьманату і другим державним переворотом [64]. Така переорієнтація, незалежно як би її не оцінювали різні історики – позитивно чи негативно – принципово змінювала орієнтири подальшого розвитку України як незалежної держави, дестабілізувала ситуацію, у черговий раз загрожуючи недоторканності муніципальної власності.

Головною ознакою доцільності та живучості муніципального господарства став проведений в Одесі в 1918 р. обласний з'їзд представників муніципалітетів Півдня України [65]. Ця акція стала не тільки свідченням широкого розвитку муніципального руху, необхідності координації діяльності муніципальних діячів, узагальнення досвіду міських громадських управлінь регіону. Це в складних політичних та економічних умовах стало реальною спробою вироблення оптимальної моделі управління міським господарством.

Таким чином, у соціально-економічній сфері відновлювалася приватна власність і свобода підприємництва. З анулюванням соціалізації землі містам повернули права земельних власників. Але самоврядовані представницькі структури не мали змоги нормально функціонувати в системі авторитарних і диктаторських режимів. Практика системи призначень складу управ ліквідовувала принцип виборності. Традиційними стали розпуск демократичних дум, арешти гласних. Вилученням міліції з підпорядкування органів самоврядування послаблювалися їх виконавчі структури. Управи не контролювалися, а діяли за вказівками адміністрації, що представляли міністерство внутрішніх справ. Реалізація розроблюваного проекту, введення інспекторів щодо земських і міських справ компенсувала б відсутність колишніх царськорежимних присутностей. Заборонялися з'їзди представників міст.

Ситуацію ускладнювала орієнтація політичного режиму П.Скоропадського на центральні держави. Присутність іноземних військ, їх втручання в усі справи, зокрема управлінські, підкреслювали слабкість центральної влади в Україні, її неможливість контролювати ситуацію. Тобто влада, що претендувала на збільшення рівня централізації, сама залежала від іноземного втручання. Новоутворені революційні органи, анархісти, різного роду злочинні елементи ще більше дестабілізували становище. У таких умовах позитивні соціально-економічні досягнення зводилися нанівець.

4.4. Органи міського самоврядування в умовах розгортання інтервенції та громадянської війни (листопад 1918 – лютий 1920 рр.)

15 листопада 1918 р. під проводом Директорії розпочалося повстання. 14 грудня 1918 р. постановою Ради Міністрів складалися повноваження, і влада передавалася Директорії. Відновлювалася дія розпущених Київської міської думи та управи, яким передавалося управління містом і Київським градоначальством для охорони порядку і спокою міста та захисту громадян [66]. Насправді ж влада переживала агонію, результатом чого і була можливість відновлення діяльності міських органів самоврядування.

У січні 1919 р. конституювалася нова форма української державності. Цензові думи та земства, поставлені гетьманським урядом, скасовувалися й відновлювалися демократичні, вибрані всенародним голосуванням органи місцевого самоврядування [67]. За параграфом 1 Статуту про органи місцевого самоврядування трудовий народ здійснював владу на місцях через Народні Ради та відповідальні перед ними їх виконавчі органи – Народні Управи. За статутом Народні Ради обиралися на один рік всіма громадянами міста. Ці установи діяли в межах, визначених параграфами 2, 10 та 21. У них зазначалося, що Народна Рада, виконуючи розпорядження вищої центральної влади, у межах своєї території уособлює місцеву і державну владу. До її компетенції належали справи місцевого і державного значення – адміністративна, судова, освітня, господарська, земельна та ін. [68].

Директорія, відновивши багато законодавчих актів Центральної Ради, не зберегла Конституції від 29 квітня 1918 р., де Центральна Рада відмовилася від інституту комісарів, що знову відновлювався. Комісари номінувалися Міністерством внутрішніх справ і мали наглядати за сільськими, міськими й волосними органами самоврядування [69].

За законом про місцеві конгреси і ради трудового народу комісари УНР повинні були звертатися з питань принципового значення до відповідних трудових рад. Розпорядження Трудової ради вважалось обов'язковим для комісара. До їхньої компетенції належало здійснення політичного контролю за діяльністю місцевих представників влади – комісарів, міліції, вищих урядовців, а також право подавати уряду УНР кандидатів на посади в комісаріаті й міліції. За новим законом, ухваленим Трудовим Конгресом, на місцеві губернські та повітові конгреси та їх виконавчі органи – Трудові ради – покладалося завдання боротьби з контрреволюцією й анархією, догляду за діяльністю місцевих представників центральних органів влади, державних і громадських установ і за виконанням законів революційного уряду УНР [70].

Така структура місцевого управління ускладнювала вертикаль влади, надаючи перевагу, особливо у галузі політичного нагляду, трудовим радам, що контролювали представників уряду – комісарів. Ті, в свою чергу, здійснювали контроль за народними радами. Така система робила органи місцевого самоврядування гіперпідпорядкованими, практично позбавляючи їх колишньої самостійності.

Трудові ради, зародившись у ході революції й відповідаючи її потребам, маючи право політичного контролю, могли фактично будь-які дії місцевих урядовців чи місцевого самоврядування оголосити невідповідними чи навіть ворожими для політичної доцільності, що не було характерним для основних засад демократичності. Декларуючи принцип широкого розвитку місцевого, зокрема міського, самоврядування [71], режим Директорії, як і попередні режими, не міг відійти від звичайної практики опікування над громадськими управліннями з боку центральних урядових структур, зберігаючи за собою широку систему адміністративного контролю.

Надання можливості широкої ініціативи самоврядним структурам могло сприяти виявленню, з точки зору центру, інакомислення, критичності в оцінках. Такі дії розцінювалися центральними установами як зазіхання на їх абсолютне право у вирішенні всіх напрямків розвитку. Така центристська позиція мотивувалася умовами революції. Саме такі побоювання активізації опозиційних течій призводили до згортання демократичних тенденцій. У представників влади було бажання створити сприятливі умови для розвитку самоврядування, але в них було також побоювання, що процес перестане бути керованим з центру, який бачив себе єдиним носієм істини.

Аналізуючи ситуацію, правлячі кола змушені були визнати, що стан, який склався в країні та регіонах, набув катастрофічного характеру. Україна, яка раніше вивозила на експорт 300 млн. пуд. збіжжя, тепер перетворилася на країну з дефіцитом зерна [72].

У повідомленнях до міністра внутрішніх справ сповіщалося, що господарську частину зруйновано, податки не сплачуються, а в деяких регіонах здебільшого не складено навіть кошторисів. Окремо зазначалося, що в фінансовому плані кращою була ситуація в тих системах самоврядувань, що мали свої підприємства чи отримували прибутки з міської землі. Решта ж існувала сподіваннями на державні субсидії. Причиною такої скрутної ситуації було те, що центральні органи не виступали об’єднуючим центром. Їх розпорядження доходили із запізненням, були суперечливими, відчувалася відсутність послідовних і спланованих заходів.

Не існувало чіткого розмежування сфер компетенцій та функцій різних установ. Так, у продовольчій справі спостерігалося повне безлад-

дя. Одночасно надходили розпорядження від військової влади, Міннаргоспу, міністерства Земельних справ. Органи самоврядування губилися перед тим, чиї розпорядження виконувати. До всього цього додавалося й те, що зовсім не враховувалася здатність громадських управлінь виконувати ті чи інші розпорядження. До того ж склад рад не скрізь був повним, на засіданнях майже завжди не було кворуму [73].

Із встановленням влади Директорії в черговий раз змінювалося ставлення до вирішення земельного питання. Законом від 8 січня 1919р. вся власність на землю скасовувалася. Заборонялися її продаж, купівля та оренда. Право на землю мали тільки ті, хто обробляв її власноручно. Таким чином, трудове селянство стало власником землі всієї України. Всі поміщицькі, куркульські, церковні та монастирські землі вилучалися без викупу, з них складався земельний запас, з якого мали право отримувати землю всі малоземельні селяни. Господарства до 15 дес. залишалися непорушними як користувачі, а не власники, але за умови праці на ній. Усією землею мали розпоряджатися Земельні управи. При роз'ясненні закону про землю зазначалося, що садибні ділянки землі різних торгових і промислових підприємств залишалися в користуванні їхніх власників у кількості, що встановлювалася губернськими земельними управами чи органами міського самоврядування й затверджувалась народним міністром земельних справ [74]. Перехід лісових угідь до власності УНР зумовив їх вилучення з муніципального володіння, залишивши лише право користування [75].

Проте влада Директорії була хиткою. У грудні 1918 р. Одесу було підпорядковано Директорії, але в кінці грудня при допомозі місцевих білогвардійських загонів її зайняв десант французьких, грецьких і англійських військ. У січні 1919 р. в Херсоні висадився десант французьких, англійських, грецьких військ. Національні ідеї Директорії йшли всупереч принципу єдиної та неподільної Росії, якого дотримувалися лідери білого руху, де навіть автономістські тенденції не мали місця. Держави Антанти не підтримували державотворчі ідеї українців. Усе це сприяло загостренню на Півдні стосунків, порушувало єдність різних течій, послаблювало їх спроможність протистояти руйнівному впливу радянської влади, що, підтримувана багнетами Червоної Армії, вже знову набирала сил.

У березні 1919 р. війська більшовиків захопили Херсон та Миколаїв. У квітні 1919 р. десант іноземних військ був витиснутий з Одеси частинами М.Григор'єва, який перейшов від Директорії на бік більшовиків. У травні цього ж року його формування захопили Херсон.

У серпні починається навала військ А.Денікіна. Зі зміною влади поряд із загальними труднощами виникають конкретні проблеми, що ускладнюють і без того важку ситуацію, в якій працювали органи мі-

ського самоврядування. З приходом Добровольчої армії на міських хуторах Херсона почали утворюватися явочним порядком селянські товариства та обиралися старости. Цей нелігітимний метод переходу хуторян, які за статусом належали до категорії міщан, на становище сільських мешканців (а отже, вони не мали права утворювати селянські товариства) був прямим тиском на міське громадське управління [76] і спрямований проти муніципальної форми землеволодіння. Міське самоврядування Херсона змушене було вести переговори щодо земельних питань від імені міста як власника міської землі, зокрема й хуторської, з уповноваженими від хуторян. Самочинне обрання старост і зміна існуючої системи землеволодіння, землекористування та підпорядкування мала неправовий характер і зумовлювалася нестабільністю ситуації. Проте й за цих умов органи самоврядування займали позицію чіткого землепорядкування для забезпечення високого рівня агрокультури [77].

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що за режиму Директорії хоча й відновлювалися виборні, нецензові, обрані всенародним голосуванням думи, але, по-перше, Народні ради обиралися тільки на один рік, що не можна вважати корисним для ефективного господарювання. По-друге, відновлювався інститут комісарів, від якого наприкінці свого існування відмовилася Центральна Рада. По-третє, запроваджувалися Трудові ради з метою здійснення політичного нагляду. Тобто система міського самоврядування підлягала не тільки адміністративному контролю урядових структур, але й політичному. У таких умовах традиційне для системи міських громадських управлінь питання доцільності отримувало нове забарвлення. У черговий раз змінювалося ставлення до інституту власності, поновлювались ідеї соціалізації землі.

При тимчасовому політичному режимі А.Денікіна хуторяни, намагаючись змінити свій статус міщан на селянський, претендували на перехід землі, якою вони користувалися, у приватну власність. Це лишило б міську територіальну громаду значної частки муніципального земельного фонду. Ситуація стала можливою з огляду на схвальне ставлення режиму до інституту приватної власності, а найголовніше – завдяки існуванню деструктивних умов постійної зміни політичних режимів.

Наведені факти свідчать про те, що за умов демократизації політичної системи у 1917-1919 рр. центральна влада прагнула зберегти ретельний контроль над місцевим самоврядуванням. І-й Тимчасовий уряд та національні державні формування України в різних формах намагалися зберегти і навіть посилити контрольну й керівну функції представників центру на містах.

За часів правління Тимчасового уряду комісари по суті перетворилися на силу, що значною мірою визначала правочинність роботи міського самоврядування. Зі створенням різних комітетів значно обмежувалися господарчі і майнові можливості муніципального комплексу. Особливо загострилося питання із запровадженням до нової політичної системи земельних комітетів, що втрутилися в одну з головних структур міського самоврядування – муніципальне землеволодіння та землекористування. Однак загальна демократизація системи відкривала широкі перспективи для подальшого вдосконалення міського самоврядування. Але на той час такий перебіг подій і невирішеність ключових соціальних і політичних питань сприяв прискореній політизації органів громадського самоврядування, що ще більше ускладнювало поступальний розвиток нової політичної системи в Росії.

Центральна Рада, прагнучи закріпитися в політичному просторі України, на першому етапі свого державотворення зберігала механізми й норми, що діяли з початку революційних перетворень. Посилення контрольних функцій Центральною Радою було викликано радикальною реорганізаціію в сфері землевласності. Ставши на шлях соціалізації землі, правління УНР активно намагалося подолати опір традиційних систем, що склалися в Україні, зокрема й на Півдні. Все це викликало незадоволення, адже міське самоврядування позбавлялося важливого компонента власності, що давав значні прибутки. Право ж землекористування, що закріплювалося, значною мірою обмежувало муніципальну фінансово-господарську активність. Проте, з іншого боку, саме в УНР міському самоврядуванню вдалося отримати реальне й повноцінне правове поле свого провідного становище в регіоні, що до того ж зумовлювалося можливістю контролю з боку центру тільки через судову систему.

З приходом до влади уряду Скоропадського в системі організації самоврядування відбулися радикальні зміни. Загострення політичної ситуації, гостра постановка національного питання посилили протест міського самоврядування проти правлячого режиму. Це спонукало посилення репресивних і обмежуючих дій з його боку. Прагнення підвищити роль центру в регіонах, викликане об’єктивними і суб’єктивними чинниками, за правління Скоропадського спричинило відновлення контролюючих інстанцій на місцях, функції яких можна порівняти з формами, що діяли в умовах монархічної системи.

Для вирішення питання муніципального землеволодіння уряд Української Держави, виступаючи за приватну власність, відкрив перед міським самоврядуванням перспективи відродження існуючих раніше норм. До того ж всі взаємовідносини центру і самоврядування на Півдні України ускладнювалися австро-німецькою окупацією. Са-

ме втручання представників окупаційних військ і без того ускладнювало важкий процес становлення міського самоврядування на Півдні.

Наприкінці 1918-1919 рр. в умовах розгортання інтервенції та громадянської війни система міського самоврядування на Півдні України знову зазнала широкомасштабних та радикальних змін. Директорія, відновивши положення Центральної Ради, визначені у конституційному проекті, прийнятому 29 квітня 1918 р., знову посилила роль представницьких інституцій від центру, фактично урізавши права на самоврядування, запровадивши жорсткий бюрократично-політичний контроль за міським самоврядуванням. До того ж повернення до положення про соціалізацію землі знову дестабілізувало стосунки між центром й органами міського самоврядування. У цих умовах невирішеності соціального, національного та політичного питань така нестабільна ситуація забезпечила значною мірою прихід до влади радянсько-більшовицького режиму.

На початку лютого 1920 р. радянська влада встановлюється в Миколаєві, Одесі та Херсоні. За цих умов відбулося остаточне припинення функціонування системи міського самоврядування, що діяла з 1870 р. Відбулося встановлення нових структур, що визначили подальший розвиток нового – радянського типу самоврядування.

Історичні факти свідчать про значну фінансово-господарську живучість і муніципального виробництва, і самого міського самоврядування. У таких деструктивних соціально-економічних і політичних умовах господарські комплекси міст Одеси, Миколаєва і Херсона не тільки не зникли, а навпаки, навіть деякою мірою продовжували розвиватися, набираючи темпи, про що йшлося в попередніх розділах.

Незважаючи на те, що в багатьох секторах муніципальної економіки відчувалося зниження темпів розвитку та збитковість у деяких господарських комплексах, у цілому спостерігався помітний стабільний рух у напрямку до розвитку міжгалузевих зв'язків, що виявляло себе в будівництві муніципальних виробничих комплексів. Створення пекарень, молочної ферми, удосконалення старих господарських комплексів дозволяло не тільки розширювати інфраструктуру муніципального виробництва, а й що найголовніше – активно впливати на ціноутворюючу політику в регіоні. Навіть за цих обставин міське самоврядування знаходило механізми, кошти і ресурси, що дозволяло не тільки тримати в належному стані існуючі підприємства – бойні, трамвайні колії, електростанції, водогони тощо, а й створювати нові підприємства – майстерні та заводи.

ВИСНОВКИ

Вивчення комплексу різних документів виявило, що в процесі формування інституту муніципальної земельної власності виразно простежується декілька етапів. На першому (1870-1892 рр.) відбулося становлення головних засад муніципального землекористування, розподіл земель під ділянки різнопрофільного використання, упорядкування та диференціація земельних угідь для вдосконалення їх експлуатації. Правового оформлення набули поземельні відносини між міськими громадськими управліннями і мешканцями означених міст. Механізм системи орендних відносин ураховував термін оренди, систему застави, зрошування, віддаленість від міста. Складались принципи регламентації орендної платні, що враховували як комерційні інтереси, так і соціальний аспект.

На другому етапі (1892-1917 рр.) муніципальне землекористування набуло своєї завершеності й стало стабільним джерелом фінансових надходжень. Запроваджувалася система комплексних агрокультурних заходів, одним з яких було введення багатопольної сівозміни з розвитком кормових і просапних рослин, що сприяло вирішенню нагальної проблеми щодо збільшення врожайності міських земель та підвищувало бюджетні надходження. Паралельно збільшувався термін оренди землі. Чітка нормативізація розмірів оренди надавала можливості захистити дрібного виробника і запобігти надмірної концентрації землі в руках міської буржуазії. З іншого боку, оренда землі з торгів гарантувала максимальну прибутковість за умов необхідності зберігання принципу соціального захисту всіх верств міста, що стало діючим засобом поєднання економічної доцільності та соціальної гарантії. Пошук альтернативних варіантів розвитку земельного господарства привів громадські управління міст до комплексного підходу щодо вирішення продовольчих та екологічних проблем.

Закладаються принципи розвитку садівництва, городництва та виноградарства. Хоч вони й не відігравали провідної ролі, але все ж таки були важливим компонентом муніципального комплексу сільськогосподарського призначення. Саме тому ці галузі зазнали якісних змін у процесі розвитку.

Досить активно і винахідливо означені міста розвивали й рибний промисел. Незважаючи на те, що їх вага в бюджеті становила мізерну частку, вона була досить сталою. Використання угідь під вигони теж не приносило значних прибутків, однак забезпечувало міському населенню розвиток присадибного тваринництва та гарантувало додаткові надходження на міські ринки м'ясопродуктів і зниження їх вартості. У цій сфері чітко простежується тенденція до переведення значної частки вигонів під більш рентабельне зернове господарство.

Така організація землекористування свідчила про формування в системі муніципальної землевласності широкоплановості і господарської кмітливості щодо раціонального використання земель та забезпечення зростання їх вартості шляхом впорядкування і благоустрою міста.

За такою статтею бюджету, як оренда землі в містах, де вона відігравала провідну роль, показник коливався в Херсоні від 31 до 46%, у Миколаєві – від 12 до 20% надходжень. Можливо, ситуація була іншою в середніх і невеликих містах. Стан розвитку земельного господарства в них потребує додаткового вивчення.

У цілому треба зазначити, що царизм, законодавчо закріпивши право власності на міську землю і майно, де-факто постійно прагнув обмежити право володіння зведенням його лише до права користування. Це було одним із суттєвих чинників недостатньої ефективності муніципалітетів у цій сфері.

Аналізуючи джерела, нам удалося визначити, що важливим стимулом у процесі формування муніципального землеволодіння був чинник розвитку транспортних комплексів. Провідна роль Одеси в цій сфері пов'язана з її стартовим потужним потенціалом, що відкривав перед міським самоврядуванням значні перспективи. Проте й громадські управління Херсона та Миколаєва теж активно здійснювали політику інтеграції міст до загальної мережі залізниць. Робота проводилася за двома напрямками:

1) перетворення міст на важливі залізничні вузли трансдержавної системи;
2) розвиток регіональної залізничної мережі.

Міські громадські управління докладали максимум зусиль до з’єднання транспортних мереж із портовими комплексами. Ця діяльність не тільки мала прогрес у суто економічній сфері, а й, що найголовніше, сформувала в міського самоврядування чітке розуміння свого місця в загальній державній політиці, ролі в економічному розвитку, пріоритетності регіональних інтересів. Саме вони повинні в сукупності визначати напрямок державної політики.

Матеріали свідчать, що необхідність стимуляції економічного зростання змушувала міста поступатися своїми правами на користь державних чи приватних структур, що іноді зумовлювало вилучення урядовими структурами найприбутковіших територій чи навіть можливість втрати містами свого статусу, особливо у торговельній сфері. До того ж правова невизначеність муніципального землеволодіння постійно створювала прецеденти захоплення міських земель приватними власниками. Ці утиски сприяли становленню самосвідомості міського самоврядування як важливого інституту громадянської та політичної систем.

Обмеженість джерел надходжень до міських бюджетів змушувала громадські управління Одеси, Миколаєва та Херсона відповідно до західноєвропейської практики розвивати власне виробництво. Воно стало не тільки важливим компонентом муніципального господарства, а й підвищило економічний статус міст, зробило їх ключовими суб'єктами економічного простору регіону, де чітко простежується два основних рівні:

1) мікро-, коли освоювалася територія, що належить безпосередньо місту;
2) макро-, коли місто як центр регіону прагнуло оволодіти всім його простором.

Органи міського самоврядування під впливом реалій ринкових відносин поступово зуміли створити високорентабельні підприємства.

За абсолютними показниками розвитку міського промислового потенціалу Одеса суттєво випереджала Миколаїв і Херсон, запроваджуючи не тільки традиційні підприємства транспорту, водо-, електропостачання, скотопереробного комплексу, але й розгалужену мережу підприємств виробничого і підсобного спрямування, продовольчого й торговельного призначення, у видобувній сфері. Але відносні показники виробничо-фінансової системи дають можливість констатувати, що якщо на перших етапах фінансовий потенціал Одеси (кошти бюджету на одного мешканця) домінував абсолютно, то вже з 1911 р. Миколаїв і Херсон, розвиваючи своє муніципальне виробництво, зрівнялися з нею.

За рахунок розвитку муніципальної промислової власності частково вирішувалася найголовніша проблема – зростання надходжень до міського бюджету, що давало можливість збільшити витратну частину бюджету, зменшити частку міських боргів. Кошти, отримані від міських підприємств, які вже ефективно функціонували, міське управління мало змогу вкладати в створення нових підприємств муніципального типу, розширюючи тим самим промисловий фонд міської власності.

Окрім того нарощування муніципального промислового потенціалу свідчило про новий якісний рівень діяльності органів громадського управління – комерційний. Цей вид діяльності був дискусійним, навіть у період прогресивного реформування (відразу після реформи 1870 р.) щодо його доцільності й моральності саме для муніципалітетів. Практика господарювання дала відповідь на поставлене питання, вирішення якого було тим більше своєчасним в умовах розвитку капіталістичних відносин, і надала можливість органічного входження міських територіальних громад до ринкової системи – як регіональної, так і загальної.

У межах ринкової системи на конкурентній основі функціонували різні форми власності. Щоб бути конкурентоспроможним у цих умовах, міським підприємствам необхідно було досягати не тільки абсолютної, але й відносної (відносно витрат) ефективності. Саме наявність таких параметрів у переважній більшості муніципальних підприємств свідчила про їх рентабельність. Для перспективного розвитку муніципальної виробничої сфери міські громадські управління при фінансовій обмеженості міста укладали угоди з концесіонерами, акціонерними товариствами, створювали спільні підприємства на пільгових умовах з правом першочерговості викупу. Процес реформування було розраховано на довготривалий поступальний період і багатоваріантність у нарощуванні муніципального промислового потенціалу.

Спроможність означеного виробництва ліквідовувала монополію в найважливіших галузях міського господарства, зменшувала тіньовий сектор економіки, позитивно впливала на політику ціноутворення в регіоні, ліквідовувала чи принаймні зменшувала спекуляцію певними видами продукції. Створення комплексного виробництва із замкненим циклом зумовлювало поліпшення екологічного та епідеміологічного стану в регіоні, що мало виняткове значення.

Заходи, що здійснювались громадським управлінням щодо розвитку промислової галузі, слугували інтересам міської територіальної громади в цілому. Забезпечувалися додаткові робочі місця на муніципальних підприємствах, що частково вирішувало проблему безробіття. Контролювалася якість продукції, що випускалася на означених підприємствах, розроблювалися раціональні методики щодо видобутку корисних копалин, що в підсумку захищало й міську земельну власність. Поліпшення благоустрою міста за рахунок уведення в дію муніципальних підприємств сприяло позитивним демографічним змінам у ньому, що в свою чергу збільшувало вартість муніципального земельного фонду і викликало необхідність подальшого більш інтенсивного розвитку міського виробництва.

Таким чином, факти свідчать про досить значний розвиток муніципальної промисловості в означених містах. Формування нової сфери муніципальної діяльності в Одесі, Миколаєві та Херсоні розгорталося на теренах загальноросійських процесів розвитку міського самоврядування, а в деяких галузях навіть зі значним випередженням. До того ж ці процеси розвивалися відповідно до тенденцій, властивих для демократичних традицій самоврядування Західної Європи.

Статус градоначальства створював для Одеси сприятливі умови для розвитку торгівлі і промисловості, що в свою чергу виступали підґрунтям інтенсивного розвитку муніципальної сфери. Миколаїв як військове губернаторство, з одного боку, отримував державну підт-

римку на розвиток благоустрою міста у зв'язку з його значенням в регіональній та загальнодержавній політиці. З іншого ж, саме з цієї причини місто втратило найприбутковіші ділянки свого земельного фонду, а також певний час відкладалося відкриття комерційного порту, що не могло не відбитися на його загальному торговельно-промисловому розвитку. Херсон же в результаті економічних змін позбувся становища головного порту Чорного моря, яке покладалося на нього при заснуванні, хоч місто залишилося губернським центром.

Незважаючи на те, що і Одеса, і Миколаїв входили до складу Херсонської губернії, їх специфічний статус Одеського градоначальства та Миколаївського військового губернаторства (у подальшому – теж градоначальства) давав їм змогу розвиватися в економічному відношенні інтенсивніше за Херсон. Цим зумовлювався й більший темп розвитку муніципального сектора означених міст. Однак досліджувані міста, навіть враховуючи певні відмінності, належали до групи значних міст – як Півдня, так і держави в цілому, чим і зумовлювався їх відносно інтенсивний розвиток муніципального земельного та виробничого комплексів.

Слід зазначити, що серед чинників позитивного результату діяльності системи міського самоврядування, зокрема в господарській сфері, було суперництво між бюрократією та самоврядними структурами. Воно зумовлювало взаємний контроль. І хоча місцева адміністрація мала певні переваги над міськими громадськими управліннями, але останні мали можливість апелювати до 1-го департаменту Урядового Сенату, що певною мірою сприяло децентралізації. Це формувало політичні та суспільно-групові інтереси, соціально-економічні процеси, які центральні структури влади змушені були враховувати.

Важким випробуванням для розвитку міського самоврядування на Півдні України, зокрема муніципального землеволодіння та виробництва, стали революційні потрясіння 1917-1920 рр. Охоплення всього простору колишньої Російської імперії глобальними соціально-політичними зрушеннями та вторгненням військ інтервентів негативно вплинули на подальший розвиток системи міського самоврядування. У цих умовах, з урахуванням невирішеності застарілих проблем щодо громадських питань, а також і недосконалості правової бази органи громадського управління стали одним з осередків політичної боротьби. Політизація цих установ загострила стосунки з центром і ускладнювала вирішення питання щодо надання міському самоврядуванню повноправного правового статусу.

Під час правління Тимчасового уряду, з одного боку, було розширено політичні і громадянські права, а з іншого – відбулося посилення контролю центру над органами міського самоврядування. І якщо здій-

снювалося чітке розмежування функцій виконавчої і розпорядчої влади на місцях, то паралельно адміністрації надавалися широкі повноваження щодо контролю за господарською діяльністю.

Погляди на інститут міського самоврядування зазнавали відчутних змін навіть протягом нетривалого часу існування Центральної Ради. Вони коливалися від підпорядкування означених структур відповідним державним установам до розмежування основних функцій між центром і самоврядуванням, при якому останнє отримувало широкі повноваження, а суперечки повинні були вирішуватися тільки в судовому порядку. Запроваджені зміни стали правовою запорукою демократизації, але задекларована модель взаємодії не встигла реалізуватися через усунення від влади Центральної Ради. До того ж самоврядування позбулося економічних підвалин своєї життєдіяльності в результаті зміни системи землеволодіння та землекористування. Проекти соціалізації землі позбавляли міські громади однієї з найприбутковіших статей бюджету – не тільки як власників, але і як розпорядників.

З розгортанням громадянського конфлікту в Україні та приходом до влади уряду П.Скоропадського органи міського самоврядування продовжували свою діяльність під тиском з боку центру, що все посилювався. Вбачаючи в цих установах опозиційну політичну силу, центр прагнув контролювати їх діяльність, для чого практично було відтворено адміністративну систему, аналогічну імперському періоду.

Директорія, відновлюючи позиції демократичного розвитку, у старих органах міського самоврядування бачила ненадійного союзника, що спонукало її до введення адміністративного та політичного контролю з боку трудових рад. Цей частковий відхід від демократичних засад, фактично конституйований Центральною Радою, усіма режимами в Україні, пояснювався повним недовір'ям центру до регіону. До того ж, на нашу думку, у центральних правлячих колах зберігалося стійке уявлення про неспроможність регіонів до радикальних перетворень і небажання бачити в них як виразників волі населення, так і повноправного суб’єкта державотворчого процесу.

В цих умовах особливо гостро поставала проблема вирішення питання про муніципальне землеволодіння – фундаментальної бази всіх галузей господарської діяльності. У ході означених вище процесів змінювалися форми муніципального землеволодіння та землекористування, що стало третім – 1917-1920 рр. – етапом у їх розвитку. Система земельних правовідносин, зазнаючи безцеремонного соціального експериментування з боку урядів, що приходили на зміну один одному, будувалася відповідно до їх політичних та ідеологічних доктрин, постійно змінюючись у ході військових дій сторін, що боролися.

Особливо глибокими наслідками супроводжувались спроби націоналізації та соціалізації землі. Упровадження земельних комітетів дестабілізували і без того недостатньо визначену в правовому полі муніципальну власність. Вилучивши з її кола весь сільськогосподарський та промисловий клин, урядові структури позбавляли міське самоврядування реального економічного саморозвитку та функції соціального захисту з боку самої міської громади. За правління уряду П.Скоропадського цей процес став на шлях розвитку приватного, а також і муніципального землеволодіння. Але це не знайшло свого реального завершення в умовах авторитарного та частково антидемократичного режиму, що діяв в умовах іноземної окупації та при подальших соціально-політичних катаклізмах.

У досліджуваних містах муніципальний виробничий комплекс в часи національних виборювань не тільки розвивався, а й відбувалося постійне нарощування потенціалу та ставилися програмні завдання подальшої його інтеграції до ринкового простору регіону. Це є свідченням високого рівня життєздатності та стабільності цієї системи.

Знищення муніципального виробництва з усіма його прогресивними факторами, як і самої системи самоврядування, що склалася протягом п'ятдесяти років, було здійснено радянською системою. Вона не вбачала у муніципалізації реального механізму суцільного одержавлення. Саме її неспроможність (з погляду більшовицького режиму) здійснити це, а тим більше реальна альтернативність такій зацентралізованій структурі, як радянська, прирекли її на знищення.

ЛІТЕРАТУРА

Передмова

1. Європейська Хартія про місцеве самоврядування // Місцеве та регіональне самоврядування України. Видання Фонду сприяння становленню і розвитку місцевого та регіонального самоврядування. – К. – 1994. – Вип. 1-2 (6-7). – С. 70.
2. Всесвітня Декларація Місцевого Самоврядування // Місцеве та регіональне самоврядування України. – К. – 1994. – Вип. 1-2 (6-7). – С. 65.
3. Кучма Л. З інститутом місцевого самоврядування ми пов'язуімо великі надії // Місцеве та регіональне самоврядування України. – К. – 1995. – Вип. 3-4 (12-13). – С. 7-9.
4. Європейський вибір: Виступ Президента України Л.Д.Кучми у Верховній Раді України 18 червня 2002 року. Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2002. – С. 84-86.
5. Грамота на права и выгоды городам Российской Империи 21 апреля 1785 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 22: (1784-1788). – N16188. – С. 358-384.
6. Положение об общественном управлении г.Одессы. 30 апреля 1863 г. // Полное собрание законов Росийской империи. – Собрание 2. – СПб., 1866. – Т. 38. – Отдел. 1. – №39565. – С. 403-412.

Розділ 1

1. Головачев А.А. 10 лет реформ. – СПб., 1872, 400 с.
2. Головин К. Наше местное управление и местное представительство. – СПб., 1884. – 158 с.
3. Дитятин И.И. Устройство и управление городов в России. – СПб., 1875. – Т. 1: Города России в XVШ в. – 511 с.
4. Дитятин И.И. К истории Городового положения 1870 г. // Статьи по истории русского права. – СПб., 1895. – С. 153-231.
5. Лебедев В.А. Местные налоги. (Опыт исследования теории и практики местного обложения). – СПб., 1886. – 583 с.
6. Мошкин А.А. Бюджеты земст и городов. – М., 1915. – 91 с.; Мошкин А.А. Учет бюджетов городов и земств. – М., 1911. – 42 с.
7. Фесенко И.О. К вопросу о реформе городского общественного управления: В 2 т. – Харьков, 1890. – Т. 1. – 166 с.; – Т. 2. – 126 с.
8. Новиков А. Записки о городском самоуправлении. – СПб., 1904. – 220 с.; Новиков А. Записки городского головы. – СПб., 1905. – 241 с.

9. Ге Г.Н. Исторический очерк 100-летнего существования г.Николаева (1790 – 1890). – Николаев, 1890. – 122 с.
10. Горловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона. – Херсон, 1896. – 188 с.
11. Одесса (1794-1894) / Издание городского Одесского Управления. К столетию города. – Одесса, 1895. – 836 с.
12. Большие города, их общественное, политическое и экономическое значение: Сб. статей проф. К.Бюхера, Г.Майера, Г.Зиммеля и др. – СПб., 1905. – 204 с.; Озеров И.Х. Большие города, их задачи и средства управления. – М., 1906. – 135 с.
13. Канель В.Я. Городское хозяйство и самоуправление. – М., Б.г. – 27 с.; Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление // Великие реформы шестидесятых годов в их прошлом и настоящем. – СПб., 1913. – 116 с.
14. Колычев А. По городским вопросам. – СПб., 1910. – 120 с.
15. Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. – СПб., 1901. – 387 с.
16. Пичета В.И. Городская реформа 1870 г. // Три века / Под ред. В.В.Каллаша. – М., 1913. – Т. 6. – С. 173-179.
17. Немчинов В.И. Городское самоуправление по действующему русскому законодательству (Гор. Пол. 11 июня 1892 г.). – М., 1912. – 396 с.
18. Шрейдер Г.И. Город и Городовое положение 1870 г. // Истори России в XIX в. – СПб., 1903. – Т. 4. – Отд. 2. – С. 1-29; Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление. – СПб., 1902. – Т. 1: Этюды, очерки и заметки. – 337 с.
19. Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. – М., 1908. – 112 с.
20. Тотомианц В.О. Самоуправление и городское хозяйство. – СПб., 1910. – 80 с.; Тотомианц В.О. Муниципализация промышленных предприятий. – М., 1902. – 176 с.; Тотомианц В.О. Задачи городского самоуправления. – СПб., 1906. – 23 с.
21. Дамашке А. Задачи городского хозяйства. – М., 1904. – 325 с.
22. Загряцков М. Социальная деятельность городского самоуправления на Западе: Вып. 1: Проблемы муниципализации. К., 1906. – 68 с.
23. Васильчиков А. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. – В 2 т. – 3-е изд. – СПб., 1872. – Т. 1. – 460 с.; – Т. 2. – 545 с.
24. Свешников М.И. Основы и пределы самоуправления. Опыт критического разбора основных вопросов местного самоуправления в

законодательстве важнейших европейских государств. – СПБ., 1892. – 296 с.
25. Градовский А.Д. Собр. соч.: В 9 т. – Т. 9: Начала русского государственного права. – Ч. 3: Органы местного управления. – СПб., 1904. – 600, CLXXX с.
26. Кизеветтер А.А. Местное самоуправление в России IX – XIX вв. Исторический очерк. – М., 1910. – 155 с.
27. Гессен В.М. Вопросы местного управления. – СПб., 1904. – 237с.
28. Огородников В. Обновление городского самоуправления в России: Городовое положение 1892 г. и временные правила 15 апреля 1917 г. – Казань, 1917. – 36 с.
29. Твердохлебов В. Местные финансы. – Одесса, 1919. – 304 с.
30. Ленін В.І. Перегляд аграрної програми робітничої партії // Повн. зібр. творів. – Т. 12. – С. 244-245.
31. Велихов Л. Основы городского хозяйства: Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах. – М.-Л., 1928. – 468 с.
32. Загоруйко В.А. По страницам истории Одессы и Одещины. Вып. 2. – Одесса, 1960. – 150 с.
33. Рындзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России вт. п. XIX в. – М., 1983. – 265 с.; Рындзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России в 1850-1880 гг. – М., 1978. – 295 с.
34. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия. – М., 1970. – 444 с.
35. Терещенко Ю.І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. – К., 1974. – 142 с.
36. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х гг. XIX в. – Л., 1984. – 259 с.
37. Институты самоуправления: историко-правовые исследования. – М., 1995. – 300 с.; Нардова В.А. Городское самоуправление в России после реформы 1870 г. // Великие реформы в России 1856-1874 / Под ред. Л.Г.Захаровой, Б.Эклофа, Дж.Душнелла – М., 1992. – С. 221-238; Фадеев В.И. Земское и городское самоуправление в дореволюционной России. – М., 1996. – 20 с.; Черных А.И. Долгий путь к гражданскому обществу / реформы 1860-х гг. в России // Социологические исследования. – 1994. – N819. – С. 173-181.
38. Herlihi P. Odessa: a history, 1794-1914. – Harvard, 1986. – 411 p.
39. Проблеми управління сучасним містом. Матеріали доповідей міжнародної науково-практичної конференції 28-29 вересня 1995р. // Місцеве та регіональне самоврядування України. Видання Фон-

ду сприяння становленню і розвитку місцевого та регіонального самоврядування. – К. – 1995. – Вип. 3-4 (12-13). – С. 31.
40. Орзых М.Ф. Научно-прикладные проблемы современного городского самоуправления в Украине // Місцеве та регіональне самоврядування України. – К. – 1995. – Вип.3-4 (12-13). – С. 55-60.
41. Шульга М.А. Теоретичні засади місцевого самоврядування // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск VШ. – Запоріжжя, 1999. – С. 200-210.
42. Березовський В.П. Місцеве самоврядування – сучасна ситуація та перспектива розвитку // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск VШ. – Запоріжжя, 1999. – С. 227-230.
43. Грицяк І. Періодизація місцевого самоврядування // Місцеве та регіональне самоврядування України. – К. – 1995. – Вип. 3-4 (12-13). – С.85-97.
44. Кравченко В. Місцеве самоврядування в історії України: історія, проблеми, позиції // Місцеве самоврядування в Україні. – Видання Фонду сприяння становленню і розвитку місцевого та регіонального самоврядування. К. – 1994. – С. 8-17.
45. Старух О.В. Деякі проблеми формування та діяльності міського самоврядування в Україні за доби Центральної Ради // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск VШ. – Запоріжжя, 1999. – С. 11-17.
46. Тригуб П.М., Довгань Н.Ю. Діяльність Миколаївської міської думи в галузі освіти, охорони здоров'я, фізичного виховання і спорту (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск VII. – Запоріжжя, 1999. – С. 177-183.
47. Ткаченко В.Г. Міське самоврядування Олександрівська (кінець XVШ – початок XX століття) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск VII. – Запоріжжя, 1999. – С. 195-198.
48. Осташко О.І., Плаксій Т.М. Деякі аспекти муніципальної діяльності міських дум та управ Наддніпрянщини на поч. XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск VП. – Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – С. 203-206.
49. Марченко О.М. Міське самоврядування на півдні України за реформою 1870 року: сутність, функції та діяльність // Південна Україна XVШ – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного Університету. – Вип. 4(5). – Запоріжжя, 1999. – С. 179-188.

50. Плаксій Т.М. Вплив політичних подій початку XX ст. на розвиток міського громадського самоврядування в Україні (на прикладі міст Наддніпрянщини) Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск VII. – Запоріжжя, 1999. – С. 206-211.
51. Горбачев В.П. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харків, 1995. – 224 с.
52. Там само. – С. 86.
53. Там само. – С. 108.
54. Головко О.М. Харківське міське самоврядування у 1893-1917 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Харків, 1997. – 280 с.
55. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Одеса, 1997. – 180 с.
56. Цибуленко Л.О. Міста у процесі колонізації Півдня України у кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові доповіді Міжнар. науково-методичної конф. "Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку": У 2 ч. – Частина І. – Херсон, 1997. – С. 162-165; Цибуленко Л.О. Формування та розвиток муніципальної земельної власності на основі Міського положення від 16 червня 1870 р. // Сторінки історії: Зб. наук. пр. – Вип. 13. – К., 1999. – С. 33-48; Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва і Херсона у розвитку транспортних систем Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск VII. – Запоріжжя, 1999. – С. 187-195; Цибуленко Л.О. Становлення муніципального скотопереробного виробництва у містах: Одесі, Миколаєві та Херсоні у кінці XIX – на початку XX ст. // Південний архів (Історичні науки). Зб. наук. пр. – Вип. І. – Херсон, 1999. – С. 109-117; Цибуленко Л.О. Розвиток муніципальної земельної власності Одеси, Миколаєва та Херсона після контрреформи 1892 р. // Південна Україна XVШ-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип. 5. – Запоріжжя, 2000. – С. 133-139.
57. Херсону 200 лет. 1778-1978. Сб. док-в и мат-в. – К., 1978. – 407с.
58. Николаеву 200 лет (1789-1989): Сб-к док-в и мат-в. – К., 1989. – 399 с.
59. Ведомости Одесского городского общественного управления, 1865-1894; Известия Одесской городской думы. – Одесса, 1895-1916; Одесский листок. – Одесса, 1880-1916; Одесский вестник. –

Одесса, 1827-1893; Одесские новости. – Одесса, 1884-1916; Юг. – Херсон, 1901-1907; 1909-1914; Южанин. – Николаев, 1884-1901; Южная Россия. – Николаев, 1901-1905; Южное обозрение. – Одесса, 1897-1900.

Розділ 2

1. Тотомианц В.О. Самоуправление и городское хозяйство. – СПб., 1910. – С. 71-72; Тотомианц В.О. Задачи городского самоуправления. – СПб., 1906. – С. 18.
2. Леонтович В.В. История либерализма в России 1762-1914. – М., 1995. – С. 70.
3. Городовое Положение 16/28 июня 1870 г. // Полное собрание законов Росийской империи. – Собрание 2. – СПб., 1874. – Т. 45. – Отдел. 1. – №48498. – С. 834.
4. Там само. – С. 1052.
5. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными раъяснениями / Составил М.И.Мыш. – Изд. 7. – СПб., 1910. – С. 51.
6. Городовое положение: Изд. 1892 г. по Продолжениям 1906, 1908 гг. // Полный свод законов Российской империи: В 2 кн., 16 т. / Под ред. А.А.Добровольского. – СПб., 1911. – Кн. 1. – Т. 2. – Ст.804, 806.
7. Горбачев В.П. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.). – С. 147-148.
8. Городовое положение: Изд. 1892 г. по Продолжениям 1906, 1908 гг. – Ст. 847.
9. Горловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления. – С. 33.
10. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 3492, арк.55.
11. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 16 Одеська міська управа, оп. 50, спр. 14, арк. 14; ДАМО, ф. 222 Миколаївська міська дума, оп. 1, спр. 1280, арк. 1.
12. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными раъяснениями / Составил М.И.Мыш. – С. 24.
13. Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм в 1874 г. с приложением объяснительных записок членов управы, заведовавших ее отделениями. – Одесса, 1875. – С. 82, 91; Одесса (1794-1894) / Издание городского Одесского Управления. К столетию города. – Одесса, 1895. – С. 22, 24, 26.

14. Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм в 1874 г. с приложением... – С. 82-83; Одесса (1794-1894). – С. 22, 24, 26.
15. Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм в 1874 г. с приложением... – С. 85-86, 89-90.
16. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр.2744, арк.. 12-15.
17. Там само. Арк. 16-17.
18. Там само. Арк. 21-22.
19. Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. – Херсон, 1909. – С. 9, 19-20.
20. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 2744, арк.23.
21. Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм в 1874 г. с приложением... – С. 93.
22. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 68, спр. 466, арк. 5.
23. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп.1, спр.3857, арк.1.
24. Дамашке А. Задачи городского хозяйства. – М., 1904. – С. 139.
25. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 2490. – арк. 2; спр. 2498, арк. 2.
26. Там само. – Спр. 2650, арк. 17.
27. Там само. – Спр. 2498, арк. 2.
28. Там само. – Арк. 1.
29. Отчет Херсонской городской управы за 1907 г. – Херсон, 1908. – С. 281.
30. Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. – Херсон, 1909. – С. 22.
31. Там само. – С. 20.
32. Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм в 1874 г. с приложением... – С. 94.
33. Отчет о деятельности Одесской городской управы и о состоянии подведомственных ей частей за 1879 г. – Одесса, 1880. – С. 23; ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 94, спр. 219, арк. 4.
34. Одесса (1794-1894). – С. 347.
35. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 2, арк. 6; Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. – С. 70-71.
36. Одесса (1794-1894). – С. 34-35.
37. Городовое положение: Изд. 1892 г. по Продолжениям 1906, 1908 гг. – Ст. 793.
38. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 116, спр. 487, арк. 2.

39. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными раъясненіями / Составил М.И.Мыш. – С. 64.
40. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 68, спр. 466, арк. 4-9, 14.
41. Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. – М., 1908. – С. 80.
42. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными раъясненіями / Составил М.И.Мыш. – С. 64.
43. Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одесы на 1894 г. с приложением отчета о движении специальных капиталов и о денежных оборотах по городским суммам и с объяснительною запискою Финансового отдела управы. – Одесса, 1895. – С. 14-15.
44. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 68, спр. 466, арк. 8-9, 17,24.
45. Там само. Оп. 70, спр. 412, арк. 12-13.
46. Одесса (1794-1894). – С. 313.
47. Отчет Одесской городской управы за 1912 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительныя записка к финансовому отчету Управы за 1912 г. – Одесса, 1914. – С. 340.
48. Отчет Одесской городской управы за 1914 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительныя записка к финансовому отчету Управы за 1914 г. – Одесса, 1916. – С. 4, 6.
49. Одесса (1794-1894). – С. 316.
50. Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. – М., 1908. – С. 80.
51. Отчет Одесской городской управы за 1907 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительныя записка к финансовому отчету Управы за 1907 г. – Одесса, 1909. – С. 4-6.
52. Там само.
53. Там само. – С. 7-8.
54. Отчет Одесской городской управы за 1912 г. – С. 2-3.
55. Отчет Одесской городской управы за 1914 г. – С. 6.
56. Там само.
57. Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1902 г. – Николаев, 1903. – С. VII.

58. Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1903 г. – Николаев, 1904. – С. 109-110.
59. ДАМО, ф. 222 Миколаївська міська дума, оп. 1, спр. 1471, арк. 2; ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 2983, арк. 9, 3.
60. Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1896 г. – Николаев, 1897. – С. 124-125.
61. Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1898 г. – Николаев, 1899. – С. 103.
62. Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1899 г. – Николаев, 1900. – С. 101, 105.
63. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр.3530, арк. 13.
64. Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1903 г. – Николаев, 1904. – С. 110; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1904 г. – Николаев, 1905. – С. 109; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1907 г. – Николаев, 1908. – С. 114.
65. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 3661, арк.4.
66. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міска управа, оп. 1, спр. 3530, арк.11.
67. Отчет Херсонской городской управы за 1896 г. – Херсон, 1897. – С. 97.
68. Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. – М., 1908. – С. 80.
69. Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. – Херсон, 1909. – С. 20.
70. Отчет Херсонской городской управы за 1900 г. – Херсон, 1901. – С. 272, 355-358; Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. – Херсон, 1909. – Прил. – С. 21.
71. Отчет Херсонской городской управы за 1907 г. – Херсон, 1908. – С. 151, 280, 283-284.
72. Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. – Херсон, 1909. – Прил. – С. 20, 75, 201.
73. Там само. – С. 23-24.
74. Там само. – С. 24-25, 30-31.
75. Там само. – С. 35-37.
76. Там само. – С. 39-43.
77. Смета доходов и расходов города Херсона на 1910 год. – Херсон, 1910. – С. 2.
78. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 8, арк. 5, 10-12, 15.

79. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными раъясненіями / Составил М.И.Мыш. – Изд. 7. – СПб., 1910. – С. 22.
80. Отчет Одесской городской управы за 1907 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительныя записка к финансовому отчету Управы за 1907 г. – Одесса, 1909. – С. 8.
81. Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. – Прил. – С. 17.
82. Отчет Херсонской городской управы за 1907 г. – Херсон, 1908. – С. 128.
83. Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. – Прил. – С. 75, 78, 200.
84. Смета доходов и расходов города Херсона на 1910 год. – С. 2.
85. Городовое Положение 16/28 июня 1870 г. // Полное собрание законов Росийской империи. – Собрание 2. – СПб., 1874. – Т. 45. – Отдел. 1. – №48498. – С. 834.
86. Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. – Прил.- С. 11, 15-17.
87. Там само. – С. 70-71.
88. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными раъясненіями / Составил М.И.Мыш. – Изд. 7. – СПб., 1910. – С. 63, 66.
89. Одесса (1794-1894). – С. 347.
90. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 81, спр. 274, арк.. 1.
91. Отчет Херсонской городской управы за 1894 г. – Херсон, 1895. – С. 78.
92. Отчет Херсонской городской управы за 1900 г. – Херсон, 1901. – С. 357; Отчет Херсонской городской управы за 1907 г. – Херсон, 1908. – С. 248-250.
93. Отчет Херсонской городской управы за 1900 г. – С. 272, 355-358.
94. Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. – Прил. – С. 40, 43, 72-75.
95. Отчет Херсонской городской управы за 1900 г. – С. 127-128; Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. – Прил. – С. 76-77.
96. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 122, спр. 106, арк.. 2.
97. Одесса (1794-1894). – С. 196, 254, 795, 797.
98. Отчет Херсонской городской управы за 1896 г. – Херсон, 1897. – С. 259.
99. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 10; спр. 11, арк. 11.

100. Календарь-справочник Городского деятеля на 1912 г. / Сост. Б.Б. Веселовский. – СПб. – С. 284.
101. Горбачев В.П. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харків, 1995. – С. 160.
102. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 95-а, спр. 458, арк. 1.
103. Там само. оп. 94, спр. 213, арк.. 1.
104. Мирончук В.Д. История Екатерининской железной дороги и ее роль в социально-экономическом развитии Юга России (посл. четв. XIX – н. XX в.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – Днепропетровск, 1979. – С. 4, 31.
105. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 2650, арк. 29.
106. Одесса (1794-1894). – С. 200.
107. Енциклопедія Українознавства / Репринтне відтворення видання 1955-1984 років. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 816-1814.
108. Одесса (1794-1894). – С. 197, 202, 213.
109. Там само. – С. 147.
110. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 121, спр. 22, арк.. 4, 6; спр. 44, арк. 6.
111. Там само. Спр. 111, арк. 4, 6.
112. Там само. Оп. 122, спр. 108, арк.. 1-2, 7-9.
113. Там само. Арк. 7-9, 13, 21.
114. Ведомости Одесского городского общественного управления. – 1894. – 14 квітня, 20 жовтня.
115. ДАОО, ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника, оп. 3, спр. 2574, арк. 40-41.
116. Там само. Арк. 40-41, 84.
117. Там само. Ф. 16 Одеська міська управа, оп. 122, спр. 203, арк. 1-3; спр. 271, арк.. 1.
118. Там само. Спр. 271, арк. 2.
119. Там само. Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника, оп. 3, спр. 2377, арк. 194-195.
120. Там само. Ф. 16 Одеська міська управа, оп. 94, спр. 684, арк. 2.
121. ДАМО, ф. 239 Миколаївський міський статистичний комітет оп. 1, спр. 21, арк..8.
122. Енциклопедія Українознавства. 1994. – Т. 4. – С. 1531.
123. ДАМО, ф. 222 Миколаївська міська дума, оп. 1, спр. 1214.
124. Обзор Николаевского градоначальства за 1903 г. – Николаев, 1904. – С. 9.
125. Ге Г.Н. Исторический очерк 100-летнего существования г.Николаева (1790 – 1890). – Николаев, 1890. – С. 40.

126. ДАМО, ф. 222 Миколаївська міська дума, оп. 1, спр. 1652, арк.. 3.
127. Там само. Ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 543, арк. 15.
128. Ге Г.Н. Исторический почерк. – С. 75.
129. ДАМО, ф. 222 Миколаївська міська дума, оп. 1, спр. 1619, арк.4.
130. Там само. Ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 847; ф. 222 Миколаївська міська дума, оп. 1, спр. 1649, арк. 3.
131. Там само. Ф.216, оп. 1, спр. 2066, арк.. 5, 28.
132. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными раъяснениями / Составил М.И.Мыш. – С. 213.
133. ДАМО, ф. 222 Миколаївська міська дума, оп. 1, спр. 1662, арк.. 7-8.
134. Отчет начальника Николаевского торгового порта за 1906 г. – Николаев, 1907. – С. 2; ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 3686, арк. 586.
135. Мирончук В.Д. История Екатерининской железной дороги. – С. 6.
136. Євлампієв А., Литвиненко Л. Міжнародні економічні зв'язки Миколаєва з країнами світу. Історія та сучасність // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Зб. наук. пр.: У 2 ч. – Частина ІІ. – Миколаїв, 1998. – С. 138-139.
137. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 3585, арк.. 1.
138. Горловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления. – С. 148.
139. Там само. С. 97-99.
140. Там само. С. 99-100.
141. Там само. С. 68-69.
142. Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1906 г. – Николаев, 1908. – С. 104-106, 109.
143. Обзор Херсонской губернии за 1905 г. (Приложение к Всеподданнейшему отчету Херсонского губернатора). – Херсон, 1906. – С. 59.
144. ДАХО, ф. р-436 Херсонська окружна планова комісія, оп. 1, спр. 9, арк. 14.
145. Там само. Ф. 180 Управління робіт Херсонського порту, оп. 1, спр. 2; спр. 4.
146. Центральний державний історичний архів України м.Київ, ф. 692 Правління Київського округу шляхів сполучення, оп. 45, спр.

16, арк.. 14, 31-32, 43; ДАХО, ф. 180 Управління робіт Херсонського порту, оп. 1, спр. 2, арк. 5-6.
147. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 4, арк. 9, 20, 23, 29-30, 33.
148. Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. – Херсон, 1909. – С. 84.
149. Отчет Херсонской городской управы за 1900 г. – Херсон, 1901. – С. 277-278.
150. Там само. – С. 278-279.
151. Там само. – С. 279-280.
152. Отчет Херсонской городской управы за 1896 г. – Херсон, 1897. – С. 254.
153. Горловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия. – С. 149-151.
154. Мирончук В.Д. История Екатерининской железной дороги. – С. 82.
155. Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60 – 90 рр.). – К., 1959. – С. 208.
156. Отчет Херсонской городской управы за 1900 г. – С. 277.
157. Мирончук В.Д. История Екатерининской железной дороги. – С.119.
158. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 4, арк. 5-6.
159. Отчет Херсонской городской управы за 1900 г. – С. 281-288.
160. Там само. – С. 289-291.
161. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 4, арк.5.
162. Календарь-справочник Городского деятеля на 1912 г. / Сост. Б.Б. Веселовский. – СПб. – С. 0440.
163. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 5, арк. 22-23.
164. Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. – С. 76.
165. ДАХО, ф. 180 Управління робіт Херсонського порту, оп. 1, спр. 2, арк. 3-5.
166. Там само. – Арк. 5-7.
167. Там само. – Спр. 4, арк. 3.
168. Там само. – Спр. 2, арк. 8.
169. Мирончук В.Д. История Екатерининской железной дороги. – С.114, 116.
170. Отчет Херсонской городской управы за 1907 г. – С. 187, 189.
171. Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. – С. 88.
172. ДАХО, ф. 180 Управління робот Херсонського порту, оп. 1, спр. 4, арк. 12, 14.
173. Там само. – Арк. 13.
174. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 3786, арк. 1.

175. ДАХО, ф. 296 Управління по спорудженню залізничної колії Джанкой – Херсон товариства Чорноморської залізниці, м.Херсон, оп. 1, спр. 44, арк. 3.
176. Там само. Ф. 180 Управління робот Херсонського порту, оп. 1, спр. 4, арк. 10-11.
177. Там само. Ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 5, арк.. 20.

Розділ 3

1. Городовое Положение 16/28 июня 1870 г. // Полное собрание законов Росийской империи. – Собрание 2. – СПб., 1874. – Т. 45. – Отдел. 1. – №48498. – С. 823.
2. Тотомианц В.О. Муниципализация промышленных предприятий.- М., 1902. – С. 171.
3. . Рындзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России вт. п. XIX в. – М., 1983. – С. 212.
4. Городовое Положение 16/28 июня 1870 г. – С. 837.
5. Колычев А. По городским вопросам. – С. 118.
6. Рисс А. Основы муниципального хозяйства / Под ред. М.Р.Загряцкова. – Рига, 1914. – С. 57.
7. . Тотомианц В.О. Муниципализация промышленных предприятий.- С. 150, 152.
8. Тотомианц В.О. Самоуправление и городское хозяйство. – СПб., 1910. – С. 76.
9. Новиков А. Записки о городском самоуправлении. – СПб., 1904. – С.20.
10. Мошкин А.А. Учет бюджетов городов и земств. – М., 1911. – С.42.
11. Шипулинский О. Городской социализм. – М., 1917. – С. 16.
12. Загряцков М. Социальная деятельность городского самоуправления на Западе: Вып. 1: Проблемы муниципализации. К., 1906. – С. 59.
13. Тотомианц В.О. Задачи городского самоуправления. – СПб., 1906. – С. 21-22.
14. Там само. С. 76.
15. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными раъяснениями / Составил М.И.Мыш. – С. 72-73.
16. Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1900 г. – С. 101.
17. Южанин. – Николаев. – 1894. – № 22; 2.
18. Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1900 г. – С. 99.

19. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр.3530, арк. 49.
20. Там само. – Спр. 1809, арк. 8; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1907 г., 1908. – С. 116.
21. ДАМО, ф. 222 Миколаївська міська дума, оп. 1, спр. 1765, арк.. 6; спр. 1791, арк.. 1.
22. Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм в 1888 г., о деятельности ее и о состоянии подведомственных ей частей. – Одесса, 1889. – С. 93; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одесы на 1894 г. с приложением отчета о движении специальных капиталов и о денежных оборотах по городским суммам и с объяснительною запискою Финансового отдела управы. – Одесса, 1895. – С. 43.
23. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 122, спр. 159, арк.. 12.
24. Отчет Одесской городской управы за 1907 г. – Одесса, 1909. – С. 267-268.
25. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 121, спр. 144, арк.. 2.
26. Ведомости Одесского городского общественного управления. – 1890. -16 сен. – С. 2-3.
27. Известия Одесской городской думы. – 1892. – 21 сен. – С. 2; 14 нояб. – С. 1.
28. Одесса (1794-1894). – С. 364.
29. Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одесы на 1894 г. – Одесса, 1895. – С.45.
30. Одесса (1794-1894). – С. 362, 364.
31. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 81, спр. 337, арк.. 87, 93, 97, 231; оп. 82, спр. 472, арк.. 17, 23.
32. Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одессы за 1907 г. – С. 304.
33. Отчет Одесской городской управы за 1912 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительныя записка к финансовому отчету Управы за 1912 г. – Одесса, 1914. – С. 481-482.
34. Памятная книжка Херсонского городского общественного управления. – Херсон, 1879. – Кн. 16. – Полугодие 1. – С. 15-17.
35. Горловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия. – С. 174.
36. Отчет Херсонской городской управы за 1900 г. – Херсон, 1901. – С. 214-217.
37. Отчет Херсонской городской управы за 1893 г. – Херсон, 1894. – С. 227; Отчет Херсонской городской управы за 1896 г. – Херсон, 1897. – С. 46-47, 254.
38. Отчет Херсонской городской управы за 1907 г. – С. 222.

39. Тотомианц В.О. Муниципализация промышленных предприятий.- С. 39.
40. Горловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия. – С. 9.
41. Одесский водопровод // Одесский вестник. – 1887. – N282. – 20 октября.
42. Доклад комиссии для разработки вопроса о водоснабжении города // Известия Одесской городской думы. – 1895. – N1. – Ч. 3. – С. 10, 12; Заключение управляющего Одесским водопроводом інженера И.О.Платса // Известия Одесской городской думы. – 1897. – N10. – С. 42-51; К вопросу о выкупе городом Одесского водопровода: N115 постановление Одесского городского управления // Известия Одесской городской думы. – 1895. – N1. – Ч. 9. – С. 44-46.
43. Заключение управляющего Одесским водопроводом інженера И.О.Платса // Известия Одесской городской думы. – 1897. – N10. – С. 49-50.
44. Там само. – С. 50-52.
45. Отчет Одесской городской управы за 1898 г. – С. 396.
46. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 1014, арк.15.
47. Красюк А.И., Кязымова Г.Ф. История Одесского водопровода (Краткий исторический очерк). – Одесса, 1993. – С. 61.
48. Отчет Одесской городской управы за 1907 г.- 30-31.
49. К канализации Одессы // Одесский вестник. – 1884. – N108. – 15 мая.
50. Отчет Одесской городской управы за 1912 г. – С. 231.
51. Красюк А.И., Кязымова Г.Ф. История Одесского водопровода. – С.67.
52. Там само. – С. 68.
53. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 94, спр. 524, арк.. 1.
54. Николаеву 200 лет (1789-1989). – С. 101.
55. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 2542, арк. 2-4, 10, 14, 17, 20.
56. Ге Г.Н. Исторический почерк. – С. 93.
57. Южанин. – 1894. – N121. – С. 2.
58. Южная Россия. – 1902. – № 8-9. – С. 2.
59. Николаеву 200 лет. – 101.
60. ДАМО, ф. 222 Миколаївська міська дума, оп. 1, спр. 1649, арк. 1.
61. Обзор Николаевского градоначальства за 1912 г. – С. 27.
62. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 3686, арк. 65.
63. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 94, спр. 101, арк. 49.

64. Красюк А.И., Кязымова Г.Ф. История Одесского водопровода .- С. 69.
65. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 94, спр. 524, арк. 1.
66. Красюк А.И., Кязымова Г.Ф. История Одесского водопровода – С. 70-72, 74.
67. Горловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия. – С. 168.
68. Отчет Херсонской городской управы за 1896 г. – С. 149.
69. Отчет Херсонской городской управы за 1907 г. – С. 339, 343.
70. Там само. – С. 331.
71. Там само. – С. 330.
72. Тотомианц В.О. Муниципализация промышленных предприятий.- С. 17.
73. Южная Россия. – 1902. – N81. – С. 2.
74. Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1905 г. – Николаев, 1907. – С. 112.
75. ДАМО, ф.222 Миколаївська міська дума, оп.1, спр.1748, арк.1, 3.
76. Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1909 г. – Николаев, 1910. – С. 119.
77. Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление. – СПб., 1902. – Т. 1: Этюды, очерки и заметки. – С. 248.
78. ДАМО, ф.222 Миколаївська міська дума, оп.1, спр.1748, арк.3, 4.
79. Там само. – Ф.16 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр.
80. 3645, арк. 15.
81. Николаеву 200 лет. – С. 115.
82. Электрическое освещение в Одессе // Одесский вестник. – 1884. – N206. – 19 сентября. – С. 2; К вопросу об учреждении в Одессе центральной электрической станции // Одесский вестник. – 1886. – 12 июля; К устройству электрической станции // Одесский листок. – 1887. – N20. – 20 августа; 22 августа; О городской электрической станции // Одесский вестник. – 1893. – 28 мая.
83. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 121, спр. 205, арк.. 1.
84. Ведомости Одесского городского общественного управления. – 1891. -30 ноября. – С. 2.
85. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 122, спр. 105, арк.. 5.
86. К устройству электрического трамвая в Одессе // Одесский листок. – 1898. – N294. – 11 декабря.
87. Отчет Херсонской городской управы за 1900 г. – Херсон, 1901; Сборник определений 1-го Департамента Правительствующего Сената по городским и земским делам за 10 лет (1891-1900) / Сост. Я.А.Канторович . – СПб., 1903; ДАОО, ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника, оп. 3, спр. 2377; ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 5.

88. Отчет комиссии по устройству электрического освещения в г.Херсоне. – Херсон, 1910. – С. II-VII; Отчет Херсонской городской управы за 1907 г. – Херсон, 1908. – С. 169.
89. Там само. – С. XIV-XV; С.157.
90. Отчет комиссии по устройству электрического освещения в г.Херсоне. – С. XVI,40,73, 164.
91. Там само. С. XXI.
92. Отчет Херсонской городской управы за 1907 г. – С. 48-53.
93. Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. – Херсон, 1909. – С. 178.
94. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 11, арк.. 11.
95. ДАМО, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр.
96. 3798, арк. 48.
97. Там само. – Спр. 2400, арк.. 4.
98. Там само. – Спр. 3798, арк. 79.
99. Там само. – Арк. 48, 61.
100. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 122, спр. 112, арк.. 2.
101. Там само. – Оп. 78, спр. 450, арк.. 16, 21.
102. Ведомости Одесского городского общественного управления. – 1894. – 14 мая. – N17. С. 5.
103. Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одесы на 1894 г. – С. 30.
104. Отчет Одесской городской управы за 1898 г. – Одесса, 1899. – С. 257.
105. Отчет Одесской городской управы за 1907 г. – С. 387, 390.
106. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 88, спр. 147-б, ч. III, арк. 248.
107. Там само. – Спр. 147-в, ч. IV, арк. 320, 326-328.
108. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 12; спр. 13, арк. 1, 74.
109. Там само. – Спр. 13, арк.. 1, 4, 89.
110. ЦДАВО України, ф. 1062 Міністерство земельних справ Директорії 1919-1920, оп. 1, спр. 128. – арк.. 35-36.
111. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 13, арк.. 74, 89, 91.
112. ЦДАВО України, ф. 1115 Українська Центральна Рада, оп. 1, спр. 6, ч. 1, арк.. 64.
113. Отчет о деятельности городского контроля за 1910 г. – Одесса, 1911. – С. 8.
114. Отчет Одесской городской управы за 1912 г. – 306-307.
115. Отчет Одесской городской управы за 1913 г. – Одесса, 1916. – С. 6, 7, 35.

116. Тотомианц В.О. Муниципализация промышленных предприятий. – С. 135.
117. Тригуб П.М., Довгань Н.Ю. Діяльність Миколаївської міської думи в галузі освіти, охорони здоров'я, фізичного виховання і спорту (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск VII. – Запоріжжя, 1999. – С. 13.
118. Новиков А. Записки о городском самоуправлении. – СПб., 1904. – С. 24.
119. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 122, спр. 159, арк.. 6.
120. Отчет Одесской городской управы за 1907 г. – С. 247.
121. Тотомианц В.О. Муниципализация промышленных предприятий. – С. 135.
122. Отчет Одесской городской управы за 1912 г. – С. 139.
123. Там само. – С. 140-141.
124. Там само. – С. 143, 145.
125. ДАОО, ф.16 Одеська міська управа, оп.123, спр.1212, арк.1, 14.
126. Там само. – Оп. 94, спр. 219, арк.. 2-3.
127. Там само. – Арк. 3, 5-6.
128. ЦДАВО України, ф. 1061 Міністерство земельних справ Української держави, оп. 1, спр. 436, арк.. 1-2.
129. Шипулинский О. Городской социализм. – М., 1917. – С. 21.
130. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 88, спр. 147-а, ч.II, арк. 11-14, 16.
131. Там само. – Оп. 94, спр. 513, арк.. 3-4.
132. Там само. – Оп. 123, спр. 183, арк. 1-2, 25.
133. Там само. – Арк. 32-33.
134. . Рандлер В.А. Стирка белья и Одесская прачечная // Известия Одесской городской думы. – 1902. – Т. I. – С. 1368-1376.
135. Дмитриев Н.П. Одесская городская прачечная // Известия Одесской городской думы. – 1902. – Т. 2. – С. 1458, 1462.
136. Там само. – С. 1460, 1462.
137. Отчет Одесской городской управы за 1907 г. – С. 236.
138. Одесса (1794-1894). – С. 552,554- 556,558.
139. Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм в 1874 г. – С. 26.
140. Отчет Одесской городской управы за 1912 г. – С. 470.
141. Одесса (1794-1894) . – С. 556.
142. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 66, спр. 515, арк.. 5, 7, 9, 29.
143. Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одесы на 1894 г.- С. 26.

144. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 94, спр. 101, арк.. 49.
145. Там само. – Спр. 496, арк. 1, 3.
146. Там само. – Спр. 490, арк. 3.
147. Там само. – Спр. 653, арк.. 3.

Розділ 4

1. Городское дело. – 1917. – N8. – С.323.
2. Велихов Л. Основы городского хозяйства: Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах. – М.-Л.: Госуд-е изд-во, 1928. – С. 294; Головко О.М. Харківське міське самоврядування у 1893-1917 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Харків, 1997. – С. 46.
3. ДАМО, ф. 222 Миколаївська міська дума, оп. 1, спр. 1810, арк. 1-2; ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп.2, спр.1, арк.28, 32.
4. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 2, спр. 1, арк. 29.
5. Там само. – Арк. 30, 38.
6. ЦДАВО України, Ф. 1115 Українська Центральна Рада, оп. 1, спр. 37, арк. 7.
7. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 2, спр. 1, арк. 28.
8. ДАМО, ф. 229 Канцелярія Миколаївського градоначальника оп. 4, спр. 569, арк.. 1-2, 24, 30.
9. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 24, арк.. 76.
10. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 94, спр. 101, арк. 43-45.
11. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 94, спр. 173, арк. 4; ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 2, спр. 1, арк. 28.
12. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 123, спр. 1212, арк. 6.
13. Там само. Спр. 1158, арк.. 4.
14. Гусарєв В.Д., Цельєв О.В. Деякі аспекти функціонування міліції в системі громадянського суспільства // Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / Укл. В.Ф.Сіренко, В.І.Тимошенко, Т.І.Ковальчук та ін. – К., – 1997. – С. 56.
15. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 123, спр. 1466, арк.. 2; ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 2, спр. 1, арк. 40.
16. Твердохлебов В. Местные финансы. – Одесса, 1919. – С. 296.
17. Терещенко Ю.І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. – К., 1974. – С.16, 39.
18. Там само. – С. 91-92, 118.
19. Яневський Д.Б. Маловідомі конституційні акти України 1917-1920 рр. // Історичні зошити. – К., 1991. – №2. – С. 12.

20. ЦДАВО України, ф. 1060 Генеральне секретарство земельних справ. Народне міністерство земельних справ УНР, оп. 1, спр.24, арк. 17.
21. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 17, арк.. 3.
22. Конституційні акти України 1917-1920 рр. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 67.
23. Яневський Д.Б. Маловідомі конституційні акти України – С. 44.
24. Твердохлебов В. Местные финансы. – С. 47.
25. Херсону 200 лет. – С. 106-107.
26. Копиленко М., Копиленко О. Місцеве самоврядування в УНР: теоретична модель і практика державного будівництва // Місцеве самоврядування в Україні. – К. – 1994. – С. 21.
27. ЦДАВО України, ф. 1064 Рада Міністрів Української Держави, оп. 1, спр. 141, арк. 12.
28. Там само. – Спр. 106, арк. 1.
29. Конституційні акти України 1917-1920 рр. – С. 67.
30. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1060 Генеральне секретарство земельних справ. Народне міністерство земельних справ УНР, оп. 1, спр. 6, арк. 4; ф. 1061 Міністерство земельних справ Української держави, оп. 1, спр. 128, арк.. 84, 91.
31. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 16, арк. 6, 8, 11, 13, 29, 39-40.
32. ЦДАВО України, ф. 1060 Генеральне секретарство земельних справ. Народне міністерство земельних справ УНР, оп. 1, спр. 6, арк. 4.
33. Там само. – Ф. 1061 Міністерство земельних справ Української держави, оп. 1, спр. 320, арк.. 11.
34. Там само. – Ф. 1064 Рада Міністрів Української Держави, оп. 1, спр. 101, арк. 1; спр. 102, арк. 1.
35. Конституційні акти України 1917-1920 рр. – С.71.
36. ЦДАВО України, ф. 1115 Українська Центральна Рада, оп. 1, спр. 1, арк. 185-186.
37. Там само. – Ф. 1092 Міністерство внутрішніх справ УНР, оп. 2, спр. 185, арк.. 6, 10.
38. Там само. – Ф. 1063 Генеральне Секретарство Центральної Ради. Рада Народних Міністрів УНР, оп. 2, спр. 2, арк. 10.
39. Конституційні акти відновленої Української держави 1917-1919 рр. і їхня політично-державна якість / Костів К. – Торонто, 1964. – С. 97, 99-100.
40. ЦДАВО України, ф. 1063 Генеральне Секретарство Центральної Ради. Рада Народних Міністрів УНР, оп. 2, спр. 2, арк. 111.

41. ЦДАВО України, ф. 1064 Рада Міністрів Української Держави, оп. 1, спр. 78, арк.. 1.
42. Копиленко М., Копиленко О. Місцеве самоврядування і місцева адміністрація Української гетьманської держави // Місцеве самоврядування в Україні. Видання Фонду сприяння становленню і розвитку місцевого та регіонального самоврядування. – К. – 1994. – С. 29.
43. Там само. – С. 1.
44. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 123, спр. 1378, арк. 14.
45. Там само. – Оп. 94, спр. 101, арк.. 25; оп. 123, спр. 1389, арк. 1.
46. ЦДАВО України, ф. 1064 Рада Міністрів Української Держави, оп. 1, спр. 13, арк. 58.
47. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 94, спр. 154, арк.. 1.
48. ЦДАВО України, ф. 1064 Рада Міністрів Української Держави, оп. 1, спр. 1, арк. 27.
49. Там само. – Спр. 117, арк. 1.
50. ДАОО, ф. 16 Одеська міська управа, оп. 94, спр. 153, арк.. 3.
51. Там само. – Оп. 123, спр. 1514, арк. 4, 5; спр. 1596, арк.. 3, 7.
52. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 2, спр. 1, арк.. 28.
53. Копиленко М., Копиленко О. Місцеве самоврядування і місцева адміністрація Української гетьманської держави. – С. 31.
54. ЦДАВО України, ф. 1216 Міністерство внутрішніх справ Української Держави, оп. 1, спр. 122, арк. 1.
55. Конституційні акти України 1917-1920 рр. – С. 82.
56. Копиленко М., Копиленко О. Місцеве самоврядування і місцева адміністрація Української гетьманської держави. – С. 1.
57. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 2, спр. 1, арк. 75-76.
58. ЦДАВО України, ф. 1216 Міністерство внутрішніх справ Української Держави, оп. 1, спр. 74, арк. 101-102.
59. Там само. – Ф. 1064 Рада Міністрів Української Держави, оп. 2, спр. 12-а, арк. 5, 8.
60. Там само. – Спр. 12, арк.. 1.
61. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 16, арк. 47.
62. ЦДАВО України, ф. 1061 Міністерство земельних справ Української держави, оп. 1, спр. 155, арк.. 26, 47.
63. Там само. – Спр. 162, арк. 28; ф. 1064 Рада Міністрів Української Держави, оп. 1, спр. 13, арк.. 23.
64. Конституційні акти відновленої Української держави 1917-1919 рр. і їхня політично-державна якість / Костів К. – С. 134.
65. Копиленко М., Копиленко О. Місцеве самоврядування і місцева адміністрація Української гетьманської держави. – С. 1.

66. ЦДАВО України, ф. 1064 Рада Міністрів Української Держави, оп. 2, спр. 14, арк. 1-2.
67. Конституційні акти відновленої Української держави 1917-1919 рр. і їхня політично-державна якість / Костів К. – С. 145-146.
68. ЦДАВО України, ф. 1092 Міністерство внутрішніх справ УНР, оп. 1, спр. 7, арк. 2-3.
69. Конституційні акти відновленої Української держави 1917-1919 рр. і їхня політично-державна якість / Костів К. – С. 178.
70. ЦДАВО України, ф. 1092 Міністерство внутрішніх справ УНР, оп. 1, спр. 117, арк. 3, 5.
71. Там само. – Ф. 1065 Рада Міністрів УНР, оп. 4, спр. 7.
72. Там само. – Ф. 1118 Міністерство торгівлі і промисловості Української Держави, оп. 1, спр. 39, арк. 3.
73. Там само. – Ф. 1092 Міністерство внутрішніх справ УНР, оп. 1, спр. 7, арк.. 30-31.
74. Там само. – Ф. 1062 Міністерство земельних справ Директорії 1919-1920, оп. 1, спр. 100, арк.. 1, 3, 20.
75. Там само. – Ф. 1065 Рада Міністрів УНР, оп. 1, спр. 294, арк.. 5.
76. ДАХО, ф. 4 Херсонська міська управа, оп. 1, спр. 20, арк. 1.
77. Там само. – Спр. 21, арк. 2, 9.

ДОДАТКИ

Додаток А

Динаміка і структура бюджетних надходжень та фінансова забезпеченість міст

Таблиця 1

Рік	Бюджетні надходження			Чисельність населення			Кількість карбованців на одного мешканця		
	Одеса	Мико-лаїв	Херсон	Одеса	Мико-лаїв	Херсон	Одеса	Мико-лаїв	Херсон
1871	-	-	84.381	-	-	-	-	-	-
1872	-	-	104.847	-	-	-	-	-	-
1873	1.638.368	126.588	121.156	-	-	-	-	-	-
1874	1.263.561	185.472	156.425	-	-	-	-	-	-
1875	-	174.315	129.012	-	-	-	-	-	-
1876	-	204.914	133.422	-	-	-	-	-	-
1877	-	220.629	145.528	-	-	-	-	-	-
1878	-	292.734	149.872	-	-	-	-	-	-
1879	-	315.855	157.625	-	-	-	-	-	-
1880	-	297.297	169.045	-	-	-	-	-	-
1881	-	352.491	176.931	-	-	-	-	-	-
1882	-	287.904	206.480	-	-	-	-	-	-
1883	1.831.975	322.281	229.889	-	-	-	-	-	-
1884	-	367.589	215.341	-	-	-	-	-	-
1885	2.210.325	394.971	305.986	-	-	-	-	-	-
1886	-	426.776	377.309	-	-	-	-	-	-
1887	-	481.463	331.498	-	-	-	-	-	-
1888	2.868.069	538.697	409.730	-	-	-	-	-	-
1889	-	532.381	367.433	332.711	81.490	55.051	8,6*	6,5	6,7
1890	-	476.456	374.915	335.128	82.207	55.471	-	5,8	6,8
1891	-	452.111	384.758	338.215	82.804	56.061	-	5,5	6,9

Таблиця 1 (продовження)

Рік	Бюджетні надходження			Чисельність населення			Кількість карбованців на одного мешканця		
	Одеса	Миколаїв	Херсон	Одеса	Миколаїв	Херсон	Одеса	Миколаїв	Херсон
1892	3.118.089	-	426.113	340.526	82.197	55.759	9,2	5,5*	7,6
1893	3.373.651	-	360.518	342.977	83.212	56.500	9,8	-	6,3
1894	-	637.919	360.394	346.789	84.252	57.182	9,8*	7,6	6,3
1895	-	622.588	355.736	357.804	85.343	57.921	-	7,3	6,1
1896	-	650.849	-	376.302	86.271	59.076	11,2*	7,5	6,0*
1897	6.653.300	574.600	350.872	380.271	87.418	60.432	11,1	6,6	5,8
1898	5.086.300	793.384	367.939	385.020	88.507	61.427	13,2	9,0	6,0
1899	5.117.300	676.028	389.421	389.911	89.893	62.308	13,1	7,5	6,3
1900	5.339.800	641.527	335.500	394.039	91.274	63.042	13,6	7,8	5,3
1901	5.430.000	718.623	374.100	398.656	92.491	63.584	13,6	7,8	5,9
1902	5.811.800	663.079	388.800	404.148	94.047	63.988	14,4	7,1	6,1
1903	5.430.500	894.711	394.500	410.004	95.269	64.554	13,2	9,4	6,1
1904	5.766.000	811.838	458.100	415.484	97.189	64.999	13,9	8,4	7,1
1905	5.610.000	684.136	439.100	420.194	90.407	65.669	13,4	7,6	6,7
1906	6.889.216	845.436	480.600	487.589	100.598	66.568	14,1	8,4	7,2
1907	7.346.976	1.088.604	492.080	496.018	101.458	67.235	14,8	10,7	7,3
1908	6.431.727	952.625	628.500	537.631	102.036	67.309	11,9	9,3	9,3
1909	7.500.745	969.045	753.600	565.130*	103.344	67.750	13,3	9,4	11,1
1910	8.112.535	1.197.745	664.500	592.650*	104.929	68.012	13,7	11,4	9,8
1911	8.641.711	1.283.954	810.188	620.155	105.990	69.043	13,9	12,1	11,7
1912	9.096.218	1.350.861	840.353	631.040	109.529	69.555	14,4	12,3	12,1
1913	9.355.612	1.842.426	967.063	648.472	109.855	70.023	14,4	16,8	13,8
1914	-	1.757.456	-	660.000	-	-	-	-	-
1915	-	2.055.434	-	-	-	-	-	-	-

* Підраховано за пересічними показниками

Таблиця 2. ***Структура надходжень до міського бюджету***

Рік	Міста	Збори та мита (%)	Різні надходження (%)	Прибутки	
				%	крб.
1897	Одеса	14,0	54,9	31,1	2.068.400
	Миколаїв	6,0	38,8	55,2	317,.00
	Херсон	3,6	15.8	80,6	282.837
1898	Одеса	30,1	33,8	36,1	1.636.800
	Миколаїв	8,1	23,3	68,6	394.500
	Херсон	3,1	20,1	76,8	282.699
1899	Одеса	21,1	26,8	52.1	2.666.400
	Миколаїв	6,8	27,3	65,9	367.500
	Херсон	9,4	5,8	84,8	330.242
1900	Одеса	23.4	23.3	53,3	2.847.300
	Миколаїв	7,1	32,4	60,6	311.900
	Херсон	4,4	9,6	86,0	288.377
1901	Одеса	32,4	25,0	42,6	2.317.100
	Миколаїв	18,3	34,7	47,0	289.300
	Херсон	7,2	37,5	55.3	295.400
1903	Одеса	32,9	21,4	45,7	2.483.800
	Миколаїв	20,0	21,9	58,1	352.377
	Херсон	10,7	5,8	83,5	327.900
1904	Одеса	30,7	22,1	47,2	2.719.200
	Миколаїв	17,7	17,9	64,4	469.300
	Херсон	10,2	7,0	82,8	361.100
1905	Одеса	29,3	32,1	38,6	2.164.800
	Миколаїв	16,4	23,6	60,0	390.800
	Херсон	8,6	8,5	82,9	356.400
1906	Одеса	24,1	34,5	41.4	2.850.837
	Миколаїв	20,3	19,9	59,8	467.224
	Херсон	11,1	13,6	75,3	362.012
1907	Одеса	24,5	36,3	39,2	2.876.624
	Миколаїв	13,7	19,0	67,3	617.944
	Херсон	12,0	11,5	76,5	376.294
1908	Одеса	28,8	19,8	51,9	3.339.611
	Миколаїв	14,2	19,1	66,7	635.482
	Херсон	11,0	25.3	63,7	400.567
1909	Одеса	25,6	23,6	50,8	3.812.969
	Миколаїв	14,3	14,2	71,5	694.646
	Херсон	9,9	31,9	58,2	438.489

Таблиця 2 (продовження)

Рік	Міста	Збори та мита (%)	Різні надходження (%)	Прибутки	
				%	крб.
1910	Одеса	31,2	20,0	48,8	3.962.103
	Миколаїв	13,1	18,6	68,3	817.819
	Херсон	10,1	11,6	78,3	522.770
1911	Одеса	29,1	22.2	48,7	4.207.853
	Миколаїв	14,5	13,4	72,1	925.155
	Херсон	9,1	19,0	71,9	582.093
1912	Одеса	29,9	20,3	49,8	4.529.373
	Миколаїв	18,1	17,4	64,5	857.562
	Херсон	12,7	11,7	75,6	635.094
1913	Одеса	29,7	21,1	49,2	4.602.496
	Миколаїв	14,1	26,1	59,8	1.108.340
	Херсон	11,7	19,4	68,9	666.128
У середньому	Одеса	28,8	27,3	45,4	-
	Миколаїв	13,9	23,0	63,1	-
	Херсон	9,1	15,9	75,1	-

* Таблиці додатка А складено за матеріалами: Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм мостового капитала за 1873 г. - С. 17; Отчет о деятельности Одесской городской управы и о состоянии подведомственных ей частей за 1885 г. - С. 2; Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм в 1888 г. - С. 46; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов за 1901 г. - 11; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одессы за 1907 г. - С. 7; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов за 1913 г. - С. 7; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1881 г. - С. 40-41; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1885 г. - С. 44-45; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1886 г. - С. 49; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1887 г. - С. 49; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1888 г. - С. 51; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1889 г. - С. 47; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1890 г. - С. 47; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1891 г. - С. 47; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1894 г. - С. 49; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1895 г. - С. 49; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1896 г. - С. 53; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1898 г. - С. 57; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1899 г. - С. 51; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1900 г. - С. 51; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1901 г. - С. 59; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1902 г. - С. 59; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1903 г. - С. 57; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1904 г. - С. 59; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1906 г. - С. 59; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1907 г. - С. 57; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1908 г. - С. 61; Отчет Николаевской городской управы о движении сумм за 1909 г. - С. 61; Отчет Херсонской городской управы о денежных оборотах за 1883 г. - С. 56; Отчет Херсонской городской управы за 1908 г. - С. L; Обзор Херсонской губернии за 1900 г. - С. 48; Обзор Херсонской губернии за 1910 г. - С. VI, 36; Обзор Николаевского Градоначальства за 1900 год. - С. 18, 43; Обзор Одесского Градоначальства за 1900 год. - С. 39, 45; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1895 г. - С. 10; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1896 г. - С. 6; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1897 г. - С. 6, 158; Приложение. - С. 94; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1898 г. - С. 3, 141, 294; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1899 г. - С. 6-7, 158, 288; Статистико-

экономический обзор Херсонской губернии за 1900 г. - С. 8, 190; Приложение. - С. 198; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1901 г. - С. 8, 182; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1902 г. - С. 5; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1903 г. - С. 212-213; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1904 г. - С. 6, 266; Приложение. - С. 5, 10-11; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1905 г. - С. 7, 232-233; Приложение. - С. 33-34,37-38; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1906 г. - С. 6; Приложение. - С. 12, 134-135; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1907 г. - С. 7; Приложение. - С. 24, 144-145; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1908 г. - С. 7; Приложение. - С. 12, 142-143; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1909 г. - С. 200; Приложение. - С. 194-195; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1910 г. - С. 238; Приложение. - С. 162-163; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1911 г. - С. 203- 204; Приложение. - С. 136-137, 160; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1912 г. - С. 204-205; Приложение. - С. 158-159, 182; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. - С. 192-193; Приложение. - С. 158-159, 182; ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 2650, арк. 26; спр. 3686, арк. 315; оп. 3, спр. 3771, арк. 90; оп. 4, спр. 3838, арк. 191; Горловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления. - С. 187-188. Одесса (1794-1894) / Издание городского Одесского Управления. - С. 132, 794-795, 797. Красюк А.И., Кязымова Г.Ф. История Одесского водопровода (Краткий исторический очерк). - Одесса, 1993. - С. 67.

Додаток Б

Загальні прибутки з орендних земель

Таблиця 1. Прибутки з орендної землі міста Одеси (крб.)

	Рік						
	1864	**1870**	**1873**	**1874**	**1883**	**1885**	**1886**
Прибутки	37.892	58.709	93.450	84.306	101.981	62.240	56.711
% до бюджету	5,8	-	5,7	6,6	5,6	2,8	-
	Рік						
	1888	**1892**	**1893**	**1901**	**1902**	**1903**	**1907**
Прибутки	68.590	129.478	114.465	108.109	88.942	108.940	93.848
% до бюджету	2,4	4,2	3,4	2,0	1,5	2,0	1,3
% до прибутку	-	-	-	4,7	-	4,4	3,3

	Рік					
	1909	**1910**	**1911**	**1912**	**1913**	**1914**
Прибутки	131.411	151.611	111.696	222.668	241.707	73.342 (175.000)*
% до бюджету	1,8	1,9	1,3	2,5	2,6	-
% до прибутку	3,5	3,8	2,7	5,0	5,3	-

* Передбачалося за кошторисом

Таблиця 2. Прибутки з орендної землі міста Миколаєва

	Рік					
	1860	**1873**	**1876**	**1879**	**1881**	**1883**
Прибутки	4.376	25.016	18.008	20.168	41.425	39.577
% до бюджету	-	19,9	8,8	6,4	11.8	12.3
	Рік					
	1885	**1886**	**1888**	**1889**	**1890**	**1891**
Прибутки	60.342	54.564	57.370	64.851	50.048	47.541
% до бюджету	15,7	12,8	10,7	12,2	10,5	10,5

	Рік						
	1894	**1895**	**1896**	**1898**	**1899**	**1901**	**1902**
Прибутки	74.016	73.586	86.372	98.819	101.639	88.692	120.514
% до бюджету	11,6	11,8	13,3	12,5	15,0	12,3	18,2
% до прибутку	-	-	-	25,1	27,7	30,7	-

	Рік					
	1903	**1904**	**1905**	**1906**	**1907**	**1908**
Прибутки	120.229	221.677	153.320	154.712	156.819	153.685
% до бюджету	13,4	27,3	22,4	18,3	14,4	15,9
% до прибутку	34,1	47,2	39,2	33,1	25,4	24,2
	Рік					
	1909	**1910**	**1911**	**1912**	**1913**	**1915**
Прибутки	153.872	198.063	209.426	201.328	223.209	95.500
% до бюджету	15,9	16,5	16,5	14,9	12,1	4,6
% до прибутку	22,2	24,2	22,6	23,5	20,1	-

Таблицю 1 складено за матеріалами: Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм мостового капитала, капитала на ремонт мостовой и пенсионного капитала за 1873 г. с объяснительною запискою и с приложением сравнительной таблицы доходов и расходов г.Одессы с 1868 по 1874 г. - С. 9; Отчет о деятельности Одесской городской управы и о состоянии подведомственных ей частей за 1885 г. - С. 20; Объяснительная записка к отчету Одесской городской управы за 1886 г. - С. 20; Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм в 1888 г. - С. 92; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одессы за 1901 г. - С. 14; Отчет Одесской городской управы за 1907 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительная записка к финансовому отчету Управы за 1907 г. - С. 3; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одессы за 1909 г. - С. 5; Отчет Одесской городской управы по исполнению

сметы доходов и расходов г.Одессы за 1913 г. - С. 5; Отчет Одесской городской управы за 1914 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительная записка к финансовому отчету Управы за 1914 г. - С. 4; Одесса (1794-1894) / Издание городского Одесского Управления. К столетию города. - С. 132, 794-795, 797; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1910 г. Прил. - С. 162-163; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1911 г. Прил. -С. 136-137; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1912 г. Прил. - С. 158-159; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. Прил. - С. 158-159; Табл. А.1, А.2.

Таблицю 2 складено за матеріалами: Отчет Николаевской городской управы (далі НГУ) о движении сумм за 1881 г. - С. 12; Отчет НГУ...за 1883 г. - С. 8-9; Отчет НГУ...за 1884 г. - С. 22-23; Отчет НГУ...за 1885 г. - С. 24-25; Отчет НГУ...за 1888 г. - С. 24-25; Отчет НГУ...за 1889 г. - С. 24-25; Отчет НГУ...за 1890 г. - С. 24-25; Отчет НГУ...за 1891 г. - С. 24-25; Отчет НГУ...за 1894 г. - С. 24-25; Отчет НГУ...за 1895 г. - С. 24-25; Отчет НГУ...за 1896 г. - С. 24-25; Отчет НГУ...за 1898 г. - С. 30-31; Отчет НГУ...за 1899 г. - С. 30-31; Отчет НГУ...за 1901 г. - С. 31-32; Отчет НГУ...за 1902 г. - С. 30-31; Отчет НГУ...за 1903 г. - С. 34-35; Отчет НГУ...за 1904 г. - С. 36-37; Отчет НГУ...за 1905 г. - С. 36-37; Отчет НГУ...за 1906 г. - С. 36-37; Отчет НГУ...за 1907 г. - С. 34-35; Отчет НГУ...за 1908 г. - С. 36-37; Отчет НГУ...за 1909 г. - С. 36-37; ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 2490, арк. 2; спр. 3530, арк. 16; 3857, арк.; оп. 3, спр. 3771, арк. 90; ф. 222, оп. 1, спр. 1453, арк. 9; Ге Г.Н. Исторический очерк 100-летнего существования г.Николаева (1790 - 1890). - С. 32; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1910 г. Прил. - С. 162-163; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1911 г. Прил. - С. 136-137; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1912 г. Прил. - С. 158-159; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. Прил. - С. 158-159; Табл. А.1, А.2.

Таблиця 3. Прибутки з орендованої землі міста Херсона

	Рік						
	1871	**1883**	**1892**	**1893**	**1894**	**1895**	**1896**
Прибутки	35.000	45.498	112.252	113.418	133.003	150.459	164.190
% до бюджету	41.6	19,8	26,3	31.5	36,9	42,3	46,5
	Рік						
	1907	**1908**	**1910**	**1911**	**1912**	**1913**	
Прибутки	219.040	232.380	235.676	269.428	291.847	300.852	
% до бюджету	44,6	37,0	35,4	33,3	34,7	31,1	
% до прибутку	58,2	58,0	45,1	46,3	46,0	45,2	

Таблицю складено за матеріалами: Отчет Херсонской городской управы о денежных оборотах ее за 1883 г. - С. 18; Отчет Херсонской городской управы (далі ХГУ) за 1893 г. Отчет ХГУ за 1894 г. - С. 79; Отчет ХГУ за 1896 г. - С. 34-35, 258; Отчет ХГУ за 1907 г. - С. 280-281; Отчет ХГУ за 1908 г. - С. 21; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1910 г. Прил. - С. 162-163; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1911 г. Прил. - С. 136-137; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1912 г. Прил. - С. 158-159; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. Прил. - С. 158-159; Табл. А.1, А.2.

Додаток В

Таблиця 1. Витрати міського громадського управління на благоустрій

Рік	Одеса		Миколаїв		Херсон	
	крб.	% до витратної частки бюджету	крб.	% до витратної частки бюджету	крб.	% до витратної частки бюджету
1872	-	-	3.368	2,9	17.661	16.6
1876	-	-	5.788	2,8	15.470	11,3
1880	-	-	12.018	4,0	13.987	9,4
1884	-	-	10.290	2,8	14.142	6,5
1888	-	-	350	0,1	29.755	7,6
1897	1.051.200	22.3	143.900	26,0	144.218	44,0
1899	298.300	5,7	70.800	9,7	61.220	15,5
1903	362.600	5,4	72.300	9,9	60.500	13,8
1905	273.000	4,0	67.800	9,8	45.100	9,6
1907	314.826	4,4	26.653	3,1	41.316	8,2
1909	354.183	4,6	32.327	3,2	49.572	7,0
1910	439.536	5,2	100.720	8,3	58.152	8,3
1911	518.564	5,7	60.292	5,4	117.720	13,8
1912	643.996	6,5	75.630	6,0	85.040	9,7
1913	841.137	8,4	95.602	5,3	114.993	11,7

Таблицю складено за матеріалами: Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1897 г. - С. 158, Прил. - С. 94; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1899 г. - С. 158, 288; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1903 г. - С. 214-215; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1905 г. Прил. - С. 234-235; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1907 г. Прил. - С. 150-151; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1909 г. Прил. - С. 200-201; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1910 г. Прил. - С. 170-171; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1911 г. Прил. - С. 144-145; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1912 г. Прил. - С. 166-167; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. Прил. - С. 166-167; Отчет НГУ...за 1888. - С. 99; Отчет НГУ...за 1899. - С. 73; ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 2650, арк. 26; Горловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления. - С. 188.

Додаток Д

Надходження з муніципальних сільськогосподарських виробництв

Таблиця 1. Динаміка прибутків вигонів Одеси

Роки									
1888	**1889**	**1890**	**1891**	**1892**	**1893**	**1894**	**1895**	**1896**	**1897**
1.906	1.435	1.468	1.181	1.599	1.533	1.587	1.267	2.361	3.074
% до бюджету									0,05
% до прибутку									0,15

Таблицю складено за матеріалами: Отчет Одесской городской управы за 1898 г. - С. 442-443; Табл. А.1, А.2.

Таблиця 2. Прибутки міського господарства Одеси з садових ділянок

	Рік				
Прибутки	**1884**	**1885**	**1886**	**1887**	**1894**
	11.659	14.751	22.568	25.672	28.355
% до бюджету	0,6	0,7	0,9	1,0	0,8

Таблицю складено за матеріалами: Отчет о деятельности Одесской городской управы и о состоянии подведомственных ей частей за 1884 г. - С. 35; Отчет о деятельности Одесской городской управы и о состоянии подведомственных ей частей за 1885 г. - С. 33; Объяснительная записка к отчету Одесской городской управы за 1886 г. по отделениям Военному, Торгово-хозяйственному, Народного образования, по заведованию садами и по заведованию благотворительными учреждениями. - С. 39; Объяснительная записка к отчету Одесской городской управы за 1887 г. - С. ; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одесы на 1894 г. с приложением отчета о движении специальных капиталов и о денежных оборотах по городским суммам и с объяснительною запискою Финансового отдела управы. - С. 16; Табл. А.1.

Таблиця 3. Прибутки міського господарства Херсона з садових ділянок

	Рік					
Прибутки	**1883**	**1892**	**1893**	**1894**	**1895**	**1896**
	822	1.108	1.037	1.033	867	817
% до бюджету	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2

Таблицю складено за матеріалами: Отчет Херсонской городской управы о денежных оборотах ее за 1883 г. - С. 4; Отчет Херсонской городской управы за 1896 г. - С. 34-35; Табл. А.1.

Таблиця 4. Прибутки міського господарства Одеси з "полів зрошування"

	Рік			
	1894	**1907**	**1912**	**1913**
Прибутки	24.626	58.087	46.791	64.104
% до бюджету	-	0,8	0,5	0,7
% до прибутку	-	2,0	1,0	1,4

Таблицю складено за матеріалами: Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одесы на 1894 г. с приложением отчета о движении специальных капиталов и о денежных оборотах по городским суммам и с объяснительною запискою Финансового отдела управы. - С. 5; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одессы за 1907 г. - С. 7; Отчет Одесской городской управы за 1912 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительныя записка к финансовому отчету Управы за 1912 г. - С. 340; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одессы за 1913 г. - С. 7; Табл. А.1, А.2.

Таблиця 5. Оренда землі по Херсону на 1907 р.

Розміри ділянок у десятинах	Кількість орендарів	% орендарів
1-3	783	32,0
4-5	267	10,9
6-7	181	7,4
8-10	233	9,5
11-15	382	15,6
16-20	179	7,3
21-30	196	8,0
31-40	111	4,5
41-50	69	2,8
51-60	18	0,7
61-70	19	0,8
71-75	7	0,3
76-82	4	0,2
Разом	2.449	100,0

Таблицю складено за матеріалами: Отчет ХГУ за 1907 г., - С. 151, 280, 283.

Таблиця 6. Прибутки міського господарства Херсона із заливних лук та плавень

	Рік					
	1892	**1893**	**1894**	**1895**	**1896**	**1908**
Прибутки	2.859	2.213	2.526	2.311	2.338	4.097
% до бюджету	0,7	0,6	0,7	0,7	0,7	0,7
% до прибутку	-	-	-	-	-	1,0

Таблицю складено за матеріалами: Отчет ХГУ за 1896 г. - С. 34-35; Отчет ХГУ за 1908 г. Прил. - С. 73; Табл. А.1, А.2.

Додаток Е

Динаміка надходжень з рибних промислів

Таблиця 1. Прибутки міського господарства Херсона з рибних промислів

	Рік					
	1892	**1893**	**1894**	**1895**	**1896**	**1908**
Прибутки	4.690	4.960	4.594	4.248	4.198	6.510
% до бюджету	1,1	1,3	1,3	1,2	1,2	1,0
% до прибутку	-	-	-	-	-	1,6

Таблицю складено за матеріалами: Отчет ХГУ за 1896 г. - С. 34-35; Отчет ХГУ за 1908 г. Прил. - С. 76; Табл. А.1, А.2.

Таблиця 2. Прибутки з рибних промислів Одеси

	Рік								
	1890	**1891**	**1892**	**1893**	**1894**	**1895**	**1896**	**1897**	**1909**
Прибутки	665	359	565	259	494	318	677	683	2.170
% до бюджету	-	-	0,02	0,01	-	-	-	0,02	0,03
% до прибутку	-	-	-	-	-	-	-	0,03	0,05

Таблицю складено за матеріалами: Отчет ХГУ за 1896 г. - С. 34-35; Отчет ХГУ за 1908 г. Прил. - С. 76; Табл. А.1, А.2.

Таблиця 3. Прибутки з рибних промислів Миколаєва

	Рік								
	1879	1898	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909
Прибутки	167	91	66	116	50	166	132	92	150
% до бюджету	0,05	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,02
% до прибутку	-	0,02	0,02	0,03	0,01	0,04	0,02	0,01	0,02

Таблицю складено за матеріалами: Отчет НГУ...за 1898 г. - С. 47; Отчет НГУ...за 1903 г. - С. 47; Отчет НГУ...за 1904 г. - С. 49; Отчет НГУ...за 1905 г. - С. 49; Отчет НГУ...за 1906 г. - С. 49; Отчет НГУ...за 1907 г. - С. 47; Отчет НГУ...за 1908 г. - С. 51; Отчет НГУ...за 1909 г. - С. 51; ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 2490, арк. 10; Табл. А.1, А.2.

Додаток Ж

Вантажно-транспортні показники

Таблиця 1. Відстані до найбільших торговельно-промислових центрів

Торговельно-промислові центри	**Відстані до основних центрів у верстах**		
	Миколаїв	**Одеса**	**Різниця відстані**
Москва	1.290	1.524	234
Тула	1.192	1.374	262
Київ	564	612	48
Харків	560	832	272
Катеринослав	370	792	422

Одесса (1794-1894) / Издание городского Одесского Управления. К столетию города. - С.200

Таблиця 2. Обсяги підвозу збіжжя до Миколаєва

Транспортні системи підвозу збіжжя	**Рік**					
	1882		**1883**		**1884**	
	Пудів	**%**	**Пудів**	**%**	**Пудів**	**%**
Підводами	523.700	30,8	684.100	33,3	910.000	49,6
Водою	71.654	4,2	70.300	3.4	54.230	3,0
Залізницею	1.105.239	65,0	1.299.710	63,3	870.715	47,4
Разом	1.700.593	100,0	2.054.110	100,0	1.834.945	100,0

Ге Г.Н. Исторический очерк 100-летнего существования г.Николаева (1790 - 1890). - С. 75-76.

Додаток З

Показники скотопереробних комплексів

Таблиця 1. Товарний обіг м'ясопродукції на Миколаївському ринку

Тип худоби	Забито на міських бойнях			Пригнано на ринок у 1900 р.	Відсоток втрат
	1890	1895	1900		
Воли	8.132	9.611	4.692	12.406	62,2
Корови	11.603	7.031	13.609	19.987	31,9
Яловики	2.075	1.145	3.335	5.457	38,9
Буровики	3.032	2.481	8.047	12.378	35,0
Телята	2.333	2.578	4.170	3.995	-
Вівці	35.595	19.413	35.082	29.968	-
Свині	-	6.642	6.579	15.607	57,9
Разом	62.770	48.901	75.514	99.798	24,3

Таблицю складено за матеріалами: Отчет НГУ...за 1900 г. - С. 98.

Таблиця 2. Розцінки за забій худоби на бойнях у крб.

Тип Худоби	Одеса	Херсон	Миколаїв		
	1900	1900	1900	1901	1906
Воли	3,00	2,60	1,80	2,60	
Корови	2,00	1,60	1,20	1,60	
Бузовики	0,75	1,20	0,40	0,80	
Телята	0,30	0,40	0,25	0,40	
Вівці	0,25	0,20	0,10	0,20	
Свині	1,60	1,00	1,30	1,50	1,90

Таблицю складено за матеріалами: Отчет НГУ...за 1900 г. - С. 99; ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 3530, арк. 49.

Таблиця 3. Фінансова динаміка боєнь Одеси

Роки	1884	1888	1892	1893	1894
Прибутки	**34.329**	**251.593**	**284.371**	**326.917**	**309.902**
Витрати	-	106.585	90.968	103.754	91.930
Чистий прибуток		145.008	193.403	223.163	217.286
% чистого прибутку щодо капіталовкладень		136,1	212,6	215,1	236,4

Таблицю складено за матеріалами: Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм в 1888 г. - С. 92; Одесса (1794-1894). Издание городского общественного управления. К столетию города. - С. 364, 797. Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г. Одессы на 1894 г. - С. 18, 41; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов за 1907 г. - С. 5, 31; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г. Одессы за 1913 г. - С. 5, 35; Табл. А.2.

Таблиця 4. Кількість забитої худоби на бойнях Одеси

Роки				
1884	1885	1886	1887	1888
29.130	102.362	105.905	116.447	118.374

Отчет Одесской городской управы о движении городских сумм в 1888 г., о деятельности ее и о состоянии подведомственных ей частей. - С. 93. (Кількість підраховано за середнім показником ваги худоби).

Таблиця 5. Фінансова динаміка Миколаївського скотопереробного комплексу

Рік	Бойні	Свино-бойні	Разом		Скотопригонний ринок		
	Прибутки	Прибутки	Витрати	Чистий прибуток	Прибутки	Витрати	Чистий прибуток
1898	38.253	10.579	5.892	42.922	-	-	-
1899	38.003	11.299	10.545	38.757	-	-	-
1900	34.665	8.553	5.205	38.013	-	-	-
1901	32.906	7.432	5.248	35.090	12.272	4.543	7.728
1902	29.024	8.190	5.973	31.241	-	-	-
1903	30.043	10.588	4.900	35.731	10.784	4.569	6.215
1904	32.094	12.640	9.326	35.408	12.649	4.611	8.038
1905	37.033	9.332	9.435	36.930	11.189	3.918	7.271
1906	38.848	10.988	9.285	40.551	11.532	3.380	8.152
1907	34.501	11.231	11.280	34.452	10.100	4.009	6.091
1908	31.762	12.361	15.225	28.898	9.133	3.669	5.464
1909	35.967	12.625	14.345	34.247	10.533	4.197	6.336
1912	43.102	-	13.327	29.775	-	-	-
1914	53.656	-	11.811	41.845	-	-	-
1915	67.601	-	12.018	55.583	-	-	-
1916	35.000	17.000	14.547	37.453	11.000	4.086	6.914
1917	30.000	12.000	19.612	22.388	11.000	4.878	6.122

Таблицю складено за матеріалами: Отчет НГУ...за 1898 г. - С. 47, 49, 75; Отчет НГУ...за 1899 г. - С. 49, 73; Отчет НГУ...за 1900 г. - С. 48-49, 73; Отчет НГУ...за 1901 г. - С. .48-51, 78-79; Отчет НГУ...за 1902 г. - С. 50-51, 77; Отчет НГУ...за 1903 г. - С. 46-49, 74-75; Отчет НГУ...за 1904 г. - С. 48-51, 76-77; Отчет НГУ...за 1905 г. - С. 48-51, 74-75; Отчет НГУ...за 1906 г. - С. 48-51, 74-77; Отчет НГУ...за 1907 г. - С. 48-51, 74-77; Отчет НГУ...за 1908 г. - С. 50-53, 78-81; Отчет НГУ...за 1909 г. - С. 50-53, 78-79; ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 3642, арк. 36; спр. 3686, арк. 399-400; оп. 3, спр. 3771, арк. 89-90; Ге Г.Н. Исторический очерк 100-летнего существования города Николаева. - С. 92.

Таблиця 6. Пересічні ціни м'ясопродуктів по ринкам Одеси

	1 сорт	2, 3 сорт
Вартість за 9 років до відкриття міських боєнь	4,27	3,89
Вартість за 10 років після відкриття міських боєнь	3,77	3,29

ДАОО, ф. 16, оп. 122, спр. 159, арк. 34

Таблиця 7. Фінансова динаміка кінного ринку Одеси

	Рік			
	1898	**1907**	**1912**	**1913**
Прибутки	12.360	5.479	9.866	11.175
Витрати	4.557	4.590	5.238	5.296
Чистий прибуток	7.803	889	4.583	5.906
% чистого прибутку відносно капіталовкладень	196,6	19,3	86,5	100,1

Таблицю складено за матеріалами: Отчет Одесской городской управы за 1898 г. - С. 182; Отчет Одесской городской управы за 1907 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительныя записка к финансовому отчету Управы за 1907 г. - С. 286-287; Отчет Одесской городской управы за 1912 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительныя записка к финансовому отчету Управы за 1912 г. - С. 458-459; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одессы за 1913 г. - С. 7, 35.

Додаток К

Муніципальні комунально-комукаційні та видобувні підприємства

Таблиця 1. Фінансова динаміка водогону Миколаєва

Роки					
	1907	**1908**	**1909**	**1910**	**1912**
Прибутки	64.047	116.145	140.929	175.719	174.511
Витрати	33.861	56.076	88.195	111.090	108.511
Чистий прибуток	30.186	60.069	52.734	64.629	66.000
% чистого прибутку відносно капіталовкладень	89,0	107,1	59,8	58,2	60,8
% прибутку відносно прибуткової частки надходжень	10,4	18,3	20,3	21,5	20,4
% прибутку відносно бюджету	6,0	12,2	14,5	14,7	13,0
Роки					
	1913	**1914**	**1915**	**1916**	**1917**
Прибутки	210.786	218.858	238.591	241.877	351.663
Витрати	163.960	114.718	90.326	116.125	225.000
Чистий прибуток	46.826	104.140	148.265	125.752	27.232
% чистого прибутку відносно капіталовкладень	28,6	90,8	164,2	108,3	12,1
% прибутку відносно прибуткової частки надходжень	19,0				
% прибутку відносно бюджету	11,4				

Таблицю складено за матеріалами: Отчет НГУ...за 1907 г. - С. 48-49, 76-77; Отчет НГУ...за 1908. - С. 52-53, 80-81; Отчет НГУ...за 1909 г. - С. 52-53, 78-79; ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 1589, арк. 2-3; спр, 3555, арк. 34; спр. 3686, арк. 399-400; спр. 3812, арк. 46-47; оп. 3, спр. 3771, арк 89-90; Табл. А.1, А.2.

Таблиця 2. Фінансова динаміка муніципальної електростанції Миколаєва

Роки					
	1903	**1904**	**1905**	**1906**	**1907**
Прибутки	27.176	29.157	28.467	34.711	100.360
Витрати	56.613*	64.349*	52.159*	75.580*	89.071
Чистий прибуток	-	-	-	-	11.289
% чистого прибутку щодо капіталовкладень	-	-	-	-	12,7
Роки					
	1908	**1909**	**1912**	**1913**	**1914**
Прибутки	109.853	242.804	202.993	228.400	242.804
Витрати	97.744	156.269	144.576	177.801	156.269
Чистий прибуток	12.109	45.801	58.417	50.599	58.417
% чистого прибутку відносно капіталовкладень	12,4	47,3	40,4	28,5	55,4
% прибутку відносно прибуткової частки надходжень	17,3	35,0	35,0	20,6	-
% прибутку відносно бюджету	11,5	25,1	15,0	12,4	-
Роки					
	1915	**1916****	**1917****	**1918****	
Прибутки	324.014	431.910	808.450	1.285.893	
Витрати	135.854	332.774	500.000	-	
Чистий прибуток	188.160	99.136	308.450	-	
% чистого прибутку відносно капіталовкладень	138,5	29,8	61,7	-	

* *Дані подаються з витратами на гас для освітлення міста.*

** *Дані наведено за кошторисом.*

Таблицю К.2 складено за матеріалами: Отчет Николаевской городской управы о движении сумм (далі – НГУ) за 1903 г. – Николаев,1904.- С. 48-49, 72-73; Отчет НГУ...за 1904. – Николаев,1905. – С. 52-53, 74-75; Отчет НГУ...за 1905 г. – Николаев,1907. – С. 52-53, 74-75; Отчет НГУ...за 1906 г. – Николаев,1908. – С. 52-53, 74-75; Отчет НГУ...за 1907 г. – Николаев,1908. – С. 50-51, 74-75; Отчет НГУ...за 1908 г. – Николаев,1910. – С. 54-55, 78-79; Отчет НГУ...за 1909 г. – Николаев,1910. – С. 54-55, 76-77; Державний архів миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 216, оп. 1, спр. 1589, арк. 2-3; спр. 2400, арк. 4; спр. 3686, арк. 399-400; спр. 3812, арк. 46-47; оп. 3, спр. 3771, арк 89-90.

Таблиця 3. Фінансова динаміка муніципального трамвайного транспорту Миколаєва

Роки			
	1914	**1915**	**1915**
Прибутки (крб.)	193.446	522.850	648.867
Витрати (крб.)	648.867	432.240	502.302
Чистий прибуток (крб.)	33.101	90.610	90.610
% чистого прибутку відносно капітааловкладень	20,6	21,0	29,2

Таблицю складено за матеріалами: ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 3686, арк. 399-400; спр, 3798, арк. 61; спр. 3812, арк. 47.

Таблиця 4. Прибутки з електричного муніципального господарства

		Роки				
Місто	**Підприємство**	**1908**	**1910**	**1911**	**1912**	**1913**
Одесса	З міських залізниць та трамвайних колій	-	30.279	29.125	129.808	141.883
	З електричних пристроїв	-	26.542	24.500	24.500	76.054
	Разом	-	56.821	53.625	154.308	217.937
Миколаїв	З міських залізниць та трамвайних колій	2.054	-	3.776	3.429	172.603
	З електричних пристроїв	-	164.235	229.905	202.993	222.182
	Разом	2.054	164.235	233.681	206.422	394.785
Херсон	З міських залізниць та трамвайних колій	-	-	-	-	-
	З електричних пристроїв	-	87.563	94.604	113.072	130.895
	Разом	-	87.563	94.604	113.072	130.895

Таблицю складено за матеріалами: Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1908 г. Прил. - С. 142-143; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1910 г. Прил. – С. 162-163; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1911 г. Прил. - С. 136-137; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1912 г. Прил. - С. 158-159; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1913 г. Прил. - С. 158-159.

Таблиця 5. Фінансова динаміка хлібопекарень Одеси

Рік					
	1901	**1902**	**1903**	**1904**	**1905**
Прибутки	100.635	137.468	144.266	149.031	200.346
Витрати	96.427	123.447	119.312	135.777	175.414
Чистий прибуток	4.208	14.021	24.954	13.254	24.932

Рік				
	1906	**1907**	**1912**	**1913**
Прибутки	256.252	308.288	323.000	223.655
Витрати	270.142	290.627	311.717	233.749
Чистий прибуток	*	17.661	11.283	*

* *Витрати перевищували прибутки*

Таблицю складено за матеріалами: Отчет Одесской городской управы за 1907 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительныя записка к финансовому отчету Управы за 1907 г. - С. 246; Отчет Одесской городской управы за 1912 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительныя записка к финансовому отчету Управы за 1912 г. - С. 139; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одессы за 1913 г. - С. 7, 35.

Таблиця 6. Фінансова динаміка муніципальних лиманно-лікувальних комплексів Одеси

	1894		**1907**		**1912**		**1913**	
	Куяльницький	Хаджибейський	Куяльницький	Хаджибейський	Куяльницький	Хаджибейський	Куяльницький	Хаджибейський
Прибутки	37.799	24.167	56.625	23.657	75.461	29.923	74.668	27.900
Витрати	37.307	31.604	34.913	28.460	46.631	34.806	61.684	37.566
Чистий прибуток	492	*	21.712	*	28,830	*	12.984	*
% чистого прибутку відносно капіталовкладень	1,3	-	55,1	-	61,9	-	21,0	-

* *Витрати перевищували прибутки*

Таблицю складено за матеріалами: Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одесы на 1894 г. с приложением отчета о движении специальных капиталов и о денежных оборотах по городским суммам и с объяснительною запискою Финансового отдела управы. - С. 26; Отчет Одесской городской управы за 1907 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительныя записка к финансовому отчету Управы за 1907 г. - С. 531, 535; "Славянская" тип. Е.Хрисогелос, 1909. - 578 с. Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одессы за 1907 г. - С. 6-7; Отчет Одесской городской управы за 1912 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительныя записка к финансовому отчету Управы за 1912 г. - С. 471-474; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одессы за 1913 г. - С. 7, 35.

Таблиця 7. Фінансова динаміка муніципальної пральні Одеси

Рік					
	1894	**1901**	**1902**	**1903**	**1904**
Прибутки	23.734	53.973	57.283	56.569	54.573
Витрати	20.318	41.449	44.670	44.670	37.449
Чистий прибуток	3.416	12.524	12.613	11.899	17.124
% чистого прибутку відносно капіталовкладень	16,8	30,2	28,2	26,6	45,7

Рік				
	1905	1906	1907	1913
Прибутки	52.397	61.818	62.041	56.476
Витрати	37.900	55.109	55.860	53.628
Чистий прибуток	14.497	6.709	6.181	2.848
% чистого прибутку відносно капіталовкладень	38,3	12,2	11,1	5,3

Таблицю складено за матеріалами: Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одесы на 1894 г. с приложением отчета о движении специальных капиталов и о денежных оборотах по городским суммам и с объяснительною запискою Финансового отдела управы. - С. 8, 18; Отчет Одесской городской управы за 1907 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительныя записка к финансовому отчету Управы за 1907 г. - С. 235-236; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одессы за 1913 г. - С. 7, 35.

Таблиця 8. Фінансова динаміка каменярень Одеси

Р і к						
	1898	**1899**	**1900**	**1901**	**1902**	**1903**
Прибутки	52.829	78.707	57.988	63.060	75.641	67.211
Витрати	43.302	53.749	65.000	65.986	53.609	79.775
Чистий прибуток	9.526	24.958	*	*	22.032	*
% чистого прибутку відносно капіталовкладень	22,0	46,4	-	-	41,1	-
Р і к						
	1904	**1905**	**1906**	**1907**	**1912**	**1913**
Прибутки	35.494	46.820	49.757	60.773	194.920	160.462
Витрати	34.271	27.070	28.101	22.420	143.100	121.092
Чистий прибуток	1.223	19.750	21.656	38.353	51.820	39.370
% чистого прибутку відносно капіталовкладень	3,6	72,9	77,1	171,3	36,2	32,5

* *Витрати перевищували прибутки*

Таблицю складено за матеріалами: Отчет Одесской городской управы за 1907 г. Деятельность и состояние подведомственных городу учреждений и объяснительныя записка к финансовому отчету Управы за 1907 г. - С. 390; Отчет Одесской городской управы по исполнению сметы доходов и расходов г.Одессы за 1913 г. - С. 7, 35; ДАОО, ф. 16, оп. 88, спр. 147-а, ч. II, арк. 283; 147-в, часть IV, арк. 25.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 3
Розділ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА 6
1.1. Історіографія проблеми 6
1.2. Характеристика джерельної бази 14
Розділ 2. МУНІЦИПАЛЬНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ 18
2.1. Становлення основних засад муніципального землекористування 18
2.2. Розвиток муніципальної земельної власності після прийняття Міського положення 1892 року 26
2.3. Роль транспортних систем у формуванні муніципальної власності 42
Розділ 3. СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК МУНІЦИПАЛЬНОГО ПІДПРИЄМСТВА 59
3.1. Загальна характеристика муніципального виробництва в системі муніципальної власності 59
3.2. Формування і розвиток скотопереробного комплексу 62
3.3. Створення і функціонування муніципальної системи водопостачання 67
3.4. Муніципальна енергетика, транспорт і видобувна галузь 71
3.5. Продовольчі та торговельні підприємства 80
3.6. Підприємства виробничого та підсобного призначення 83
Розділ 4. МУНІЦИПАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ ТА ГОСПОДАРСТВО У 1917-1920 рр. 89
4.1. Упровадження нових засад організації міського самоврядування Тимчасовим урядом 89
4.2. Реорганізація міського самоврядування і муніципального землеволодіння Центральною Радою 93
4.3. Трансформація муніципального землеволодіння та система самоврядування за правління Гетьманату 98
4.4. Органи міського самоврядування в умовах розгортання інтервенції та громадянської війни (листопад 1918 – лютий 1920 рр.) 104
ВИСНОВКИ 110
ЛІТЕРАТУРА 117
ДОДАТКИ 140

Н а у к о в е в и д а н н я

Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX - на початку XX століття

Відповідальний редактор
Доктор історичних наук, професор **В.Дарієнко**

Цибуленко Лариса Олександрівна,
доцент кафедри історії державності України, кандидат історичних наук.

Здано до набору 20.06.2003. Підписано до друку 26.06.2003.
Формат 60х84 /16. Папір офісний. Гарнітура Таймс.
Ум. друк. арк. 9,3. Тираж 30 прим. Вид. № 111.
Херсонський юридичний інститут
Національного університету внутрішніх справ
м. Херсон, вул. Фонвізіна, 1